FATİH DEVRİ
ÜZERİNDE
TETKİKLER VE VESİKALAR
I

Halil İNALCIK

TÜRK TARİH KURUMU

TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARINDAN
XI. SERİ-III No. 6

FATİH DEVRİ

ÜZERİNDE

TETKİKLER VE VESİKALAR

I

HALİL İNALCIK

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ — ANKARA
1954

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ

Kaynakları tamamiyle yetersiz olan devirler için tarihçi, ister istemez faraziyelere dayanan yapılar kurmağa girişir ki, bunlarda ekseriya o tarihin daha iyi bilinen devirlerinden alınan tasavvurlar hâkimdir. Fakat sonradan yeni yeni meydana çıkan kaynaklar, o eski devirleri bize daha yakınlaştırdığı zaman, onlara hayalin ve yanlış tasavvurların ne aykırı şekiller vermiş olduğunu görürüz. O zaman, işe yeni baştan başlamaktan başka yapacak şey yoktur.

Osmanlı devri, şüphesiz, tarihimizin en iyi bilmek imkânına sahib olduğumuz bir devridir. Bu tarihin 15. asrı üzerinde bile şimdi, oldukça zengin bir vesikalar hazinesine malik olduğumuzu anlıyoruz. Bir taraftan İtalyan ve Raguza arşivlerinde Osmanlıların Balkan tarihine dair yapılmış incelemeler, diğer taraftan Türk arşivlerindeki araştırmaların şimdiden verdiği neticeler, bugün 14. ve 15. asır Osmanlı tarihi üzerine oldukça kuvvetli bir ışık salmaktadır. Bu yeni kaynaklarla çalışmağa başladığımız zaman, yalnız 15. asır menâkibnâmelerinin değil, 19. veya 20. asır tarihçisinin verdiği tasvirlerin dahi, bazan hakikata ne kadar yabancı kaldığı görülmektedir.

Bizzat edebî-tarihî rivâyetlerin de, bu yeni ışık altında daha sarih mânalar kazandığına şahit olmaktayız.

Öbür taraftan, Aşık Paşazâde ve Neşrî gibi, verdikleri malûmat tekrarlanadurmuş oldukça muahhar toplamaların yanında yeni kaynaklar meydana çıkmakta, böylece tenkidî bir araştırma için müstakil rivâyetler elde etmekteyiz. Burada bilhassa yeni bulunmuş olan *Gazavât-i Sultan Murad*'ı zikretmeliyim. Kâşifî'nin A. Ateş ve A. Erzi tarafından bastırılmakta olan *Gazânâme-i Rûm*'u da bu yeni kaynaklar arasında sayılmalıdır. Takvimlerin ve türlü edebî eserlerin hakikaten mühim tarihî rivâyetler ihtiva ettiği yakın zamanda anlaşılmaştır. Yalnız itiraf etmelidir ki, birinci dünya harbinden sonra F. Giese ve P. Wittek gibi âlimlerin eski Osmanlı rivâyetlerinin münasebet ve mahiyetleri üzerinde yapmış oldukları ciddî kaynak araştırmaları maalesef devam ettirilmemiştir. Bu ilk iş yapılmadıkça da, onları tenkidi bir araştırmada kullanmak çok zor olmaktadır. Bu sebepden biz tetkiklerimizde bu kaynakların müna-

sebeti meselesine hayli yer ayırmak mecburiyetinde kaldık. Meselâ II. Murad devri için, kaynak araştırmalarına girişmeden sadece klâsik rivâyete, faraza *Tâc üt-tevârih*'e dayanmanın insanı ne kadar yanıltabileceğini müşahede ettik. Eski devirler için şüphesiz en esaslı bir kaynağımız olan Neşrî'nin bir derleme olduğu meydandadır. Takvimlerde, onun kaynaklarından birini keşfetmek bizim için bir sürpriz olmamıştır. Diğer taraftan Ruhî'nin ve Enverî'nin muhtelif rivâyetler arasında istisnaî mevkiini bir defa daha gördük. Kemal Paşazâde'nin tetkik ettiğimiz devir için Tursun beğ'e ve anonimlere sıkı sıkıya bağlı olmakla beraber, bazı mühim tafsilâtı ihtiva ettiğini tesbit ettik. *Heşt Bihişt* için aynı şey vakidir. Bu iki aslî kaynağın Kurumumuz tarafından yayınlanması büyük bir boşluğu doldurmuş olacaktır.

Bu devir için kaynakların tenkidî değerlendirilmesinde, muâsır Bizans tarihlerinin ve bizzat Osmanlı-Bizans rivâyetleri arasındaki münasebetin nazarı itibara alınması çok önemlidir. Kısa, fakat sarih kayıtları ihtiva eden muasır Arap vekayinâmeleri, müstakil üçüncü bir daire teşkil etmekte ve bilhassa bazı kronoloji meselelerinde büyük bir değeri haiz bulunmaktadır. Nihayet, münşeâtlardaki *nâme*'lerin, dikkatle kullanılmak şartiyle, ne derece mühim birer kaynak olduğu tetkikimizde görülecektir.

Burada işaret etmeliyiz ki, konumuz için çok mühim olan Batı kaynaklarım ekseriya garplı araştırıcılardan takibetmek mecburiyetinde kaldık.

Netice itibariyle, bir taraftan zengin arşiv malzemesinin meydana çıkması, diğer taraftan miktarı artan tarihî-edebî kaynakların yeniden değerlendirilmesi sayesinde, şimdi Osmanlı tarihinin ilk devirlerini yeni baştan inşa etmek imkânı ve zarureti kendini göstermektedir. Bugün Hammer ve Zinkeisen'in, hatta Jireček ve Jorga'nun, yalnız bazı noktalarında değiştirilmesi ve tamamlanması değil, belki daha ziyade, meydana koydukları tablonun yeni baştan çizilmesi lâzımdır.

Biz yukarıda izahına çalıştığımız şartlar dairesinde, bir hamlede Fatih Sultan Mehmed devrinin tam bir tarihini yazmak mümkün olmadığı kanaatindeyiz. Bunun için şimdi elimiz altında bulunan yeni kaynak malzemesini tanıtmak ve muayyen mevzu ve meseleler üzerinde bu kaynakları değerlendirmek maksadiyle, burada yaptığı-

mız gibi, araştırma ve vesikaları bir araya getiren ciltler neşredeceğiz. Müteakip ciltlerde Fatih devri iktisadî ve malî tarihine ait araştırma ve vesikaları, Fatih'in ordusu ve donanmasiyle timar sistemine dair yaptığımız araştırmaları yayınlamağı umuyoruz.

Bu birinci ciltte ilk üç araştırmada, İstanbul fethiyle neticelenen 1443-1453 arasındaki gergin devreyi, İmperatorluk buhranını tahlile çalıştık. Dördüncü araştırma, 1453 den sonra Fatih'in kurduğu imperatorluğun karakterini belirten bir mesele üzerindedir. Evvelce *Fuat Köprülü Armaganı*'mda (İstanbul 1953) çıkmış olup (Sırpça bir tercümesi de Prilozi, III-IV, 1952-53 de intişar etmiştir) burada bazı yeni araştırmaların neticeleriyle ve ilâvelerle yeniden basılmıştır. Bu ciltteki araştırmaların dayandığı bazı yeni kaynaklar ve vesikaları, eserin sonunda *Zeyil*'de tıpkıbasım olarak verdik ve bir kısmını matbaa harflerine çevirdik. Bunlardan II. Murad vasiyetnâmesinin üç nüshası arasındaki münasebet *Zeyil*'de ayrıca tetkik ve münakaşa edilmiştir. Aslında açık bir yazı ile yazılmış olan H. 856 tarihli *Takvîm*'in ve II. Murad vasiyetnâmesinin Evkaf nüshasının yalnız tıpkı-basımlarını vermekle yetindik.

Arapça vesikaların okunmasında Prof. Necati Lugal'in değerli yardımlarını burada şükranla anmalıyım. Kullandığım Lâtince vesikaları tercüme eden Prof. Hamid Dereli'ye keza çok müteşekkirim. Yerlerinde ayrı ayrı gösterdiğim gibi, bazı kayıtlardan beni lütfen haberdar eden ve basılmakta olan *Gazânâme-i Rûm*'u kullanmama müsaade eden Dr. Adnan Erzi'ye burada teşekkür etmek benim için zevkli bir vazifedir. Mühim bir kaynak olan II. Murad devri takvimlerini kullanmak imkânını, Prof. Osman Turan'm işaretine borçluyum. Çalışmalarım sırasında yardımlarını hiçbir zaman esirgememiş olan Topkapı Sarayı Müzesinden Kemal Çığ'ı ve Başvekâlet Arşivi'nden Mithat Sertoğlu'nu ve Turgut Işıksal'ı burada minnetle anmadan geçemiyeceğim.

Dr. Mevlût Oğuz, müşterek tasarrufumuzda bulunan *Gazavât-i Sultan Murad*'m burada mevzu ile alâkadar on varaklık bir kısmını ayrıca neşretmeme müsaade ettiği için kendisine müteşekkirim.

H. İ.

1444 BUHRANI

1439 da Floransa konsilinde Bizans imperatoru VIII. Yuannis Palaeologus'un huzuriyle Şark ve Garp kiliseleri arasında *Union*'un imzalanması, Osmanlı devletinde büyük bir kaygı ile karşılanmış, İmperator İstanbul'a dönünce Sultan derhal elçilerini göndererek teminat istemişti [1]. Fakat daha o zaman Floransa'da Osmanlılar aleyhine denizden ve karadan bir haçlı seferi plânı kararlaştırılmıştı. İmperatorun mabeyincisi J. Torzello [2] o zaman şöyle yazmakta idi: "Rumeli'nin bahis mevzuu durumu göz önüne alınır, ve söylediğim gibi [haçlı] askeri gelirse Allahın inayetiyle bir ay içinde her şey halledilmiş olacaktır... Rumeli zaptolunduktan sonra bir ay içinde de Arz-ı Mukaddes ele geçirilecektir". Muâsır Türk kaynakları, *Gazavât* ve Mısır sultanına gönderilen Varna fetihnâmesi, Floransa toplantısını buhranın başlangıcı olarak alırlar. Öbür taraftan 1435 den itibaren Sırp despotu Georg Brankoviĉ'in Macaristan'a temayül ederek Stefan Lazareviç'in vefatından (1427) sonra bu bölgede kurulan muvazeneyi bozması üzerine Osmanlılar arasında Sırbıstanı ilhak için savaş politikası üstün geldi. Şiddetle harp taraftarı olan Fadiullah'm [3] divana girmesi [4] ve o yıl II. Murad'm Macaristan seferi bu politika değişikliğinin bir tezâhürüdür. Üç yıl içinde bir sıra seferlerle Sırbıstan hemen hemen temamiyle işgal olundu ve Despot, Macaristan'a kaçıp sığınmak zorunda kaldı. 1440 da Sultan Murad, Stefan'm ölümündenberi Macar işgali altında bulunan Belgrad'ı da feth etmek istedi, fakat bu defa bir netice alamadan döndü.

1442 yılında Transilvanya'da, evvela Uc beyi Mezîd beyi, sonra Rumeli Beylerbeyi Şahabeddin Şahin Paşa'yı müthiş bir bozguna uğratan Yanko (Hunyadi Yanoş), ertesi sene sonbaharında karşı taarruza geçti; Macaristan ve Lehistan kıralı Ladislas ve Sırp Despotu Ge-

[1] Bak. Ducas. Bonn tab'ı, S. 215.

[2] B. de La Broquière, Voyage d'Outremer, Ch. Schefer neşri, Paris 1892, S. 265-266.

[3] Ducas, S. 208.

[4] Oruc (Fr. Babinger neşri, Hannover 1925) S. 51.

org Brankoviċ'le birlikte Balkanları istilâ etti, Sofya'yı zapt ile Meriç vâdisine yol veren Balkan geçitlerine dayandı. Karaman seferinden yeni dönmüş olan Sultan Murad bu istilâyı İzladi derbendinde güçlükle durdurabildi. Bu cüretli yürüyüş, Osmanlı devletini o kadar ağır bir buhran içine sürükledi ki, Türklerin pek yakında Balkanlardan temamiyle atılacağı her tarafta umumi bir inanç haline geldi. 1444 Eylûl'ünde Haçlı ordusu bir kere daha Tuna'yı aştığı zaman Papa IV. Eugène, Türklerin artık Avrupa'dan atılacağına hiç şüphesi olmadığım ve durumun bu noktaya kadar inkişafı dolayısiyle sevincini ifade edecek kelime bulamadığını yazmakta idi [5]. Muâsır Yunan müverrihi Chalkokondyles de [6], şimdi Balkanlarda yerlerinden atılmış bir çok yerli senyörlerin, atalarının topraklarım istirdad için acele harekete geçtiklerini müşahede etmekte idi. Hattâ müttefiklerden her biri, Rumeli'nin işgalinden sonra ganimetin hangi parçasını alacağını tasarlamakla meşgul idi [7]. Memleket içerisinde de, II. Murad'ın tahttan çekilmesiyle baş gösteren bir iktidar buhranı, Rumeli'de hakiki bir çözülme ile aynı zamana rastlamış bulunuyordu. İşte bütün bu kâbus, Varna'da kazanılan zaferle dağılıp gitmiştir.

Gerçekten, ilk devirde o kadar ağır tecrübelerden daima muvaffakiyetle çıkabilmiş olan Osmanlı devletinin bekasını, ancak bir savaşın az çok tesadüfi neticesine bağlamak doğru olmaz. Ankara muharebesinden sonra devletin tekrar kalkmabilmesini sağlamış olan ictimai-siyasi bünyenin sağlamlığını [8] daima hesaba katmak lâzımdır. Bununla beraber 1444 yılı tarihî bir dönüm noktasıdır. Bu, yalnız Osmanlı tarihi bakımından böyle değildir; Halecki'nin güzel belirttiği gibi [9], hâdise, Avrupa genel tarihi için de büyük bir mâna taşır.

Bu büyük tarihî hâdise ve onun tekevvünü üzerinde şimdiye kadar bir hayli tedkik neşredilmiş ise de, bunlarda en esasî noktalar üzerinde bazan birbirine taban tabana zıt fikirler ileri sürülmüştür.

[5] Raynaldi-Laderchius, *Annales ecclesiastici*, Bar-le-Duc, 1874, cilt 29, S. 417-418; Zinkeisen, GOR, I, 675.

[6] Chalkokondyles, 324.

[7] N. Jorga, GOR, I, S. 436; D. Angyal, *Die diplomatische Vorbereitung der Schlacht von Varna (1444)*, Ungarische Rundschau, II, 3. Heft (1913), S. 522.

[8] Şimdilik bak. Belleten sayı 42 (1947), S. 341-345.

[9] *The Crusade of Varna, a discussion of controversial problems*, New York 1943, S. 5.

Umumiyetle kabul edilmiş olan ve esas itibariyle XV. asrın büyük Leh müverrihi D l u g o s z 'dan gelen ananevi tasvir anahatlariyle şudur[10]: Lehistan ve Macaristan kıralı L a d i s l a s[6] 1443 kış seferini müteakıp yeni bir sefer için hazırlanırken Türklerden çok müsait sulh teklifleri aldı. Türkler, barış için Despot G e o r g B r a n k o v i c'e[11] beyliğini ve esir iki oğlunu geri vermeği kabul ediyorlardı. Despot, bu müsait teklifleri büyük bir memnuniyetle karşıladı ve H u n y a d i Y a n o ş'u (Iancu, bizim tarihlerde Yanko)[12] kendi görüşlerine kazanmak için onunla bir anlaşma yaptı: Despota memleketini iade edecek olan musalehayı tahakkuk ettirmeye çalışacaklar, buna mukabil Despot da Macaristan'daki emlâkini Hunyadi'ye terkedecekti [13]. Hunyadi ve Despot, Sultan'ın elçileriyle anlaştıktan sonra Kıral, Segedin'e çağrıldı. Osmanlı elçileri de buraya geldiler. Kıral, Ağustos ayı başında musalehayı kabul ve resmî bir yeminle tasdik etti, Fakat az sonra Boğazlara doğru hareket eden Haçlı donanmasından bir haber aldı: Bunda, Sultan Murad'ın bütün ordusuyle Karaman-oğluna karşı Anadolu'ya geçtiği ve donanmanın, onun Rumeli'ye geri dönmesine mani olacağı, Balkanların ufak bir kuvvetle ele geçirilebileceği, binaenaleyh Kıral'ın, hıristiyan devletlerine verdiği vaidlere uyarak hemen sefere çıkması için zamanın fevkalâde müsait olduğu bildiriliyordu. Kıral'ın, aynı meâlde olarak Bizans imperatorundan aldığı ikinci bir mektup, Papanın mümessili ve Haçlı seferinin yorulmaz tahrikcisi Kardinal-Legat J u l i e n C e s a r i n i'yi harekete getirdi. Esasen herkes bu teşebbüs sonunda Türklerin Balkanlar'dan çıkarılmasının çok kolay bir hale geldiği inancına varmıştı. Bu hava içinde C e s a r i n i, Kıralı ve Macar büyüklerini, muahedeyi ve yeminlerini bozmağa ikna etti, Papa'nın muvafakatı olmadan müslümanlarla hiçbir muahede yapılamıyacağını söyledi ve kendilerini yeminlerinden ibrâ etti. Başlangıçta buna muhalif görünen Hunyadi de nihayet umuma tâbi oldu. Kendisine Bulgaristan kırallığı vaad edil-

[10] Z i n k e i s e n, GOR, I, S. 622-629, 649-705.

Bizim tarihler babası V ı l k (Vuk) a nisbetle V ı l k - o ğ l u derler, meselâ bak. N e ş r i (Fr. Taeschner neşri, Čihānnümā, Leipzig 1951, S. 172).

[12] Fatih devrine ait bir tahrir defterinde (Belediye Küt. Cevdet yazma. O.90 H. 859 t. Vidin defteri) onun için kullanılan Yankul يانقول adı dikkate değer. Bir anonim *Tevârih-i âl-i Osman*'da (Üniversite küt. yazm. T. 3704, 64b) ينقوله şeklinde geçer.

[13] Bu anlaşma için bak. H a l e c k i, S. 32, not 2.

di. Kıral 4 Ağustos'ta Segedin'de çıkardığı bir beyannâme ile evvelce akdolunmuş ve yeminle teyit edilmiş muahedeleri hükümsüz sayarak 1 Eylül'de ordusuyle Tuna'yı aşacağına dair yemin verdi. Türkler bütün taahhütlerini yerine getirdikleri halde, Kıral, yeminini çiğnemiş ve Varna'dá maktul düşmüştür.

Eski tarihciler buradan, Macar Kıralı'nm ölümünü ve Hıristiyanlığa getirdiği felâketi, yeminini bozmanın bir cezası telâkki etmek gibi hurafevi bir görüşe kolayca sürüklenmişlerdir. Bu tefsir tarzı bazı modern tarihcilerde vakıaların hakikaten öyle cereyan edip etmediği hususunda haklı bir şüphe uyandırdı ve 1900 de bir Lehli tarihci, Antoni Prochaska ananevi görüşü esaslı bir şekilde tenkit ederek, Kıral tarafından Segedin'de bir muahede akdedilmediğini, binnetice verilmiş ve çiğnenmiş bir yeminin bahis mevzuu olamıyacağmı iddia etti.

O, bilhassa 1444 de Macar Kıralı'nm sarayında bulunarak hâdiseleri yakından takip etmiş ve Varna muharebesinden altı ay sonra bu hadise hakkında iki rapor bırakmış olan Andreas de Palatio'nun, Segedin'de imzalanmış bir muahedeye dair hiçbir telmihte bulunmamış olmasına dikkati çekiyor, ve aynı rapora dayanarak Despot'la Hunyadi'nin "kırala danışmaksızın" (*rege inconsulto*) Segedin toplantısından bir ay önce bir muahede yaptıklarını tahmin ediyordu.[14] O, 4 Ağustos Segedin beyannâmesinde yeminle teyit edilmiş muahedelerin feshi hakkında açık ifadenin, ancak böyle bir muahedeye şamil olabileceğini belirtiyordu. Diğer kaynakları, meselâ Bizans imperatorunun 30 Temmuz'da Mistra'dan gönderdiği mektûbu, bu yeni görüşle tahlil ederek müsbet neticelere vardı. Zira Prochaska, bilhassa Ağustos'taki Segedin toplantısından önce bir anlaşma akdedilmiş olduğunu iddia etmekle tamamen doğru bir yol üzerinde idi [15]. Gerçekten, Edirne'de 12 Haziran 1444 de böyle bir anlaşma yapılmış olduğu bu gün yeni vesikalarla katî surette meydana çıkmış bulunuyor.

Dabrovski'ye göre[16], bu yeni iddia da Leh Kıralı'nı temize

[14] Chalkokondyles (S. 317) Segedin'den önce kararlaştırılmış bir taslaktan bahsetmekte idi.

[15] A. Prochaska, *Varna hezimeti hakkında tenkidi notlar*, (Lehce), Rozprawy Wydzialu historyczno-filozoficznego, vol. 39, 1-60.

[16] J. Dabrovski, *L'année 1444*, Bulletin İnter. de l'Académie polonaise des Sciences et des Lett., Classe d'hist. et de philos., Cracovie 1952, S. 3.

çıkarmak gayretinden doğmuştur. Menşei ne olursa olsun, yeni teze karşı Macar tarihcileri başta olarak bir çokları cephe aldılar. Bu devir Leh tarihinin mütehassısı F Pappée ile Türk-Leh münasebetleri üzerinde bir eser yazmış olan B. Stachoń ve nihayet Lehistan'da Yagellonlar devri üzerinde son mühim sentez eserini vermiş olan L. Kolankovski, Prochaska'nın iddiasını ikna edici bulmadılar. N. Jorga da, evvelce Prochaska'nın görüşüne tâbi olduğu halde [17], sonra 1937 de çıkardığı bir eserde [18], ananevi görüşe döndü. Bu suretle yeni tez tutunamamış, bu devir tarihiyle ciddî surette uğraşan tarihciler tarafından kabul edilmemişti. Fakat eskiden ananevi görüşe bağlı olan, tanınmış Leh tarihcisi O. Halecki, 1937 den itibaren Prochaska'nın tezini daha büyük bir katiyetle tekrar öne sürdü [19]. Aynı yıl içinde Cyriacus d'Ancona'nın mektuplarını neşretmiş olan Rumanya'lı tarihci Fr. Pall ananevi görüşü teyit etmekle beraber, O. Halecki, bu yeni malzemeyi başka bir şekilde mütalâa ile Prochaska'nın tezini geliştirmeğe çalıştı [20]. Yeni vesikalara göre yapılan bu yeni incelemenin neticeleri, bizzat Fr. Pall [21] ve bu devir üzerinde uğraşan Macar tarihcileri tarafından reddedilmekle beraber yayıldı ve tutundu [22]. Çünki, 12 Haziran'da Edirne'de Sultan'la bir anlaşma imzalanmış olduğu şimdi tamamiyle meydana çıkmış olduğundan, Prochaska-nın faraziyesi mühim bir noktada teeyyüt etmiş bulunuyordu. Halecki'nin iddialarını aşağıda uzun uzadıya münakaşa fırsatını bulacağız. Yakın zamanda tanınmış müsteşrik Fr. Babinger aynı devri inceliyen mühim bir makalesinde, Halecki'nin iddialarını, isbat olunmuş telâkki etmemekle beraber, esas noktalarında tek-

[17] GOR, I, 439.

[18] *Hist. des Roumaines et de la Romanité orientale*, IV, Bükreş, 1937, S. 95.

[19] bak. son eseri *The Crusade of Varna*, S. 8. - Ancak, Halecki, son tedkiklere dayanarak, Prochaska'nın, Varna mağlûbiyetinden Hunyadi'yi mesul tutan iddialarına katılmak imkânı bulunmadığını belirtmektedir.

[20] Evvelâ, *La Croisade de Varna*, Bulletin of the İnter. Comm. of Hist. Sciences, Nr. 45 (Nov. 1938), S. 485-495.

[21] *Autour de la Croisade de Varna, la question de la paix de Szeged*, Acad. Roum. Bull. de la section hist. cilt XXII 2 (1941), 144-158, ve, *Un moment décisif de l'histoire du Sud-Est européen La croisade de Varna*, Balcania VII 1, S. 102-120.

[22] J. K. Birge'in rehber mahiyetinde son eserinde (*A guide to Turkish Area Studies*, Washington 1949, S. 190) Halecki'nin görüşü tekrarlanmıştır.

rarladı [23]. Nihayet son defa başka bir Lehli, Ladislas devri mütehassısı olan Dabrovski, Halecki'nin faraziyelerini tenkitle, yeni vesikaları birçok noktada yanlış tefsir ettiğini göstermeğe çalıştı ve eski tezi müdafaa etti [24]. Bu suretle mesele ilim âleminde yeniden hararetli bir mahiyet kazanmıştır.

Cyriacus'un vesikalarının keşfi, muhakkaktır ki, bu tedkiklerde yeni bir safha açmıştır. 1444 yazında geçen ve Varna meydan savaşiyle neticelenen buhranın mechul safhalarını aydınlatan bu yeni vesikaların menşei hakkında burada kısaca bilgi vermek lâzımdır.

Klasik çağ eserlerine meraklı oldukça tanınmış bir hümanist ve seyyah olan Cyriacus d'Ancona (Ciriaco Pizzicolli) (1391-1455 ?) 1444 yılında durum hakkında malûmat toplamak üzere Şarka, galiba Papa tarafından gayri resmi olarak gönderilmişti [25]. Onu, Papalık siyasetine bağlı birçokları gibi, yeni bir Haçlı seferi teşkili için daima gayret sarfeder görmekteyiz: Daha 1443 İlkteşrin başlarında [26] Napoli Kıralı V. Alphonse'ı, Ascoli civarındaki karargâhında ziyaretle Bizans imperatorunun gönderdiği elçi Theodore Karystenos ile birlikte Kıral'm huzuruna çıktı. Bizans elçisi, Osmanlılara karşı yardım istiyordu. Cyriacus da, Macarların giriştikleri seferin ehemmiyetini belirterek Kıralı yardıma teşvik etti. Papa mümessilinin hazır bulunduğu toplantıda, V. Alphonse, evvelce Papa IV. Eugène ile kararlaştığı veçhile donanmasını göndereceğini vaadetti [27]. Sonra Cyriacus, İstanbul'a, VIII. Yuannis Palaeologus'un yanma gitmek üzere hareket etti. Yolda, Mora'da, İmperatorun kardeşleri Despot Theodore ve Konstantin'in, Osmanlılar aleyhinde hazırlıklarını görerek onlara teşvik edici mektuplar yazdı. Sonra İstanbul'a

[23] *Von Amurath zu Amurath, Vor- und Nachspiel der Schlacht bei Varna* (1444), Oriens vol. 3, Nr. 2 (1950), S. 233-244.

[24] Dabrovski, mez. mak. O, daha önce Ladislas'm Macaristan'da kırallığı hakkında esaslı bir eser vermişti *Wladyslaw Jagiellończyk na Wegrzech* (1440-1444), Varşova 1922.

[25] Dabrovski, *L'année de 1444*, S. 12. Cyriacus'un daha önceki faaliyetleri de Osmanlı tarihi için mühimdir. Bak. Fr. Pall, *Ciriaco d'Ancona e la Crociata contro i Turchi*, Académie Roum., Bulletin de la sect, hist. XX (Bükreş, 1938), S. 10-20.

[26] Dabrovski, mez. mak. S. 13; Pall, *Ciriaco*, S. 21-22.

[27] Karş. Jorga, GOR, I, S. 437.

gitmek fikrinden vazgeçerek Sakız adasında Edirne'ye hareket üzre olan Ceneviz elçisi Francesco Drapperio'nun[28] yanına katıldı (1 Nisan 1444). Onun maiyetinde olarak, 22 Mayıs'ta II. Murad'ın huzuruna çıktı. Bu kabul resmi hakkında bir mektubu vardır. Edirne'den İstanbul'a harekete hazırlanırken bir Macar elçi heyetinin yolda olduğunu öğrenerek ikametini uzattı. Haziran ortalarına kadar Edirne'de kalarak müzakereleri takip etti ve gönderdiği mektuplarda bu müzakerelerin gidişini tasvir etti. Burada Kıral Ladislas'm, II. Murad'a ve Sultan'm Kırala gönderdiği mektupların suretlerini de elde etmeğe muvaffak oldu. Sulhün imzalandığı 12 Haziran günü Edirne'den Hunyadi Yanoş' a[29] bir mektup yazdığı gibi, 24 Haziran'da İstanbul'dan ona ikinci bir mektup gönderdi. Bizans imperatoru Cyriacus'u çok iyi karşılamıştı. 15 Temmuz'da, orada, İmperatorun bir av partisine davet olundu ve öteki italyanlardan fazla itibar gördü. İmperatora, Edirne'de gördüklerini bildirdi ve muahedenin tasdik edilmemesine çalışması için onu ikna etti. Fakat Cyriacus, Varna mağlubiyetini yine burada haber alacaktır [30].

İşte, 1444 yazında olup bitenleri yakından ve dikkatle müşahede eden Cyriacus'un mektupları, bize bu hâdiseler hakkında kat'î mahiyette bilgiler kazandırdığı gibi, aynı zamanda onlardan kendisinin faaliyet ve görüşleri hakkında öğrendiklerimiz, o zaman muayyen muhitlerde hâkim olan fikir ve temayüller hakkında da bizi aydınlatmaktadır. Cyriacus'un bu mektuplariyle kopyelerini sakladığı diğer vesikalar, 1754 de J. D. Mansi tarafından neşredildikten sonra [31] Fr. Pall tarafından âdeta yeniden keşfolunarak ilim âlemine tanıtılmış [32] ve son defa O. Halecki tarafından daha doğru bir sıraya konarak tekrar yayınlanmıştır [33]. Halecki'nin tertibine göre bu vesikalar şunlardır

[28] Onun için bak. Babinger, mez. mak, 233, not 13.

[29] Bak Halecki, *The Crusade*, S. 80.

[30] Cyriacus'un bundan sonraki faaliyeti için bak. Pall, *Ciriaco*, S. 48-54. Fatih Mehmed'le münasebetleri hakkında bak. E Jacobs, *Cyriacus von Ancona und Mehemmed* İL, Byzantinische Zeitschrift, cilt 30 (1929), 197-202; Fr. Babinger, *Mehmed II., der Eroberer und İtalien*, Byzantion, XXI (1951), fasc. I. S. 131, 134-136.

[31] Bak. Halecki, S. 80.

[32] *Ciriaco d'Ancona e la crociata contro i Turchi*, Mez. yer; ayrıca basılmıştır (Valenii-de-Munte 1937).

[33] *The Crusade*, S. 79 vd.

1- 1444 Şubat'ından hemen sonra Oreos'dan (Agriboz'da) Cyriacus'un Bizans İmperatoru VIII. Yuannis'e yazdığı mektup.

2- 24 Nisan 1444 tarihli, Macaristan ve Lehistan Kıralı Ladislas'ın II. Sultan Murad'a Buda'dan gönderdiği mektup.

3- 22 Mayıs 1444 tarihli, Cyriacus'un arkadaşı A. Giustiniani-Banca'ya Edirne'den gönderdiği mektup.

4- 12 Haziran 1444 tarihine doğru Cyriacus'un A. G. - Banca'ya Edirne'den gönderdiği mektup.

5- 12 Haziran 1444 tarihli, II. Murad'dan Macaristan ve Polonya Kıralı Ladislas'a Edirne'den gönderilmiş mektup.

6- 12 Haziran 1444 tarihli, Cyriacus'dan Hunyadi Yanoş'a Edirne'den gönderilmiş mektup.

7- 18 Haziran 1444 tarihli, Cyriacus'dan A. G. - Banca'ya Edirne'den gönderilmiş mektup.

8- 24 Haziran 1444 tarihli, Cyriacus'dan Hunyadi Yanoş'a Pera'dan gönderilmiş mektup.

9- 12 ve 19 Eylül 1444 de Cyriacus'dan Kardinal Julien Cesarini'ye İstanbul'dan gönderilmiş mektup [34].

BARIŞ İÇİN İLK TEMASLAR

Burada hemen işaret etmeliyiz ki, Cyriacus'un mektupları meydana çıktıktan sonra, Macar Kıralı'nın, Haziran başlarında müsaleha için Edirne'ye bir elçi heyeti gönderdiği kat'î bir şekilde anlaşılmış ve bu müzakerelerin teferruatı öğrenilmiştir. Aşağıda görüleceği üzere yeni bulunan bir Türk kaynağı, *Gazavât-ı Sultan Murad* da bu malûmatı tamamiyle teyit etmektedir. Bundan önce bildiklerimiz şundan ibaretti 1444, II. Kânun ayında Kıral henüz Sırbistan'da iken bir Türk mümessili gelerek bir Türk elçi heyeti için tarih tesbitini istemiş ve aynı zamanda ilk sulh şartlarını (Sırbistan'ın Georg Brankovic'e iadesi ve mahbus oğullarının serbest bırakılması) bildirmişti. Kıral'ın ne cevap verdiğini bilmiyoruz. Yalnız malûmdur ki, Mart ayında II. Murad'ın karısı Mara, babası Sırp Despotu'na bir Rum keşişi göndererek müzakerelerin devamını sağlamıştır. Bu keşiş, teklifleri kendisi için çok müsait bulan Despotun aracılığı ile Nisan'da, Buda'da, bunları Sultan namına Macar Dietine arz etmek

[34] Bu mektupların Prof. Hâmit Dereli tarafından yapılan Türkçe tercümelerini kullandık. Kendisine minnettarım.

imkânını bulmuştur [35]. Bundan sonra 30 Temmuz'da Bizans imperatoru tarafından Kırala yazılmış bir mektupla 4 Ağustos'ta Kıral'm Segedin beyannâmesine kadar güvenilir hiç bir kaynak yoktu. İşte Cyriacus'un mektupları, Nisan-Ağustos arasında geçen mühim sulh müzakereleri devresini aydınlatmaktadır.

Buna ilâveten, şimdi bu devre üzerinde yeni müstakil bir kaynak daha ortaya çıkmıştır. Bu, 1443-1444 yılları üzerinde bir Osmanlı vekâyinâmesidir. *Gazavât-ı Suttan Murat* başlığını taşıyan bu eser, Cyriacus'un vesikalariyle beraber, Edirne sulh müzakerelerinin hangi şartlar altında açılmış bulunduğunu ve bu müzakerelerin seyrini çok daha iyi anlamamıza yardım etmekte, ve bilhassa, Segedin müzakereleri hakkında yeni bilgiler vermektedir. Bu devir Osmanlı tarihi için en mühim kaynak olup şimdiye kadar tamamiyle meçhul kalan [36] bu vekâyinâmeyi yakında Dr. Mevlût Oğuz'la birlikte tam olarak neşredeceğiz. Burada konumuzla doğrudan doğruya ilgili olan kısımları zeyilde aynen veriyoruz. *Gazavât-ı S. Murad*, şüphesiz bütün diğer Osmanlı vekâyinâmeleri gibi sıkı bir tenkitle kullanılmalıdır. Fakat Cyriacus'un mektuplariyle kontrol ve mukayese neticesinde aşikâr olarak görünmektedir ki, bu Osmanlı rivâyeti mühim tafsilâtı ihtiva etmektedir (bak. Zeyil no. 1).

Evvelâ *Gazavât*'ta yazıldığı gibi, Belgrad'da Kıral'm "cümle banları ve hersekleri" çağırdığı bir toplantı yapılmış mıdır ? Diğer kaynaklarda buna ait bir işaret yoktur. Fakat bildiğimiz gibi, Edirne'den Mara tarafından gönderilen Rum keşişi Mart-Nisan aylarında Buda'da bulunduğu zaman Macar Dieti toplanmış, sulh ve harp meselelerini müzakere etmiştir [37]. *Gazavât*'ta bahsedilen toplantı, şüphesiz Buda Dietidir. Aynı kaynaktan, Despot vasıtasıyle gayrı resmî sulh konuşmaları yapıldığı da açıkca anlaşılmaktadır. Diğer taraftan yukarıda işaret ettiğimiz gibi, Batı kaynakları [38], Kıral henüz Sırbistan'da iken, II. Kânun ayında, Padişah'm bir adamının gelerek ilk sulh şartlarını tebliğ etmiş olduğunu ortaya koymaktadır. İhtimal

[35] Bütün bunlar için O. Halecki'nin verdiği (S. 13, not 20) bibliyografyaya bak.

[36] H. İnalcık—M. Oğuz, *Yeni bulunmuş bir Gazavât-i Sultan Murad*, Dil ve Tarih Coğrafya Fak. mecmuası, cilt VII, sayı 2, S. 481-495.

[37] Dabrovski, mez. mak. S. 41.

[38] Bak. Babinger, 232.

Belgrad'da yapılan bu teşebbüsle Buda müzakereleri Gazavât'ta karıştırılmıştır [39]. Görünüşe nazaran ilk temaslar Sultan'm kayın babası olan Despot'la yapılmış ve tâbilik şartiyle beyliğinin ve rehin iki oğlunun iadesi Despot tarafından talep olunarak Osmanlılarca bir müzakere esası olarak kabul olunmuştur. Osmanlı sarayı ile ve uc beyleriyle yakın teması olan Despot'un bu maksatla birtakım vasıtalara başvurduğu kuvvetle tahmin olunabilir. Bilhassa Neşrî'de[40] onun tarafından Rumeli Beylerine (bu esnada eski Beylerbeyi Hadım Şahabeddin Şahin Paşa, Vezir Kasım Paşa yerine tekrar bu makame getirilmiş bulunuyordu) "bî kıyas 'atâlar" verildiği rivâyeti burada kayda değer. Chalkokondyles [41] ilk defa barış tekliflerini Despot'un Sultan'a arzettiğini söylerken haklı olmalıdır. Aşağıda Osmanlı devlet büyüklerini böyle bir barış fikrine imâle eden esas âmilleri ayrıca münakaşa edeceğiz. Ancak burada işaret edelim ki, Osmanlılar, hakikî bir sulh sağlamak gayesiyle barış müzakerelerinde Macar Kıralı'nın ve Yanko'nun da resmen temsil olunmasını istemiş olmalıdırlar.

Belgrad (Buda) toplantısı hakkında *Gazavât*'m verdiği tafsilât şüphesiz mühimdir. Orada bilhassa şu noktalar belirmektedir: 1- Kıral ve Hunyadi harbe devam kararındadırlar; 2- Despot, Mahmud Çelebi'nin serbest bırakılması, Semendere ile Güğercinlik'in iade edilmesi şartlariyle sulha taraftardır; 3- Despot, bu esaslar dahilinde her üçü tarafından barış müzakerelerine girmek hususunda Kıralı ve Hunyadi'yi ikna etmiştir; 4- Hıristiyan ordusu Osmanlılara nazaran daha geç hazırlanabileceğinden, aslında, bu barış müzakereleri bir nevi oyalama vasıtası olarak telâkki edilmiştir; 5- Kıral, Hunyadi ve Despot, Edirne'ye elçi göndermeğe karar vermişlerdir.

Osmanlı makamlarının, bu Buda Dieti müzakereleri üzerinde, oraya gönderdiği elçi veya casusları vasıtasiyle malûmat almış olması uzak bir ihtimal değildir [43]. Daha sonraki müzakereler ve vakıa-

[39] Gerçekten Kıral II. Kânun aylnda Belgrad'a vasıl olmuştu (bak. Babinger, mez. mak. S. 231).

[40] Neşrî, s. 172.

[41] Bonn tab'ı, S. 316 ona göre Despot Sultana bir elçi göndererek dileklerinin kabulu hakkında vaad aldıktan sonra Kıralı iknaa çalıştı; Sadeddin, I, 371.

[43] Belki de Bizans yoluyle. bak. ilerde Despotun, Kıralı sulha ikna için söyledikleri *Gazavât* ve Chalkokondyles'de (S. 316) çok yakındır.

lar *Gazavât*'ta nakledilen bu noktaları tamamiyle teyit edecek mahiyettedir, ve bu yeni kaynak, Batı kaynaklarının katî bir şekilde çözemediği esaslı birtakım meseleler üzerine yeni bir ışık salmaktadır.

Macar kıralı nezdinde ilk teşebbüs, Despot vasıtasiyle evvelâ Osmanlılar tarafından yapılmış olmalıdır. Müsalehaya dair Osmanlı rivâyetleri [44] İzladi muharebesinde esir düşen Mahmud Çelebi'nin kurtarılması hâdisedini birinci plâna almaktadırlar. Neşrî'deki mühim kayda göre [45], Sultan Edirne'ye döner dönmez kız kardeşi, kocasının kurtarılması için çok yalvarmış ve Padişahı müteessir etmiştir. 1444 Mart ayında Mara tarafından gönderilen Rum keşişi zâhirde fidye-i necat işini görüşmek üzere gelmişti [46]. Herhalde Çandarlı Mahmud Çelebi'nin esaretten kurtarılması için Osmanlılar pek erken teşebbüste bulunmuşlar ve bu mesele aynı zamanda barış müzakerelerinin açılmasına bir vesile sayılmıştır. Mahmud'un, Mayıs'ta Edirne'ye katî barış esaslarını tesbit için gelen elçilerle aynı zamanda gönderilmiş olması [47] bu tarihten önce yapılan Osmanlı diplomatik teşebbüsü ve mahiyeti hakkında şüphe bırakmaz. Zaten Müttefikler tarafından Mahmud Çelebi, Despot'un muhafazasına bırakılmıştı.

Despot'un, Macar kırallığı ile sulh müzakerelerinin açılmasında başlıca rolü oynadığı görülmektedir. O, bunu aynı zamanda müttefiki ve hamisi Macar kıralına da kabul ettirmek, onun harpcû temayüllerini yenmek mecburiyetinde idi [48]. İşte Despot'un sonradan 3 Temmuz 1444 de Arad'da Hunyadi ile yapılan bir anlaşmaya göre, Macaristan'da kendisine ait Vilagoş şatosile etrafında 120 den fazla köy ve mahalli ona hibe etmesi doğrudan doğruya bu

[44] Bu rivâyetler ve aralarındaki münasebet hakkında bak. H. İnalcık-M. Oğuz, *Yeni bulunmuş bir Gazavât-i Sultan Murad*, S. 484-487.

[45] Bu kaydı Taeschner tıpkı- basımından (*Ğihānnümā*, I, Leipzig, 1951, s. ١٧٢) buraya aynen alıyoruz

"ولق اوغلی روم‌ایلی تکلرنه بی‌قیاس عطالر ایدب خونکاری صلحه راضی اتدلر خونکار ولق اوغلنه یته اقلیمنی وردی فلوری همتیله و دخی ولق‌اوغلنك اکی اوغلنی توقات حبسندن چقرب یته اتاسنه کندردی اما کوزلرینه میل چکلمشدی سلطان مراد ادرنه‌یه کلجك قز قردشی‌که محمود چلبینك خاتونیدی ماتم صورتنده کلب خونکارك الن اوپب تضرع ایدب خونکارك اوزی کوینب محمود چلبی صاتون الدی"

[46] Dabrovski, mez. mak. S. 16. Pall, *Ciriaco*, 27.

[47] *Gazavât* 29a.

[48] Karşıla. Chalkokondyles, s. 316.

mesele ile münasebettardır. Dlugosz'dan gelen ananevi rivâyete göre[49], bu emlâk Hunyadi'ye, Despot için o kadar kazanclı olan barış tekliflerini Kıral nezdinde desteklemesi için verilmiştir. Bu suretle Hunyadi, Türklerle savaştan kendi payım almış oluyordu [50]. Nihayet Bizans imparatorunun Ladislas'a gönderdiği 30 Temmuz tarihli mektuba göre [51] Despot ve Hunyadi, Kıralı barış müzakerelerine girmeğe ikna etmişler ve bunun için, bilhassa, Sultan'ın musalehadan sonra Anadolu yakasına geçmesiyle hasıl olacak müsait durumdan bahsetmişlerdi [52] (Despot, Macaristan'daki emlâki dolayısiyle Diete bir *magnat* olarak iştirak ediyordu). Görülüyor ki, bütün bu tafsilât Buda toplantısı hakkında *Gazavât*'m verdiği malûmatı teyit etmekte ve bu suretle de faraziyeler daha kati bir mahiyet kazanmaktadır. Bununla beraber bu noktada Dlugosz'u reddeden Halecki'ye göre [53], "Hıristiyanlığın kahramanı" Hunyadi, Despot'un sulh görüşüne muvakkaten, taktik sebeblerle, muvafakat etmiştir. Onun, daima Osmanlıların askerce en zayıf bulunduğu mevsimde, sonbaharda harekete geçtiği de malûmdur. Hunyadi'nin sonraki hareket hattı bu taktiği teyit eder görünür. Gerçekten, *Gazavât*'a göre de, Hıristiyan ordusunun toplanması için zaman kazanmak lâzımdı. Öbür taraftan bir sulh, II. Murad'm Rumeli'den bütün kuvvetlerini alıp Anadolu'ya gitmesini sağlıyacaktı. O zaman Boğazı Haçlı donanması keser ve Balkanlar kolayca işgal olunabilirdi. Müttefiklerin Varna savaşiyle neticelanen harp harekâtı da tam bu şekilde plânlanmıştır. Halecki'ye göre, Osmanlılara karşı parlak zaferler kazanmış olan bu tecrübeli asker Türklerdeki barış temayülünden esas harp maksatları için istifade

[49] Bak. Zinkeisen, I, 623-624.

[50] Hıristiyanlığın kahramanı sayılan Hunyadi'nin şanına yakıştırılmadığı için bu "rüşvet", savaş masraflarının ödenmesi (Dabrovski), veya ilerde yapılacak harp için Hunyadi'yi teşvik şeklinde tefsir edilmek istenmiştir. Halecki'ye göre (S. 32-35) 12 Haziranda Edirne'de Sultanla muahede imzalandıktan sonra Despot bunu Kırala tasdik ettirmek için Hunyadi'nin müzaheretine muhtacdı. İşte bu maksatla bu hibeyi yapmıştır. Fakat Gazavât'm verdiği malûmata göre, daha Buda'da ilk teklifler geldiği zaman Despot, harp taraftarı olan Hunyadi'yi kendi barış maksadı için kazanmak mecburiyetinde idi. Hibe olunan arazi Hunyadi'ye daha o zaman vaad edilmiş olmalıdır; keza karşıla. Jireçek-Radonic, *İstoriya Srba*, I, Belgrad 1952 S. 369.

[51] Bak. ilerde.

[52] Halecki, S. 34.

[53] *The Crusade*, S. 34-35.

etmek fırsatını kaçırmamış olmalıdır. Gerçekten Hunyadi'nin bir taraftan da harp hazırlıklarına devam ettiğini, 20 temmuz tarihli bir vesika göstermektedir [54]. Hunyadi, büyük nüfuzu ve Osmanlılarla mücadelede hâkim mevkii dolayısiyle bu hileli, "iki yüzlü" siyaseti Kıral'ın da benimsemesinde âmil olmuş olabilir. Cyriacus, sonradan, 12 Haziran'da Edirne'de muahede imzalandıktan sonra yazdığı mektupta Hunyadi'ye, bu muahedenin katiyyen tasdik edilmemesini ve Sultanı'n Anadolu'ya geçmesiyle hasıl olacak müsait durumdan istifade ile Haçlı seferine derhâl çıkmasını tavsiye ederken [55] aynı taktiği açıkca ifade etmektedir. Öyle görünüyor ki, bütün bu barış müzakereleri ve muselâha, *Gazavât*'da da yazıldığı gibi, Osmanlıların düşkün vaziyetinden istifade ederek son darbeyi vurmak istiyenler için ancak bir taktikten ibaretti. Yalnız Despot, bir haçlı zaferi neticesinde fazla bir şey kazanmadıktan başka Katolik Macarların ağır tâbiiyeti altına düşmesi muhtemel bulunduğundan, şüphesiz başka türlü düşünüyordu. Hulâsa, Gazavât'taki tafsilâtın batı kaynaklariyle mukayesesinden çıkan netice şudur ki, iki taraf arasında sulh müzakerâtının açılmasında esas âmil ve en faal unsur Despot'tu. Kıral ve bir kısım Macar asilzâdeleri ve galiba bir dereceye kadar Hunyadi, esas itibariyle son Türk mağlûbiyetleriyle alevlenen umumi Haçlı heyecanı içinde ve Papalığın daimi ısrar ve telkinleri altında, vakit gelince harbe yeniden başlamayı düşünüyorlardı. Fakat Kıral, Despot'un ısrariyle, bazı taktik faydaları gözönüne alarak muvakkaten barış müzakerelerini kabul etti ve müttefiklerinin harp gayretini gevşetmemek için elçisini çok gizli gönderdi [56]. Kıralın başlangıçta bu müzakerelere samimiyetle katılmış olduğu, askerî hazırlıkları ancak sulh müzakerelerinde ağır basmak için yaptığı [57], fakat sonra çok kuvvetli bir şekilde beliren haçlı seferi cereyanına tâbi olduğu da iddia edilmiştir. Bu samimiyet meselesi bir ahlâk münakaşasına müncer olur ki, bu devrin siyasi ahlâkı öyle iki yüzlü bir politikayı hiç bir suretle tekzib etmez [58]. Despot'un da ötekiler gibi barış tekliflerini muvakkaten kabul ederek müzakerelere gir-

[54] Pall, *Ciriaco d'Ancona..*, S. 30; Halecki, S. 35.
[55] Halecki, *The Crusade..*, Appendix: vesika 6,8.
[56] Pall, *Un moment..*, S. 109, ve, *Autour de la croisade de Varna*, S. 13.
[57] Dabrovski, *L'année 1444*, S. 27-28, 41.
[58] Pall, *Un moment*, S. 109, 111, 113; Babinger; *Von Amurath*, S. 241.

diğini *Gazavât* söylerse de, bu doğru olmamalıdır. Varna muharebesinden sonra yazılan bir Osmanlı kaynağında harbin asıl sebeblerinden sayılan Despot'un temize çıkarılması tabiî beklenemezdi. Sonra, Despot'un Varna seferi esnasında güttüğü tam bitaraflık siyaseti, bu müzakerelere samimiyetle katıldığını ve musalehanm esas itibariyle onun eseri olduğunu teyit eden başka bir delildir.

Aceba Osmanlıları, bu kadar büyük fedakârlıklarla barış müzakerelerini kabule sevkeden asıl sebeb ve âmiller nelerdir ? Varna muharebesi ve mukaddemâtı üzerinde şimdiye kadar yazılanlarda bu esasî nokta kâfi derecede derinleştirilmeden bırakılmıştır. Gerçekten Anadolu'da taarruza geçen Karaman-oğlu'na karşı serbest kalmak ve Rumeli kuvvetlerini o tarafa geçirmek düşüncesinin Osmanlı hükümetini bir barış muahedesine sevkeden başlıca âmil olduğu, bilhassa Cyriacus'un mektuplarına göre, kuvvetle ileri sürülmüştür.[59] Cyriacus, açık bir şekilde II. Murad'm Karaman-oğlu'na karşı kuvvetlerinin büyük kısmı ile sefere çıkabilmek için Rumeli'de bu fedakârlıklara katlanmış olduğunu, onu bertaraf ettikten sonra bütün kuvvetleriyle geri dönerek Sırbistan'ı ve Macaristan'ı istilâ edeceğini söylemektedir [60]. Bizans imperatorunun 30 Temmuz tarihli mektubu da aynı şeyi tekrarlamaktadır. Şunu unutmamalıdır ki, gerek Cyriacus gerekse İmparator, burada muayyen bir maksatla hareket etmekte ve bunları muahedenin tasdikine mani olmak için yazmaktadırlar. Esasen Halecki, sonradan taarruz edenin de Murad değil, Haçlılar olduğunu unutmuş görünüyor. Osmanlı tarafını ihmâl eden Halecki [61], II. Murad'm hakikaten taarruz niyetiyle Batılılarla bu musalehayı imzaladığına inanıyor ve onun bu "samimiyetsizliğinin" Kıral'm ve Hunyadi'nin iki yüzlü siyasetini mazûr gösterdiğini iddia ediyor [62]. Hakikatte Murad Batıda sulhu sağlam esaslara bağladığı inanciyle Anadolu'ya geçip Karaman-oğlu'yle de bir "sevgendnâme" imzaladıktan sonra, oğlu II. Mehmed lehine tahttan çekilmek istiyordu. Babası tarafından tahta çıkarıldıktan sonra II. Mehmed, Şahruh'a yazdığı bir mektupta [63] bunu aynen şöyle ifade etmektedir

[59] Halecki, 23, 25.
[60] 24 haziran tarihli mektubu, Halecki, vesika no. 8.
[61] *The Crusade*, S. 51, 65-66.
[62] "The tactics of the Sultan were at least equally insincere" (S. 66).
[63] Feridûn bey, *Münşeât üs-selâtin*, I, İstanbul 1274, S. 221.

«ابوالفتح خداوندكارم و پدرم و سلطانم ... اين داعىٔ دولت‌را ممالك محروسهٔ عثمانيه لايق ديده ارزانى فرمودند و قبض و بسط امورى كه تعلق برين امير خطير دارد دركف كفايت اين دولتخواه نهاد و از جهت تأكيد دولت و تشييد مبانىٔ اين سلطنت با جميع اطراف و جوانب از طغاة كفره و بغاة فجره و ولاة اسلاميه بعهود و مواثيق و سوكنند مصالحه فرمودند و بمبارکى و طالع سعد بدان طرف دريا دركذشته بفراغ بال متمكن كشتند و باعمال اخروى اشتغال نمودند»

Keza Karaman-oğlu İbrahim bey'e gönderdiği mektupta[64]:

«براى استدامت مملكت و استقامت اوضاع اين محب با جميع اقطار از مسلمين وكفار بمواثيق و عهود وكيده مصالحه فرموده و خود بدان طرف دريا كذشته بحضور خاطر اقامت فرمودند چون مدتى بودكه طوايف كفار بتسويل و اغواء كفرهٔ اين ديار الذين فى قلوبهم مرض بمشورت انتقام و بيراق و استعداد تام اهتمام نموده ...»

Gerçekten Karaman-oğlu'nun 1444 baharında taarruza geçerek Beyşehir, Akşehir, Karahisar, Bolvadin (بلاودان), Germiyan, Sivrihisar ve Beypazarı havalisini yağma ve tahrip etmesi [65] Sultanı barışa imâle eden sebeblerden biridir. Fakat Karaman-oğlu tehdidi, Halecki'nin tahmin ettiği gibi, Rumeli'de bu kadar büyük fedakârlıkları icabettirmezdi II. Murad Anadolu'ya geçtikten sonra da harp yapmamış, yine büyük fedakârlıklara razı olarak barış imzalamıştır. Karaman-oğlu'nun başlıca isteği evvelce Karaman arazisine dahil bulunan Beyşehir, Akşehir, Seydişehiri gibi bazı yerlerin [66] istirda-

[64] Feridûn bey, I, S. 233.

[65] Karaman oğlu'nun 1444 baharındaki bu ikinci seferi hakkında II. Murad devrinde yazılmış *Takvim*'deki mühim kayıt için bak. yukarda S. 23. Neşrî'de 1444 deki Karaman-oğlu taarruzu atlanmıştır. Ducas'da (Bonn tabı, S. 219) bu sefer 1443 yazındaki seferle karıştırılmıştır. Anonimler de (Giese neşr. Breslau 1922, Teil I, S. 66-67) Karaman oğlu'nun 1443 ve 1444 deki seferleri doğru gösterilmiştir. Chalkokondyles, S. 326-327.

[66] Karaman-oğullariyle Osmanlılar arasında I. Murad'danberi başlıca mücadele mevzuu Hamid-eli arazisidir. Karaman oğlu II. Mehmed 1424 de Antalya muhasarası sırasında ölünce onun oğullariyle kardeşi Alaeddin Ali bey arasındaki mücadeleden istifade eden Osmanlılar, Hamid-elini bir defa daha Karamanlıların elinden aldılar. İbrahim bey babasının tahtını elde etmeğe muvaffak olduysa da, Hamid-elini bırakmağa mecbur oldu. Fakat bundan sonra atasının mirası saydığı bu yerleri Osmanlılardan geri almak için her fırsattan istifade etmeğe kalkıştı. Onun zaman zaman giriştiği harekâtın asıl sebebi budur. II. Murad 1444 de İbrahim beye bu yerleri iade ederek sulhü sağlamış oldu (bak. yukarda not 65). Bir kronolojik esası olmıyan Şikârî tarihinde 1443-1444 hâdiselerinin bir aksi görülebilir. 1444 yazındaki musaleha için karşıla: Mesut Koman neşri, Konya 1946, S. 190.

dmdan ibaretti. Hakikatte Sultan Murad, devamlı bir sulh istemekte idi. Onun, tahtını 12 yaşında oğluna bırakarak bir inziva hayatına çekilmesi vakıası kâfi derecede isbat eder ki, o, Hıristiyan devletleriyle barış muahedesini, sonradan yapacağı bir taarruz için bir oyalama vasıtası telâkki etmiyordu.

Yukarıdanberi verilen izahatla görüleceği gibi, Osmanlı devleti yalnız dışarıdan, Şarkta ve Garpta aynı zamanda kendini gösteren büyük siyasi tehditler altında çok nazik bir duruma düşmüş olmakla kalmıyor, aynı zamanda içeride, bilhassa bu nazik durum neticesinde birtakım buhranlar da kendini göstermeğe başlıyordu.

İzladi kış seferi esnasında uc (hudud) beyleriyle vahim ihtilâflar çıkmış, asker dağılmış ve tımarlı sipahiler itaatsizlikleriyle hükümdarı gazaba getirmişlerdi [67]. Bu devirde devlet içinde çok mühim bir rol oynayan ve sık sık saltanat müddeileriyle birleşerek büyük kargaşalıklara sebeb olan uc kuvvetlerinin merkeze karşı cebhe alması Rumeli'de müdafaa sistemini ve Sultan'ın otoritesini zayıflatan çok vahim bir ayrılıktı. II. Murad, Despot'la gizli dostluk bağları olduğu söylenen ve İzladi harbinde beylerbeyine ve Sultana daima muhalefet etmiş olan uc beylerinin nufuzlu şefi Turahan beyi hemen savaş akabinde tutturup Tokat'a habse göndermişti. Öbür taraftan Sırbistan'da, Makedonya'da, Arnavudluk'ta ve Tesalya'da birçok eski yerli aristokratların veya oğullarının yerlerinde bırakılmış olduğunu biliyoruz; bunların, bilhassa büyüklerinin, sıkı merkezî Osmanlı rejiminin yıkılmasına yardım etmeleri, yahut seyirci kalmaları çok muhtemeldi [68]. 1443 kışında Bulgarlar düşmanla birleşmiş, Arnavutlar ayaklanmışlardı. Devlet işlerinin mutlak hâkimi veziriâzam Halil Paşa bu tehlikeli durum karşısında her zamandan ziyade bir barış siyasetinin zaruretini anlamış görünmektedir [69]. Öbür taraftan şehzade Alaeddin'in ölümü ile beraber son hâdisat II. Murad'ın ruhu üzerinde o kadar derin bir tesir yapmıştır ki, o, daha 1444 baharında devleti sulh ve emniyet içinde biricik şehzadesi Mehmed'e bırakarak kendisi münzevi bir ibadet hayatına çekilmek kararını vermiştir. [70]

[67] *Gazavât*, bak. Zeyil No. I, 22-23, hulâsası, DTCFD, VII 2, S. 487-488.
[68] Bu durum hakkında *Stefan Duşan'dan Osmanlı imparatorluğuna.*
[69] Bak. ilerde, *İstanbul fethinden önce Fatih Sultan Mehmed.*
[70] Bak. *Fatih Sultan Mehmed'in ilk culûsu.*

EDİRNE SULH MÜZAKERELERİ VE 12 HAZİRAN EDİRNE ANLAŞMASI

İşte Sultan Murad, bu şartlar altında düşmana barış tekliflerini yapmış bulunuyordu. Kıral, Osmanlı barış mukaddemâtını kabul ederek Edirne'ye bir elçi heyeti göndermeğe karar verdi. Evvelâ İzladi muharebesinden sonra düşman çekilirken tâkip harekâtına iştirak ederek, Şehirköyü derbendinde bir savaşta esir düşen Çandarlı Halil Paşa'nın kardeşi ve Padişah'ın kayın biraderi Mahmud Çelebi bir fidye-i necat karşılığında [71] serbest bırakıldı. Ona Despot'un himayesi altında iyi muamele olunmuş, riayet gösterilmişti [72]. Mahmud Çelebi bir gün elçilerle beraber Edirne'ye çıka geldi. Kıralın Sultana gönderdiği elçinin itimad mektubu, Buda'da 24 Nisan'da yazılmış ve anlaşma Edirne'de 12 Haziran'da imzalanmış olduğunu göre onların gelişi Mayıs'ın sonlarına veya Haziran başına rastlamış olmalıdır. Zira müzakereler herhalde bir haftadan fazla sürmüştür [73]. Elçi heyeti, Kıralı tam selâhiyetle temsil eden Stoyka Gisdanich ile [74] Despot'un elçileri ve Hunyadi'nin bir mümessilinden mürekkepti. Despot'un elçilerini Cyriacus'un 12 Haziran tarihli mektubuna göre tayin etmek mümkün olmaktadır [75]. Bunlar, Pall'a göre [76], Despot'un ruhani ve cismani en büyük memurları olup birincisi, Despot Macaristan'a kaçtığı sırada Semendere Metropolidi olan Athanasius Frashak, ikincisi Despot'un şansölyesi Bogdan idi. Hunyadi'nin mümessili, Cyriacus'un mektubunda doğrudan doğruya Vitislaus adiyle zikredilmektedir. Heyete altmış suvariden mürekkep bir maiyyet katılmıştı.

Cyriacus, Kıral'ın Edirne'ye gönderdiği elçiye verdiği 24 Nisan tarihli itimad ve tam selâhiyet mektubunu da bize saklamıştır. Kıral, elçisi Stoyka Gisdanich'in bizzat kendisi imiş gibi Sultanla muahede yapmağa selâhiyetli olduğunu bildiriyor, yapılacak muahedenin Sultan tarafından yeminle tasdikini istiyor ve kendisinin

[71] Bak, İlerde S. 21.

[72] *Gazavât*, 28b. Batı kaynakları da Mahmud Çelebi'nin Despot'a teslim edilmiş olduğunu teyit etmektedirler (Dabrovski, *Wladvslaw..*, S. 60, Halecki, 49).

[73] Bak. ilerde S. 24. Dabrovski'ye göre (*L'année 1444*, S. 43) 4-5 Haziran'da Edirne'ye vardılar.

[74] Onun hakkında bak. Pall, *Ciriaco*, S. 59; Halecki, 16, 19.

[75] Halecki, vesika No. 4.

[76] *Ciriaco*, 29 - 30.

de Sultan'ın göndereceği elçiler huzurunda aynı şekilde yemin vereceğini taahhüt ediyordu [77].

Müzakereler, *Gazavât*'ın gösterdiği gibi, esas itibariyle Kıral'ın elçisi ile yapılmış ve anlaşma onunla akdedilmiştir. Kıral'ın itimad mektubu ile Cyriacus'un müşahedeleri ve nihayet bizzat II. Murad'ın Kırala mektubu bu hususta hiç bir şüphe ve tevile yer bırakmayacak açıklıktadır. Gerçekten Despot'un önceden, hazırlayıcı mahiyette müstakil müzakerelere giriştiği doğrudur. Fakat Kıral'ın haberi olmadan *akdolunmuş* bir muahede bahis mevzuu olamaz. Palatio da, yalnız Despot'la Hunyadi'nin "Kırala danışmaksızın" sulh müzakerelerinde bulunduklarını yazarken[78] Despot'un bu faaliyetini belirtmiştir. Diğer taraftan unutmamalıdır ki, Palatio, Türklerle sulh müzakerelerini ve bir musaleha fikrini hiçbir zaman tasvip etmemiş olan Papalığın bir adamı olarak temamiyle tek taraflı bir görüşle yazmakta, hattâ bu gün varlığında hiç bir şüphe olmayan 12 Haziran tarihli anlaşmaya da temas etmemektedir [79]. Halecki, ona dayanarak muayyen bir görüşe (Kıral'ın Segedin'de muahedeyi tasdik etmediği, sulh müzakereleriyle alâkası olmadığı) tebaiyetle, Kıral'ın Edirne müzakerelerinde temsil olunmadığını söyleyecek kadar ileri gitmektedir. Bununla beraber vesikalardaki sarahat üzerine başka bir yerde fikrini değiştirerek Kıral'ın bu müzakerelere ehemmiyet vermemiş, ve ancak, Sırp Despotu ile Hunyadi'nin tesiri altında Edirne'ye ehemmiyetsiz bir adamını göndermiş olduğunu söylemektedir [80]. Kıral'ın, bu sulh müzakerelerine hangi şartlar altında katıldığı hatırlanırsa [81], bunlara büyük bir ehemmiyet atfetmediği iddiası bir dereceye kadar haklı görünür. Buna karşı Dabrovski, Pall ile beraber birtakım vakıaları zikrederek Kıral'ın hakikaten sulh istediğini ve bir musalehanâme akdi için elçisini gönderdiğini iddia etmiştir[82]. Fakat Kıral'ın, 15 Nisan'da Kardinal-Legat Cesarini önünde o yaz sefere çıkacağına

[77] bak. Halecki, vesika 2.

[78] Halecki'ye karşı Dabrovski (S. 20), bu tefsir şeklini kabul etmemektedir.

[79] Pall, *Ciriaco*, S. 4.

[80] Dabrovski (*L'année 1444*, S. 19-20) Macar sarayı tarafından mühim diplomatik vazifelere basit şövalyelerin tayin edildiğini itiraz makamında belirtiyor ve misâller veriyor. Meselâ Kıral Ladislas, 1440 da Pierre de Tekoszyn adında bir şövalyeyi, II Murad'a göndererek Macar tahtına geçtiğini bildirmiş ve muhasamata son verilmesini istemişti.

[81] Bak. yukarıda S. 13.

[82] Dabrovski, S. 27-28, 41, ve bak. ilerde. 29,42

dair yemin vermesi ve ileride temas edeceğimiz diğer hareketleri [83], onun *Gazavât*'ta yazıldığı gibi aynı zamanda harpcû niyetleri hiçbir zaman terk etmediğini göstermektedir. Hulâsa Kıral, hangi maksatla olursa olsun, Edirne'ye tam selâhiyetle kendisini temsil eden bir elçisini göndermiş ve bu elçi ile Sultan arasında akdolunacak muahedeyi yeminle tasdik edeceğini mektubunda vaadetmiştir.

Edirne barış müzakerelerine gelince, bu sırada Edirne'de elçi heyeti ile teması bulunan Cyriacus'un anlattığına göre [84], elçiler, Edirne'ye geldikten iki gün sonra Sultan Murad'ın huzuruna, başta Kıral'ın, sonra Despot'un ve Hunyadi'nin elçileri olmak üzere, kabul olundular. Ertesi gün Sultan, elçilerin getirdikleri teklifleri, Paşaları (vezirleri) ile tetkik etti ve ancak üç gün sonra bunları prensip itibariyle kabule mütemayil olduğu bildirildi [85]. Yalnız Güğercinlik (Golubac) kalesi üzerinde çetin müzakereler oldu. Osmanlılar, bu kaleyi bırakmak istemiyorlardı [86]. Cyriacus'a göre [87] bu, yüzden bir aralık müzakerelerin kesilmesi tehlikesi baş göstermiştir. Fakat nihayet Sultan bu noktada da gerilemiş ve bu yüzden ancak bir günlük bir gecikme olmuştur. Sultan Murad, 12 Haziran 1444 de elçilerin önünde muahedeyi yeminle tasdik etti. Muahedenin içindekiler, II. Murad'ın Kırala gönderdiği aynı tarihli mektupta [88] ana hatlariyle bildirilmiştir Despot'un memleketi geri verilecek ve oğulları serbest bırakılacak, ancak o da eskisi gibi tâbilik vazifelerini yerine getirecektir. Sultan, bu sulh muahedesine Kıral'ın isteği ile Eflak voyvodası Vlad'ı da idhal etmeği kabul etmiştir. Voyvoda, eski tâbilik vazifelerini yerine getirmekte ve vergi vermekte devam edecek, yalnız eskiden olduğu gibi şahsen Padişahın sarayına gelme külfetinden afvolunacaktır. Keza onunla esir-

[83] Pall, *un moment décisif..*, S. 110, Babinger, mez. mak. 241.

[84] Halecki, vesika No. 4, ve S. 20-21.

[85] Yukarıda gördüğümüz gibi (S. 8,10) bu tekliflerin esası daha önce takarrur etmişti.

[86] Bu mevkiin stratejik ehemmiyeti aşikârdı ve şimdi yeni şartlara göre bu ehemmiyeti daha da artmıştı. bak. ileride S. 27-28.

[87] Halecki, vesika 4.

[88] Cyriacus tarafından bize bu mektûbun iki lâtince tercümesi saklanmıştır. Birinci tercüme, mektubun türkçeden sadıkane, Cyriacus'a göre, kaba tercümesi, ikincisi onun tarafından üslûplaştırılmış şeklidir. Bak. Halecki, S. 81, ve, vesika no. 7.

lerin mütekabilen iadesi hususu da kabul edilmiştir. Muahede bu tarihten itibaren on yıl içindir, ve Sultan kendisi, bu sulh ve dostluk muahedesini elçi Stoyka önünde yeminle tasdik ettiği gibi, Kırala, şahsî yeminini almak üzere elçisi Süleyman bey'i gönderdiğini bildirmektedir. Dlugosz'un tarihinde Segedin'de imzalandığı kabul olunan muahedenin maddeleri zikredilmiştir. Orada, II. Murad'm mektubundaki esas maddeler, yani Brankovič'e beyliğinin geri verilmesi ve oğullarının serbest bırakılması maddeleri mevcuttur. Fazla olarak teslim edilecek onbeş şehir ve kalenin ismi de kaydedilmiştir. Bunların arasında Golubiecz (Golubac Güğercinlik), Swiderow (Smederovo-Semendere), vardır [89]. Dlugosz'un resmî bir yazıya veya bir muahede taslağına göre bu malûmatı verdiği tahmin edilmektedir [90].

Osmanlılar, Georg Brankovič'e (bizim tarihlerde Vılk-oğlu) şüphesiz sadece "gerü vilâyetini" vermeği [91] düşünüyorlardı [92]. Fakat Macar elçisinin ısrarı üzerine Güğercinlik'i de terke razı oldular.

Dlugosz'da, bütün Bulgaristan'ın Sultan'm hâkimiyeti altında kalacağı hakkında bir madde zikredilmiştir. Macar siyasetinde ve umumiyetle haçlı plânlarında Bulgaristan unutulmuyordu. 1435 de Sigismond, eski Bulgar Çarı'nm oğlu Fružin'i Balkan yarımadasına göndermişti [93] .1439 da Floransa konsilinde Türkler aleyhine bir haçlı seferi için bir muhtıra sunan Bizans imperatorunun mabeyincisi Jehan Torzello, Rumeli'de Osmanlı idaresine karşı bir ayaklanmadan ümitle bahsetmekte idi [94]. *Gazavât*'ta, Bulgarların durumuna dair başka bir kaynakta bulunmayan dikkate değer tafsilât verilmektedir [95]. Ona göre, 1443 kış seferinde Macar ordusu Sofya havalisine geldiği zaman, Bulgar "re'âyâ" düşmanla birleştiler. Bir kısmı

[89] Dlugosz, *Hist. Pol.* IV, 702-703, Zinkeisen, 626, not 2.

[90] P a l l, *Autour de la croisade* . .s 7.

[91] Âşık Paşazade (Âli neşri, İstanbul 1332) S. 137; Neşri (Taeschner neşr.) S. 172.

[92] Karşıla. Zinkeisen, I, 624.

[93] Jorga, GOR, I, 417.

[94] B. de La Broquière, *Voyage d'Outremer*, Ch. Schefer neşr. (Paris, 1892)s. 265. Torzello'nun 1442 de İmperator tarafından gönderilerek Venedik, Roma ve Buda'yı ziyaretle bir an önce haçlı seferinin tahakkukunu isteyen Janachi Torcello (Jorga, GOR, I, 428) olduğuna şüphe yoktur. Keza bak. B a b i n g e r, "*Bajezid Osman*".., La N o u v e l l e C l i o, III (1951), Nos. 9-10, S. 193 vd.

[95] *Gazavât*, 15-16.

süvari olarak düşman kuvvetlerine katıldığı gibi, umumiyetle halk erzak vesaire vermek suretiyle müstevlilere yardımdan geri kalmadı. Sofya'ya giren Macarlar, burada cami yapılmış bir kiliseyi tekrar eski haline koyarak bir v l a d i k a tayin ettiler. "Cümle re'âyâ küffâra taptı". Bunun üzerine Padişah "eger voynuk ve eger re'âyâ" Bulgarlara düşman muâmelesi yapılmasına izin verdi. Akınlar başladı. "Sofya ve Radomir re'âyâsı at ayağı altında pâymâl oldu." 1444 yaz sonlarında Macarlar yeniden sefere karar verdikleri zaman, Dlugosz'a göre, Hunyadi'ye Bulgaristan kırallığı vaad edilmiştir. 1444 Varna seferinde Haçlı ordusunda Bulgarlar vardı [96]. Bütün bu izahattan çıkan netice şudur ki, Bulgaristan meselesi o zaman aktüel bir mahiyet arzediyordu ve muahedede bu memlekete ait bir madde geçmesi ihtimali uzak değildir.

Dlugosz, ayrıca esirlerin karşılıklı olarak değiştirilmesinden, Mahmud Çelebi'nin 70 bin altun fidye karşılığında serbest bırakılacağından da bahsetmektedir. Türk kaynaklarına göre de Mahmud Çelebi'yi "bir nice filori verüp" [97] "satın aldılar" [98]. Yine Dlugosz'a göre, kalelerin 8 gün içinde teslimi şartı vardı ki, bu, herhalde Kıral'ın muahedeyi tasdiki gününden itibaren sayılacaktı [99]. Zinkeisen, Yunan müverrihleri Ducas ve Chalkokondyles ile Macar Thuroczy'nin vekâyinâmesinden ve daha muahhar bir kaynak olan Callimachus'dan daha bazı maddeler toplamıştır [100]. Chalkokondyle'de esas maddeler eyi tespit olunmuştur. Orada Despot'un gelirinin yarısını Padişaha vermeği kabul ettiği de yazılmıştır. Despot'un Padişaha tâbilik vazifelerini yerine getirmeği ve harac vermeği kabul ettiğine dair esas maddede böyle bir sarahat olabilir. Fakat fikrimce bunu Novo Brdo (Novaberda) madenlerinin gelirinin yarısı şeklinde anlamak mümkündür. Eflak hakkında Yunan kaynaklarında geçen madde daha sarih olarak II. Murad'ın mektubunda mevcuddur.

[96] C. I. K a r a d j a, *Poema Lui Michel Beheim despre cruciadele împotriva Turcilor din anii 1443 şi 1444*, Valenii-de-Munte, 1936, S. 58.

[97] O r u c, 54.

[98] N e ş r i, 172.

[99] Mühletten, Kıral 22 eylül tarihiyle Leh Dietine gönderdiği mektûpta bahsetmektedir (H a l e c k i, 52). H a l e c k i, bu mühletin Haziran'ın 12 sinden, yani Murad'ın tasdikinden itibaren sayılması lâzım geldiğini söylüyor. Fakat bu iddia, muahedenin Kıral tarafından Segedin'de tasdik edilmediği faraziyesinden doğmaktadır.

[100] GOR, I, 625-627.

İki tarafın Tuna'yı aşarak taarruzda bulunmayacaklarına dair madde[101], muahedenin ruhunu ve o zaman tabiî Osmanlılar için en mühim taahhüdü teşkil etmektedir.

Şimdi Türk kaynaklarının ve bilhassa *Gazavât*'m sulh müzakereleri ve orada imzalanan muahede hakkında verdikleri malûmatı mukayese ve münakaşa etmek kalıyor.

Gazavât meydana çıkıncaya kadar Türk kaynaklarından Edirne müzakerelerine ait bir şey bilmiyorduk. Anlaşma üzerinde bildiğimiz en eski rivâyetler çok kısa ve nâkıs kayıtlar halinde, Âşık Paşazâde-Neşrî'de ve Oruc-Anonimlerde bulunuyordu (bu meselede bu kaynaklar iki ayrı rivâyet grubu teşkil ederler)[102].

Âşık Paşazâde-Neşrî ve Oruc-Anonimlerdeki bu iki rivâyet daha sonraki klâsik Osmanlı tarihcilerine, İdrîs-i Bidlîsî, Hoca Saded-din, Âli ve Müneccimbaşı'ya kaynak olmuştur. Bu bahiste umumiyetle iki rivâyete bağlı olan Kemâl Paşazâde'nin musalehayı içine alan cildi malûm değildir[103]. Feridûn bey münşeâtmda Varna muharebesinden sonra gönderilmiş nâmelerde[104] çok mühim kayıtlar, daha

[101] Ducas, S. 218-219.

[102] Tafsilât için bak. DTCFD, VII, Sayı 2, S. 484-487.

[103] Kemal Paşazâde'nin bu devri içine alan yegâne nushası Paris Bib. Nationale'de (Blochet, cat. I. 239) olup II. Murad'm tahtı oğlu Mehmed'e vermesiyle başlar ve oradan Varna harbine girer.

[104] Feridûn bey münşeâtmda II. Murad devrine ait mektûplar, daha eski devirlere ait bir çok mektuplar gibi sahte değildir. Feridûn bey münşeâtı, büyük kısmı itibariyle kendisinden önceki münşeât mecmualarının bir araya getirilmesi veya bunlardan derleme suretiyle meydana getirilmiştir. Fakat bu derleme sırasında, vesikalarda birçok tahrifler ve atlamalar yapıldığı anlaşılmaktadır. Feridûn beyin kaynaklarından biri olan Mesîhî (şâir) münşeâtı (iyi bir nüshası British Museum Or. 11.194 ve İstanbul, Süleymaniye K. Esad ef. no. 3351) mn mukayesesi bunu ortaya koymaktadır. Bu sebeble bu vesika kopyalarını sıkı bir tenkidle ve ihtiyatla kullanmak lâzımdır. Mevzuumuzla doğrudan doğruya ilgili mektuplar şunlardır: I) II. Mehmed'den Şahruh'a evâhiri Ramazan 848 (1445 başları) tarihli Farsça Varna fetihnamesi (S. 221-222); II) II. Mehmed'den Karaman-oğlu İbrahim beye evâhiri Ramazan 848 (1445 başları) tarihli farsça Varna fetihnamesi, ve cevâbı (232-235).; IV) II.Mehmed'e Baysungur Mirzadan geldiği söylenen tebriknâme (S.231-232) ve cevabı; V) II. Mehmed'e Abdüllâtif Mırza tarafından gönderildiği söylenen H.849 evasıtı Cemaziyelûlâ (1445 Agustos) tarihli mektup ve cevabı(228-231). II.Mehmed'in Mısır Sultam Çakmak'a gönderdiği başka bir fethnâme için bak. Adnan Erzi, aynı mak., S. 613-614.

önce Batı tarihcilerinin dikkatini çekmiş[105], fakat temamiyle değerlendirilmemişlerdir.

Şimdi bu devir hâdiseleri üzerinde yukarıda saydığımız Osmanlı rivâyetlerinden başka esaslı yeni kaynaklar bulunmuştur Bunlardan birincisi 1445, 1446(?), 1452 yıllarında Padişâh için yazılmış *Takvîm*'lerde [106] bulunan muâsır kayıttır ve aynen şudur

«ولق اوغلی و ینقو و انکروس چرسی کلب روم ایللرن غایت خراب ایدلدن و مراد
خان چقلق چرسیله لا یحصی قرشو واروب چق جنك و قلنج و قتال ادلدن و کافر
چریلری کدب مراد خان ادرنه شهرنه کلب تختنده جلوس ادلدن برو و دراخان بکی
دوتب توقات حصارنه وزبیلدن و قرمان اوغلی یاغی اولب کلب بکشهرن و آقشهری
و قرهحصار و بلاودان و کرمیان و سوری‌حصار و بك‌بازارن و بو مذکور شهرلرن
و ایللرن و کویلرن یغما و غارت ادلدن برو و مرادخان کافر ملکلریله و ولق اوغلی
و ینقویله مصالحت ایدوب روم ایلندن بعض حصارلر و یرلر ویردی و اوغلن مراد خان
کندو یرنه دکب کندو قرمان اوغلی ابراهیم بك ازرنه وارب یکی‌شهرده اوترب
قرماندن ایلچی کلب مصالحت ادب مراد خان بکشهری و سیدشهرن و اوقلق حصارن
و آقشهری و قرمانك جمیع حصارلرن ورب صدقه و احسان ادب و قرمان اوغلن چرسن
الب کدلدن برو بر یلدز والله اعلم»

Neşrî'nin bu kronolojiyi kullandığına şüphe yoktur [107]. Görülüyor-

[105] J. Bleyer, *Einige Bemerkungen über den Szegediner Friedesschluss und Schlacht bei Varna* (1444), Mitt. des Inst. für österrei. Geschichts forschung, cilt XXV, 1904, S. 131-132; Thury Jozsef, *Török Történetirok*, I, Budapeşte, 1893, S. 370-373; Dabrovski'nin verdiği tercüme (*L'année 1444*, S. 33) doğru değildir. Keza bak. Pall, *Autour de la croisade.* , S. 11.

[106] Öyle anlaşılıyor ki, her yıl başında Padişaha, ilm-i nücûm esaslarına göre tanzim olunan ve *ahkâm* ve *ihtiyarat*'la kısa kronolojileri ihtiva eden bir *Takvîm-i hümayûn* (Şahî) sunuluyordu. Bunlardan bu devre ait üç danesi malûmdur. 850 yılında (?) yazılmış olan birisi Oxford'dadır. Bunu tedkikle içindeki bu *Takvim* hakkında beni haberdar etmiş olan Dr. Osman Turan'a burada teşekkürü borç bilirim. İkincişi H. 849 tarihlidir. Paris Bib. Nationale'dedir. Bu eserde muhtelif devletlere ait kronolojiler yanında Osmanlılara ve Karaman "pâdişahlarına" ait iki kronoloji vardır. Bunlar O. Turan tarafından neşrolunacaktır. Biz burada Paris'te kopye ettiğimiz nüshayı kullanmaktayız. Üçüncüsü Topkapı Sarayı Müzesi Bağdat K. K. no. 309 da bulunan H. 856 yılma ait takvimdir. Başında daha önceki iki takvimdeki kronoloji kısaltılarak tekrarlanmakta ve 856 yılma kadar tamamlanmaktadır. Bunun fotokopisi burada neşrolunmuştur (Zeyil, no. II). Yukarıda verdiğimiz metin, Paris'deki H. 849 tarihli takvimdendir.

[107] Buna dair bir yazı neşredeceğiz.

ki, bu mühim kayıt da kısa ve noksan olup Edirne müzakereleri hakkında herhangi bir telmih ve işareti ihtiva etmez.

Buna mukabil *Gazavât-ı S. Murad*[108] m keşfi diyebiliriz ki, Cyriacus'un mektuplarının tanınması kadar mühim olmuştur. Şimdi bu iki kaynağın yardımiyle 1444 yazındaki müzakereleri etraflı ve katî bir şekilde kavrayabiliyoruz (Edirne müzakerelerine ait parça Zeyil'de aynen verilmiştir). Yukarıda işaret ettiğimiz gibi, *Gazavât*, Osmanlıları zaruret altında barış isteklisi göstermemek kaygısiyle vakıaları, bize şüphesiz tam bir bitaraflıkla nakletmemiştir. Bahusus bu vekâyinâmenin Varna savaşından sonra yazıldığı unutulmamalıdır. Cyriacus'un "mağrur efendi" (*princeps superbus*) diye vasıflandırdığı[109] Osmanlı Sultanı'mn müzakereler sırasında zâhiren müstagni bir tavır takınması da tabiidir. *Gazavât*'ta her noktada bu temayül kolayca ayırt edilebilir ve başlıca şu noktalar tesbit olunabilir

1- Müzakereler bir haftadan az sürmüş olmamalıdır: Elçiler evvelâ paşalara başvurdular. Halil Paşa, elçileri ancak bir kaç gün sonra kabul etmiş ve onunla konuşmalar üç gün sürmüş, bunu müteakıp elçiler Padişah'm divanına kabul edilmişler ve getirdikleri mektubu sunmuşlardır. Sonra bu teklifler üzerinde karar vermek için bütün devlet büyüklerinden mürekkep bir meşveret meclisi kurulmuştur (burada maalesef bir varak noksan bulunduğundan müzakerelerin müteakıp safhalarını bilemiyoruz). Bununla beraber sulhün bir an önce neticelendirilmesi arzu olunmakta idi. Padişah, müsalehayı kabul ettiğini bildirmiş, Divan tekrar toplanarak elçiye Padişah'm kararını ve yemin şartını tebliğ etmişlerdir.

2- Kıral'm mektubu sarih teklifleri ihtiva etmekte idi. *Gazavât*'a göre Kıral mektubunda barış istiyor, fakat Semendere ile Güğercinlik'in Despota verilmesini şart koşuyordu. Anlaşıldığına göre bunun üzerinde meşveret etmek ve elçilerle çekişmeli müzakereler yapmak icap etmiştir.

3- Müzakereleri o zaman birinci vezir (veziriâzam) olan Çandarlı Halil Paşa idare etmekte idi. Karşı tarafta ise Kıral'm elçisi başmüzakereci idi.

[108] Eser hakkında şimdilik bak. DTCF dergisi, VII, sayı 2, S. 481-495. Son tedkiklerimiz *Gazavât*'m, Kemâl Paşazâde ve İdrîs-i Bidlisi tarafından da kullanılmamış olduğunu göstermiştir.

[109] Bak. Halecki, vesika 4.

4- Osmanlılar musalehanın kabulünü şu şarta bağlı tutmuşlardır Despot, Yanko ve Kıral üçü ayrı ayrı yemin edeceklerdir. Fakat Gazavât'ta Padişah'ın yemininden bahsolunmamıştır.

5- Padişah, Balta-oğlu Süleyman'ı bu üçünün yeminini almak üzere elçi tayin ederek gelen elçilerle birlikte Macaristan'a göndermeği kabul etmiştir.

Gazavât'ın verdiği bu malûmat, Cyriacus'un bıraktığı yazılardaki esas noktaları tamamiyle teyit ettikten başka şimdiye kadar araştırıcıları şaşırtmış olan birtakım noktaların açıklanmasına da yardım etmekte ve durum hakkında bizi daha iyi aydınlatmaktadır.

Evvelâ *Gazavât*'ta açıkca görülüyor ki, barışın akdi için Osmanlılar, Hunyadi'nin de yemin etmesini şart koşmuşlardır. Bu nokta, onun Edirne'ye neden bir mümessilini gönderdiğini açıklamaktadır. Halecki, voyvoda sıfatiyle ancak Macar Kıralı'nın bir memuru olan onun, o zamanki beynelmilel kaidelere aykırı olarak istisnai bir şekilde bu barış müzakereleri esnasında Sultan'ın sarayında hususi bir delege ile temsil olunmasını "hayrete değer bir vakıa" olarak zikretmektedir [110]. Filvaki, sonradan Segedin'de Osmanlı elçileri Hunyadi'den yemin istedikleri zaman o, Ducas'a göre, "Ben bir hükümdar değilim, ancak tebaadan biriyim" cevabını vererek yemin etmemiştir [111]. Hunyadi'nin müstakillen taahhüt altına sokulması, Balkanlarda savaşın asıl şefi daima o olduğundan, Osmanlılar tarafından hakiki bir barış elde etmek için zaruri sayılmış olmalıdır. Nitekim yukarıda Despotun da, kendi görüşlerine kazanmak için ona Macaristanda büyük bağışlarda bulunduğunu kaydetmiştik. Herhalde bütün bu siyasi kombinezonlarda en mühim rolü oynayan merkezî şahsiyet o idi ve Osmanlılar bundan herhalde gâfil değildiler. Barış müzakerelerine Hunyadi'nin temsilci göndermesi sebebi anlaşılmakla beraber, Macar Kıralının bu istisnai vaziyete müsaade etmiş olması yine de Macar tarihinin iç durumiyle izah edilmesi gerekir[112]. Saniyen, Cyriacus'un mektubunda [113] ve II. Murad'ın Kıral'a yazdığı nâmede [114], Osmanlı elçisi olarak gösterilen Solimambeg (Soly-

[110] Babinger, *Von Amurath*, S. 236.

[111] Bonn tab'ı, S. 219; D. Angyal, mez. mak. S. 523.

[112] Bak. O. Székely, *Hunyadi Yánoş elsö török hadjáratai* (1441-1444), Hadtörtenelmi Közlemenyek 20-22 (1919-1921).

[113] Halecki, vesika 4.

[114] Halecki, vesika 5.

mambegh)'in kim olduğunu şimdi tesbit edebiliyoruz. Babinger, umumî Osmanlı âdetini gözönüne almış ve onu bir divan çavuşu olarak göstermiştir [115]. *Gazavât*, bu elçiyi açıkca Balta-oğlu Süleyman adiyle göstermekte ve bundan başka onun bu tarihte kapıcıbaşı olduğunu da bildirmektedir [116]. II. Murad'ın Balta-oğlu'na karşı büyük bir sevgisi ve itimadı vardı [117]. Ducas'a göre [118] Palda (Balta بلطه) oğlu Bulgar *arhont*'larından birinin oğlu olup sarayda içoğlanı olarak yetiştirilmişti. İstanbul muhasarasında donanma kumandanı olmadan, daha 1449 da onun donanmanın başında Midilli'ye bir taarruzda bulunduğunu yine Ducas'dan öğreniyoruz [119].

Muhakkak olan şudur ki, Despot, Hunyadi ve Kıral'ın yeminlerini aldıktan sonra Sırp kalelerini boşaltarak Despot'a teslim etmek gibi [120] çok mühim bir vazife ile Macaristan'a gönderilmiş olan bu elçi, Osmanlı sarayında kapıcıbaşılık gibi mühim mevki sahibi [121], Sultan'ın hususi itimadını haiz bir şahsiyet idi.

Nihayet, Osmanlı kaynaklarında, Despot'un eski pâyitahtı Semendere ile birlikte ekseriya, yalnız Güğercinlik'in zikredilmesi, Osmanlıların bu kaleye verdikleri ehemmiyeti teyit eder. *Gazavât*'ta müzakerelerin en hararetli safhasını teşkil eden Güğercinlik kalesi üzerindeki münakaşalara ait varak maalesef kayıptır. Georg Brankovic, bu kaleyi hiçbir zaman tasarruf etmemişti ve Osmanlılara göre bu kale üzerinde hakkı yoktu. 1426 da Sırp despotu Stefen La-

[115] *Von Amurath*, S. 236 "Pforten-čauš".

[116] Varak 28 b; bu kısımın bir hulâsasını DTCF dergisindeki yazımızda (VII sayı 2) evvelce neşretmiştik. Çelebi Mehmet devrinde aynı vazifede olduğu: Neşrî, S. 136,141.

[117] İstanbul muhasarasında donanma kumandanı iken uğradığı mağlûbiyet üzerine Fatih Mehmed'in söylediği rivâyet olunan sözler: Ducas, S. 270. Keza bak. Neşrî, S. 136, 141.

[118] Aynı yer. Karşıla. M. Braun-A. M. Schneider, Über die Eroberung Konstantinopels, Leipzig 1940, S. 28 not 49.

[119] Balta-oğlunun (Veled-i Balta) Fatih Mehmed devrinde Beyşehir havalisinde her halde Hamid-eli beyi olarak Karaman kuvvetleriyle mücadelelerine dair eski bir inşa kitabında çok dikkate değer mektuplar vardır. Bu münteşeâtı Dr. A. Erzi tedkik etmek üzere bana lütfen vermişti. Fatih devrine ait bir Tırhala tahrir defterinde (Başv. Arşivi, Maliyeden müd. deft. no. 167) Agrafa vilâyetinde bir "karye-i Baltaoğlu" vardır.

[120] *Gazavât*, 33b, Zeyil 1, ve Chalkokondyles, S. 317.

[121] Kapıcı-başılık ve ehemmiyeti hakkında bak. İ. H. Uzunçarşılı, *Saray Teşkilâtı*, S. 404 - 407.

zareviç, Macar kıralı Sigismond ile şöyle bir anlaşma yapmıştı Kıral, Stefan'm ölümünde halefi olarak onun yeğeni ve menevi evlâdı Georg Brankovic'i despot tanıyacak, buna karşılık Belgrad ve Golubac (Güğercinlik) Macaristan'a verilecekti. Stefan ölünce (19 Temmuz 1427) Macarlar Belgrad'ı işgal ettilerse de, Güğercinlik'deki Sırp kumandam burasını Osmanlılara teslim etti [122]. Sigismond'un 1428 de kaleyi Osmanlıların elinden zabtetmek için yaptığı teşebbüs muvaffakiyetsizlikle neticelendi [123].

Despot Stefan'm ölümünde iki rakipten biri Belgrad'da öteki Güğercinlik'te yerleşerek Sırbistan üzerinde birbirini kıskanç bir şekilde gözetlemeğe başlamışlardı. Şimdi Golubac'm terkine razı olmakla Osmanlı devletinin ne büyük bir gerileme yaptığı daha kolay anlaşılabilir. Bu, devletin kuzey hudutlarında 16 senelik bütün kazançları tehlikeli bir şekilde bir anda bırakıvermesi demekti. Çünkü bu suretle şimdi bizzat Osmanlı toprakları tehdit altına giriyordu. Tuna nehri üzerindeki bu kale Balkanların batı kısmında Macarların ve Haçlı kuvvetlerinin giriş yolu üzerinde en ileri nöbet kulesi vazifesini görüyordu. Şimdi yeni muahede şartlarından sonra Despot işbirliği yaparsa düşman hiç habersiz Balkan dağlarına veya Makedonya ve Arnavutluk bölgelerine kadar birdenbire gelip dayanmak imkânına sahip olacaktı. Bahusus bu esnada Bosna kıralı da Macar metbûluğunu tanımış bulunuyordu [124]. Despot'un kendi varlığını tehlikeye atmamak için Macarlarla böyle bir işbirliğinden mümkün mertebe kaçındığını göreceğiz. Fakat buna her zaman güvenilemezdi. Güğercinlik kalesinin elde muhafazası, böyle bir tehlikeye karşı asgarî bir garanti teşkil edecekti [125]. Bu kalenin terki ilk barış mukaddemâtına munzam olarak Edirne'de düşman elçileri tarafından ileri sürüldüğü

Dabrovski, mez. mak. S. 22.

[123] Jorga, GOR, I, S. 395-396. Bunu müteakıp yapılan 3 yıllık mütareke hakkında Feridûn beyde (s. 203-204) mühim bir vesika vardır.

[124] Dabrovski, 24.

[125] 1433 de II. Murad orada Macaristana geçmek için 100 gemi *(fustes)* bulunduruyordu (Broquière, 215). Sırbistan Osmanlılar tarafından tekrar fetholunduktan sonra da kale Macaristan için daima çok mühim bir üs sayılmıştır. II. Mehmed 1473 de Uzun Hasan'a karşı giderken Macar elçisi Padişah'm müşkil durumundan faydalanarak Güğercinlik'in terkini veya kalesinin yıkılmasını istiyecektir (Angiolello, *Historia Turchesca*).

zaman bunun, niçin müzakerelerin kesilmesine sebeb olacak derecede ciddi bir mesele halini almış olduğunu bütün bu izahat yeter derecede açıklamıştır sanırım.

SEGEDİN MUAHEDESİ MESELESİ :

Segedin'de Kıral muahedeyi tasdik etmiş midir ? Etmiş ise niçin bozmuştur ? Yarım asırdanberi tarihcileri uğraştıran bu meseleyi aşağıda yeni kaynakların ışığı altında bir defa daha münakaşa edeceğiz.

Macar elçisiyle birlikte Edirne'den hareket eden Türk elçi heyetinin başında o zaman kapıcı-başı olan Balta-oğlu Süleyman'ın bulunduğunu yukarıda göstermiştik. II Murad, Kıral'a mektubunda elçisi olarak yalnız bu Süleyman beyden bahseder. Dlugosz ise, elçi olarak yalnız ihtida etmiş bir Rumu zikreder. Cyriacus'un mektubunda [126] bu elçi heyetinde Süleyman beyle beraber Vrana (Vranas) adında bir Rum,dan bahsolunmaktadır. Halecki'ye göre[127] bu Vrana, Dlugosz'un bahsettiği Rum mühtedisi olmalıdır. Fakat Dlugosz, bu elçiyi mühtedi olarak gösterdiğinden, Süleyman beyi de kasdetmiş olabilir[128]. Dil bilgisi ve yapılacak yemin merasiminde yeminin usulüne göre verilip verilmediğini kontrol etmek bakımından vucûdu gerekli görülen bu Rum delegenin vaktiyle Mara tarafından babasına gönderilmiş olan Rum keşişi olması da çok muhtemeldir.

Türk elçi heyeti yüz atlıdan mürekkep bir maiyyetle temmuz ayı sonlarında Segedin'e vardı [129]. Kıral Ladislas, Macar Dietini Segedin'de toplantıya çağırdıktan sonra elçi heyeti ile buluşmak üzere yanında Kardinal Cesarini olduğu halde büyük bir maiyyetle o tarafa hareket etti. O, 15 temmuzda Nagy Varad'da ordusunun toplanmasını ilân etmiş, oradan Buda'ya geçmiş ve Halecki'ye göre [130], büyük bir ihtimalle 27 temmuzda Buda'dan Segedin'e gelmiştir.

[126] Halecki, vesika 4.
[127] *The Crusade*, S. 48.
[128] Bak yukarıda S. 26.
[129] Bak. Halecki, 46; Dabrovski'ye göre (S. 26) Segedin iki taraf arasında buluşma yeri olarak tayin olunmuştu. Onun fikrince (S. 44) Türk elçi heyeti Edirne'den hareketinden altı hafta sonra, Temmuz'un son haftasında Segedin'e vardı.
[130] *The Crusade*, 39.

Türk elçi heyetiyle müzakereler başladığı sırada Macar siyasi mahfillerinde bir tarafta sulha, öbür tarafta harbin devamına taraftar bulunan iki cereyan bulunduğu Dlugosz'un verdiği tafsilât ile temamile meydana çıkmaktadır. Kıral'm Segedin'de muahedeyi yeminle tasdik edip hemen sonra bozmuş olduğunu bir vakıa olarak kabul eden Macar âlimi D. Angyal, onun bu anî ve birbirine zıt hareketlerini, evvelâ sulh, sonra harp partisinin ağır basmış olmasiyle izah etmeği denemiş [131], bu görüş Dabrovski [132] ve kısmen Pall [133] tarafından benimsenmiştir. Muahedenin evvelâ tasdik, kısa zaman sonra fesh edildiği iddiasına karşı ciddi itirazlar yükselmiş ise de, Ladislas'm sarayında harp ve sulh taraftarlarının münakaşa halinde bulundukları bir vakıadır. Bizzat Halecki, birbirine zıt iki karar değil, harbe devam için tek bir karara varılmış olduğunu söylerken bu münakaşaların cereyan etmiş olduğuna şüphesiz nazariyle bakılacağım da işaret etmektedir [134]. Dabrovski'ye göre, Macaristan'da iç durum Kıralı ve Hunyadi'yi barış fikrine getirmekte idi Diet harp istemiyordu ve 1444 nisanında Buda toplantısında bir sefer için gereken vasıtaları vermeği kabul etmemişti. Diet'te nufuzlu magnatların çoğu harbin devamına muhalif idiler. Haziran'da Edirne muahedesinin akdinden sonra Macaristan'da sulh temayülünün kuvvetlendiğini Venedik istihbâratı da teyit etmektedir. Öbür taraftan Lehistan Dieti, Kırallığm iç durumu dolayısiyle Kıral'dan memleketine dönmesini istiyordu [135]. Daha önce Angyal'in de işaret ettiği gibi[136], Leh Dieti ve Kıral'm etrafında kuvvetli bir Leh partisi harbin tekrar başlaması temayülüne karşı daima mücadele halinde idiler [137]. Buna karşı Kıral'm maiyeti ve bazı Macar magnatları harbin devamına şiddetle taraftar bulunuyorlardı. Bunlar, genç Kıralı bütün Hıristiyanlık âleminde en nufuzlu bir mevkie yükseltecek ve rakibi İmperator III. Frederik'e karşı Macaristan'da durumunu kuvvetlendirecek böyle bir teşebbüsün muvaffakiyetle gelişeceğine inanıyorlardı. Harp taraftarlarının başı,

[131] *Die diplomatische Vorbereitung der Schlacht von Varna*, S. 523 vd.
[132] S. 41-45.
[133] *Un moment décisif..*, S. 113.
[134] *The Crusade*, S. 46.
[135] Dabrovski, S. 41.
[136] Mez. mak. S. 523.
[137] Karşıla. Halecki, 74-78.

Dlugosz tarafından Segedin muahedesinin feshinden mesul tutulan Kıral'ın müşavirlerinden Nicolas Lasocki idi [138].

Şu muhakkaktır ki, bu harp taraftarı gurup, Papa ve İtalyan devletleri tarafından kuvvetle destekleniyor ve teşvik olunuyordu. 1444 yılında Venedik'in Macaristan'da bulunan daimi elçisi G de Reguardatis, Haçlı seferi için bütün gayretiyle çalışan Papa'nın mümessili Kardinal Cesarini ile beraber hareket etmekte idi. Venedik senatosu, daha 1444 kışında Ladislas'a, baharda Balkanlarda tekrar sefer yaptığı takdirde vaad olunan gemileri hemen Boğazlara göndereceğini resmen bildirmişti [139]. 1443 denberi tasavvurda olan Haçlı donanması nihayet 14 haziran 1444 de Venedik'ten hareket edebildi [140]. Buna dair haberler her halde iki hafta sonra Macar pâyitahtına erişmiş olmalıdır [141]. Hattâ Cesarini aynı ay içinde Venedik'e yazdığı bir mektupla gemilerden bir kısmının Haçlı ordusunun Tuna'yı geçmesini kolaylaştırmak üzere bu tarafa gönderilmesini istemektedir [142]. Burada kayde şayandır ki, ne Papa ne de Venedik mümessilinin Kıral'ın Edirne'deki barış müzakerelerinden haberleri yoktu [143].

Haçlı donanması, Papa, Venedik, Raguza ve Burgundya'nın temin ettiği 22 gemiden mürekkepti (sonra buna iki Bizans kadırgası da katılacaktır). V. Alphonse ve Milano dukası vaad ettikleri yardımı göndermemişlerdi. Bununla beraber Halecki'nin gösterdiği gibi [144], bu kadar bir kuvvet dahi Çanakkale ve İstanbul boğazları üzerinden Türk kuvvetlerinin geçişini önlemek için kâfi sayılıyordu. Filonun hareket haberi, Macar sarayında harp taraftarlarını tabii ziyadesiyle kuvvetlendirmiştir [145]. Halbuki Kıral'ın Edirne'ye elçisini gönderdiği tarihte donanma meselesi halâ askıda idi. Dlugosz ve şüphesiz onun kaynağı olan A. Sylvius Piccolomini [146]

138 Aynı yer.

139 Jorga, GOR, I, 437.

140 Babinger, *Von Amurath*, S. 243.

141 Bak. Halecki, S. 47; Angyal, 522.

142 Jorga, GOR, I, 438; Pall, 117.

143 Bak. Pall, *Un moment..* S. 110, ve, *Autour de la Croisade*, S. 156.

144 S. 62-63.

145 Karşıla. Angyal, 522. Donanma, temmuz ortalarında Modon'da idi. Herhalde tam zamanında, yani Murad Anadolu'ya geçtikten sonra Ağustos başlarında Gelibolu karşısına gelebildi (Bak. Pall, *Un moment* 113).

146 Bak, Angyal, 521.

Haçlı donanmasının harp kararı üzerinde ehemmiyetini birinci plâna almakla şüphesiz yanılmış değillerdir. Onların yanıldığı nokta başkadır; A. Sylvius, 18 ilk teşrin 1445 tarihli mektubunda diyor ki: "Macarlar, Segedin'de oldukça müsait bir sulh elde ettiler, fakat Papa ve Burgundya donanmasının (Venedik unutulmuş !) Çanakkale Boğazına girmiş olduğunu öğrendikleri zaman fazla cesaretlenenler, Kardinal Cesarini'nin teşviki üzerine muahedeyi bozdular" [147]. Sylvius'un yanılması, onu tenkit eden Angyal gibi, 12 haziran Edirne anlaşmasının bozulmuş olduğunu bilmemesinden ileri gelmektedir. Yoksa donanmanın hareketi daha temmuz ayında Macar sarayında malûm idi ve şüphesiz Haçlı kararı üzerinde kuvvetle müessir olmuştur.

Venedik, Haçlı seferinin muvaffakiyetle neticelenmesi halinde Gelibolu ve Selanik'i almak, bundan başka Arnavutluk ve Karadeniz'de bazı şehir ve kaleleri ele geçirmek emelinde idi [148]. Bu tarihlerde Balkan işlerine müdahale eden ve buralarda emelleri olan Napoli kıralı V. Alphonse, Macar pâyitahtına bir elçi göndermiş [149], haçlı donanmasına gemi vermeği vaad etmiş ve kendisine ganimet payı olarak Atina ve Patras'ı seçmişti.

Gazavât'ın, Batıda ve Doğuda Osmanlı düşmanlarının harekete geçmesinde daima başlıca âmil olarak tasvir ettiği Bizans, gerçekten Kıral'ın siyaseti üzerinde kuvvetle müessir olmuştur. Hayatını şimdi ancak ve ancak bir Haçlı müdahelesine bağlı gördüğü için İmperator 1439 Floransa Konsilin'deki vaadlerden sonra, Batı saraylarında telâşlı ve ısrarlı bir faaliyet göstermekte idi. 1442 de J. Torcello'nun (Torzello) Roma, Venedik ve Buda saraylarında [150] ve Karystenos'un İtalya'da ziyaretlerini [151] Macar kıralının 1443 de muvaffakiyetli Balkan seferi takip etmiş olup İmperator gayeye çok yaklaşıldığını sanıyordu. Edirne anlaşması onu çok telâşlandırdı. İmperatorun, Macar Kıralına, hemen yeniden sefere

[147] Angyal, aynı yer.

[148] Jorga, GOR, I, 436.

[149] F. Cerone, *La politica orientale di Alfonso di Aragona*, Arch. Storico per le Provin. Napoletane, cilt 27-28 (1902-1903); bilhassa Marinesco'nun, henüz neşir sahasına çıkmamış olan mühim eserine intizaren yine onun, *Alphonse V*, *Roi d'Aragon et de Naples et de l'Albanie de Scanderbeg*, Mélanges de l'école roumaine en France, Paris 1923; D. A. Zakythinos, *Le despotat grec de Morée*, Paris 1932.

[150] Jorga, GOR, I, 428.

[151] Bak. yukarıda S. 6.

çıkmasının ne kadar lûzumlu olduğu hakkında yazdığı 30 temmuz 1444 tarihli mektup, bilhassa bu bakımdan dikkate değer. Hattâ bu mektûbun, Kıralı, muahedeyi bozmağa sevkeden bir âmil olduğu bile öne sürülmüşse de, kronolojik mütalealar ile bu eski iddia reddolunmuştur [152]. Bu uzun mektupta o, çok mübalagalı bir uslûpla, Macar kıralının hamiyetinden, bu sayede Osmanlılara karşı her teşebbüsün hakkından geleceğinden, Sultan'm esaret altına aldığı milletler üzerinde kazandığı nüfuzdan bahsediyor, ve bu milletlerin, Kıralı, o kadar uzun zamandanberi altında inledikleri boyunduruktan nihayet kendilerini kurtaracak ikinci bir Mesih gibi beklediklerini söylüyor, ve bu menfur musaleha ile kendisini bağlı tutmazsa, yeni zaferler kazanacağını [153], Sultan'la müzakerelere girmek hususunda Kıralı ikna etmiş olanların, böylece düşmanın Boğazların öte tarafına geçip uzaklaşması gayesini güttüklerini, bu musalehamn bu maksat için tertiplenmiş bir tuzak olduğunu, gerçekten Sultanın 12 temmuzda Anadolu'ya geçmiş bulunduğunu, ve daha şimdiden Mora'da Türklere karşı taarruza geçildiğini, bazı yerlerin zaptolunduğunu bildirmekte idi [154]. Mektubun Mora despotluk merkezi Mistra'dan gönderilmiş olması bilhassa kayde değer. Filhakika biliyoruz ki, daha yaz başında İmperatorun kardeşi Despot Konstantin Palaeologus, Korent berzahında Heksamilion surunun (Kerme) tâmiratını tamamladıktan sonra askerî harekâta girişerek bir Osmanlı tâbii olan Atina dukalığını kendi hakimiyetini tanımağa zorlamıştı [155]. Hatta Phrantzes'in şehadetine göre, Despot Konstantin, Türklere karşı harp için Macar kıralı ile Papa'nm Macaristandaki mümessili Cesarini'ye ve Şarka hareket eden Venedik amirali A. Loredano'ya elçiler göndermiştir. Cesarini, bir mektubunda, Konstantin'in durumuna dair şu malûmatı vermektedir [156] "Haber aldığımıza göre Mora'ya gitmiş olan Bizans imperatorunun kardeşi Dragazes, barbarların (Osmanlıların) kudretinin zevâle yüz tuttuğunu ve onlara karşı her tarafta harp hazırlık-

[152] Bak. Halecki, 26-27.

[153] Zinkeisen, GOR, I, 672.

[154] Mektubun tahlili için bak. Halecki, 26-30.

[155] Bak. Zakythinos, 230-231.

[156] Jorga, *Notes et extraits*, III, S. 110; burada Zakythinos'un yaptığı tercüme alınmıştır (mez. eser, S. 230), Karşıla. Cyriacus'un mektubu (Halecki, vesika no. 1).

ları yapıldığını görerek çok muvaffakiyetli Macar ordusu muhasamâta başlar başlamaz onlara karşı harp açmak maksadı ile tebaasından asker toplamaktan geri durmamaktadır".

Bizans imperatorunun 30 temmuz tarihli mektûbunun, Kıral'm 4 ağustos harp beyannâmesi üzerinde bir rol oynamamış olduğu haklı olarak işaret edilmekle beraber, İmperatorun bir elçisinin Macaristan'da bulunduğunu (ihtimal yukarıda zikri geçen Karystenos) ve Kıral'ın Bizansa, sefere çıkacağını vaad eden bir mektûp gönderdiğini biliyoruz [157].

Görünüşe nazaran Bizans'ın mühim bir rolü de, Karaman-oğullariyle Batı arasında Osmanlılar aleyhine müşterek harekât hususunda bir bağ kurmasıdır. *Gazavât*'ta göre, Edirne'de musalehamn akdi haberi üzerine Tekvur (Imperator) siyasi faaliyete girişmiş ve Karaman'a mektupla bir keşişi göndererek onu taarruza geçmeğe teşvik etmiştir. Aşık Paşazâde ve Neşrî'de [158] Karaman-oğlunun doğrudan doğruya Sırp despotuna ve Macar kıralına elçiler gönderdiği rivâyeti vardır [159]. Muhakkak olan nokta şudur ki, Bizans, Doğuda ve Batıda Osmanlılar aleyhine bir ittifak sistemi vücude getirmek için büyük bir faaliyet sarfetmekte ve bu, Macaristan' daki harp taraftarlarını kuvvetle desteklemekte idi [160].

Mora despotluğunun cüretkârane savaşcı faaliyetleri, gevşeyen Osmanlı hakimiyetine karşı Balkanlar'da kendini gösteren isyan ruhunun bir tezahüründen başka bir şey değildir. Esasen o zamanlar Haçlı seferleri plânlarında bu isyan ihtimalleri mühim bir âmil ola-

[157] Halecki, 29.

[158] Neşri (Taeschner neşr.), S. 172; Anonim *Tevârih-i Âl-i Osman* (Giese neşr. S. 68) da sadece "kâfire" elçi gönderdiği yazılmıştır.

[159] Bak. Babinger, *Von Amurath*, 236-237; bunu tevit eden mühim bir kayıt Karaman-oğlu İbrahim beyin 1444 yazında II. Murad'la yaptığı "sevgendnâme" deki şu ifadedir "..Murad beğün devletlerin ve rif^catların dilemeyen düşmanlarına müslümanlardan ve küffârdan ihfâyla ve âşikâre adamım ve haberim varmaya' (İ. H. Uzunçarşılı, *Karaman imareti vakfiyesi..*, Belleten I, 121). Batı saraylarını ziyaret eden bir Karaman elçisi hakkında bak. Jorga, *Les voyageurs orientales en France*, Revue du Sud-Est Europ. IV (1927), S. 8. Karaman-oğlu İbrahim bey, 1452 Şubatında Konya'ya gelen Venedik elçisine, Osmanlılara karşı ittifak vaadinde bulunacaktır (Jorga, GOR II, 128).

[160] Karşıla. Zinkeisen, I, 672.

rak hesaba katılmakta idi [161]. Yukarıda Bulgarlar arasındaki isyan teşebbüsleri hakkında verdiğimiz tafsilât da burada hatırlatılabilir. Aynı çözülme günlerindedir ki, İzladi harbinde gayrı memnun uc beyleri arasında çekilip gitmiş olan eski Akçahisar subaşısı İskenderbey (Georg Kastriota) babasının mirasını, "Yuvan-ili" ni zaptetti ve isyan bayrağını kaldırdı [162]. Esasen Arnavudluk, 1432 deki umumî tahrirden beri isyan ve kaynaşma halinde idi. Güney Arnavudluk'ta da yine 1444 yazında Ghin Zenebissi eski malikânelerini zaptetmek üzere harekete geçmişti [163]. Pindus dağlarındaki Arnavudlarla Ulahlar' da ayaklanmışlardı [164]. Bosna kıralı Srbrnica'yı zaptetmiş; Novaberda Sırpları arasında isyan başlamıştı [165]. İzladi'den sonra Eflak voyvodası I. Vlad Drakul da Macar kıralının nufuzu altına girmiş, yani düşman saflarına katılmış görünmektedir [166]. Hatırlanacağı üzere, 12 haziran 1444 anlaşmasında Padişaha tâbiiyeti teyit edilmekle beraber Kıral onun için bazı tavizler koparamağa muvaffak olmuştu [167]. Voyvoda 1444 sonbaharında Balkanlara giren Haçlı ordusuna 4000 askerle oğullarını gönderecektir [168]. Ticari menfaatleri dolayısiyle daima o kadar ihtiyatlı bulunan küçük Raguza (Dubrovnik) cumhuriyeti bile Macaristan'a tâbi olarak Haçlı donanmasına gemilerini göndermekte tereddüd etmemişti [169], ve harp sonunda Avlonya ile Kanina'yı almayı umuyordu [170].

Aşağıda anlatacağımız 1444 yazında Osmanlı pâyitahtmda vukua gelen hadiselerle birlikte Rumeli'deki bu umumi durum nazari itibare alınırsa, Balkanlar'da Osmanlı hakimiyetinin büyük tehlike

[161] 1439 da Floransa konsiline sunulmuş bir Haçlı plânında (Broquière, 265) aynen şöyle deniyordu "il y a une grande multitude de chrestiens subjectz au Turc par tribut qui tous se rebelleroyent contre luy".

[162] Bak, benim, *İskender bey*, İslâm Ansiklopedisi, cüz 52, ve, *Arnavudluk'da Osmanlı hakimiyetinin yerleşmesi*, İstanbul ve Fatih, sayı 2 (1953).

[163] Jorga, GOR, I, 436; Chalkokondyles, 324.

[164] Pall, *Un moment..*, 109.

[165] Pall, 109.

[166] Jorga, I, 437.

[167] Bak. yukarıda S. 19.

[168] C. Giurescu, *Istoria Românilor*, II 1, Bükreş 1937, S. 10; I. Minea, *Vlad Drakul şi vremea Sa*, Cercetari İstorice IV (Yaş 1928), S, 180,

[169] Halecki, 61.

[170] Jorga, GOR, I, 436.

geçirdiği zannım kuvvetlendiren bir çok emâreler daha o zaman âşikar bir hale gelmişti, ve tabii, bütün bu haberler, Macar sarayında bir Haçlı seferinin neticesi üzerinde ümitleri en yüksek bir dereceye çıkarmakta idi.

1444 yazında Osmanlı devleti içindeki buhranı, terkibi bir şekilde ilkin Prof. Fr. Babinger ele almıştır [171]. Yukarıda işaret ettiğimiz gibi, İzladi'yi müteakip Sultan Murad'm bütün hareketleri, onun Şarkta ve Garpta sulh ve emniyeti tarsin ettikten sonra tahtını oğlu Mehmed'e bırakarak çekilmek niyetinde olduğunu göstermektedir. Fakat bu terk-i saltanat hadisesi buhranı büsbütün vahim bir hale getirecektir.

II. Murad düşmanla müzakerelere giriştiği sırada Manisa'da bulunan oğlu şehzade Mehmet Çelebi'yi Edirne'ye getirtti [172]. Daha 22 mayısta Cyriacus, Edirne'de Ceneviz elçisi ile birlikte Sultan'm huzuruna çıktığı zaman onu babasının yanında görmüştü[173]. Murad, 12 haziranda Macar elçisinin önünde on yıllık musalehayı yeminle tasdik ettikten sonra, Anadolu'da taarruza geçmiş bulunan Karaman-oğlu'na karşı ordusiyle 12 temmuzda boğazı aştı[174]. Edirne'de veziriâzam Çandarlı Halil Paşa ile beraber oğlu Mehmed Çelebi'yi, yerine "kaymakam" [175] bıraktı. Batıdaki büyük düşmanla musaleha, Türklerce akdedilmiş sayıldığı halde, Edirne'de korku hüküm sürmekte idi. *Gazavât*'a göre beyler ve paşalar Murad'm Anadolu'ya geçmesini önlemiye çalıştılarsa da, muvaffak olamadılar. Öyle anlaşılıyor ki, Batıdan gelen tehlike daha büyük ve tehdidkâr sayılmakta idi. Murad, Karaman-oğluna karşı Anadolu askeriyle yürümüş, Rumeli askerini bu tarafa geçirmemiştir. Bununla beraber miktarı herhalde 5-6 bini aşmıyan kapukulu askerini beraberinde götürmüştü[176]. Sultan Murad, Anadolu'da da, Rumeli'de Despota karşı güttüğü aynı yatıştırma siyasetini güttü. Düşmana büyük tavizlerde bulunarak harp yapmağa hacet kalmadan Yenişehir'de[177] bir musa-

[171] *Von Amurath zu Amurath*, Oriens, vol 3, Nr. 2, S. 229-265.
[172] *Gazavât* 31b.
[173] Halecki, vesika 3 "Cialaby filio".
[174] Bizans imperatorunun mektubuna göre, bak. Halecki, S. 51.
[175] Tâbir H. 849 t. *Takvîm*'dedir.
[176] Bak. ilerde *İstanbul fethinden önce Fatih Sultan Mehmed.*
[177] *Gazavât*, 34a. bak. Zeyil I, karşıla. *Takvîm*, yukarda S. 23.

leha imzaladı. Metni elimizde bulunan bu "sevgendnâme" de[178] Karaman-oğlu, taahhütlerini müştereken "Murad beğe ve oğlu Mehmed beğe" karşı yapmakta ve "fiil-cümle dostlarına dost ve düşmanlarına düşman olup her yıl bir oğlumu çerümle mezkûr Murad beyin hizmetine vereyim" maddesiyle tâbiiyetini tasdik etmekte idi [179]. Sultan Murad, Karaman-oğlu'nun düşmanca hareketlerinin asıl sebebi olan taleplerini yerine getirmekte, yani İbrahim beyin babasının ölümünde elinden aldığı Beyşehri, Seydişehri, Okluk hisarı, ve Akşehiri kendisine iade etmekte idi [180]. Padişah, 12 temmuzda Boğazdan Anadolu'ya geçtiğina göre, Karaman-oğluyle bu musaleha temmuzun ikinci yarısında imzalanmış olmalıdır. *Gazavât*'a göre Murad, Yenişehir'den Mihalıç ovasına gelerek burada beyler ve paşalar önünde resmen tahtından vaz geçti. Sultan Mehmed'in tahta çıkışı 1444 yılının ağustos başlarına rastlamış olmadır. Murad'm, kimsenin beklemediği bir anda tahtı 12 yaşında bir çocuğa bırakarak Bursa cıvarında kendini "a'mâl-i uhreviyye"ye vakfetmesi [182] ağır neticeler doğuran bir hareket olmuştur. Bu suretle devlet, hakikatte başsız kalmış, bir iktidar buhranı kendini göstermiş, ve, Edirne'de kudretli vezir Çandarh Halil Paşaya karşı genç sultanın etrafına toplanmış bir rakip partinin meydana çıkmış olması, durumu bilhassa ağırlaştırmıştır [183]. Macar kıralm'm Haçlı tehditleri de buna eklerince Edirne'de kargaşalıklar ve yangınlarla kendini gösteren hakikaten çok buhranlı bir vaziyet hasıl olmuştur. Eski Osmanlı kaynakları [184], Murad'm, tahtını "bir oğlana verüp" çekilmesini, Düşmanı Varna'ya getiren başlıca sebeb olarak göstermekle büsbütün mübalâgaya düşmüş sayılmazlar.

Osmanlı pâyitahtmdaki panik havasını bize muhtelif kaynaklar aksettirmektedir. M. Beheim'in manzûmelerinden öğrendiğimize göre, Macar kıralm'm yeni bir seferi haberi üzerine Edirne'den zengin halk firara kalkıyor, Bursa'ya geçiyorlardı [185]. Ladislas'm Edir-

[178] Bak. yukarıda not 159.

[179] 1448 Kosova meydan muharebesinde Karaman kuvvetleri de vardır (Neşri, 175).

[180] Bak. yukarıda S. 23.

[182] Bak. ilerde, *Fatih Sultan Mehmed'in ilk culûsu.*

[183] *İstanbul fethinden önce.*

[184] Neşri, 172.

[185] Bak. Babinger, mez. mak., S. 238.

ne'ye elçilerini gönderdiği bir sırada Haçlı seferine çıkacağını resmen ilân etmesi, Türkler arasında emniyetsizliğin ve huzursuzluğun artmasına şüphesiz tesir etmiştir. 1443 kışında haçlıların, Edirne'ye götüren ovalara inmesine ramak kalmış olduğunu kimse unutmamıştı. Düşmanı yeni bir taarruz için büyük ölçüde cesaretlendirdiğine şüphe olmayan bu telaşlı durumu, *Gazavât* temamiyle teyit etmektedir: Edirne'nin etrafına alelâcele hendekler kazılması ve müdafaa tedbirleri alınması, Cyriacus'dan biliyoruz ki, daha o yaz başlamıştı [186]. Etraftaki halk Edirne kalesine alındı. Bu nazik günlerde Halil ve Hadım Şahin paşaların, mallarını daha muhkem olan Dimetoka kalesine taşımaları korku ve telâş içinde bulunan halkı çileden çıkardı. *Gazavât*'ın ifadesiyle "Edirne halkı fısıltıya başlayup bu paşaların başlarına üşüp" tezahürata başladılar [187]. Şimdiye kadar tarihi tespit olunamayan Edirne'deki büyük Hurûfî kargaşalıkları ve katli-âmmın da, 1444 yazında vukubulduğunu Fr. Babinger güzel bir şekilde ortaya koymuştur [188]. Şüphesiz bu mühim dinî-içtimaî hadise, rafizî grupların 1444 yazında Edirne'de hakim elektrikli hava içinde cüret ve cesaretlerinin artmasından doğmuştur [189]. Pâyitahtta bedestan ve Cenevizlilerin *fondaco*'su ile yedi bin evi mahveden büyük yangının sebebi de şüphesiz aynı karışık duruma bağlanabilir [190].

Bu güne kadar mechul kalan mühim bir hadise de, 1444 yazında, II. Mehmed babası tarafından tahta oturtulduktan sonra Orhan Çelebi'nin İstanbul'dan İncegiz'e ve Dobruca'ya (*Ağaç-denizi*) geçerek yaptığı isyan teşebbüsüdür. *Gazavât*'ta tafsilâtiyle anlatılan [191] bu hadise, Beylerbeyi Şahabettin Şahin tarafından önlendiyse de, Edirne'de

[186] Cyriacus, 24 haziran 1444 tarihli mektûbunda (Halecki, vesika no.8) diyor ki "Sizin adamlarınızdan öğreneceğiniz gibi büyük korku ve telâşa düşen Türkler hergün surları tamir etmekte, kuleleri ağaç siperlerle takviye etmektedirler„. (H. Dereli terc.).

[187] *Gazavât*, 40a.

[188] Babinger, mez. mak., S. 247. Bu rivâyette 1444 yılı hâdiseleri esnasında ön plânda bir şahsiyet olan Kassab zâde Mahmud bey'in bahis mevzuu olması da hâtıra gelebilir. Bazı eski Mahmud Paşa velâyetnâmeleri'nde Fatih Mehmed'in veziri âzamı Mahmud Paşa ile Kassab zâde'nin karıştırıldığı görülmektedir (Bak. DTCF dergisi, VII, sayı 2, S. 494).

[189] Karşıla. Babinger, 247.

[190] Babinger, 244, 248.

[191] *Gazavât*, S. 35-36, bak. Zeyil I.

büyük bir telâş doğurdu. Orhan Çelebi, tekrar İstanbul'a kaçtı. Ağustos başlarında vaki tahttan çekilme ve Orhan Çelebi'nin teşebbüsü haberi, şüphesiz Segedin müzakereleri esnasında oraya erişmiş ve binnetice Kıral'ın 4 ağustos tarihli beyannâmesinin ilânına tesir etmiş olamaz. Bununla beraber Haçlı ordusunun hareketinden önce (1 Eylül) bu mühim haber Macar sarayına varmış olabilir [192]. Edirnedeki karışık durum, daha yaz içinde Macaristan'da malûm idi. Cyriaus, 24 haziranda İstanbul'dan gönderdiği mektupta [193], Osmanlıların içinde bulundukları panik halini tasvirle Edirne surlarının acele tamirine girişildiğini ve "askerin harpten ziyade firara meyyâl olduğu"nu bildiriyordu. Cyriacus'un işaret ettiği gibi [194], Edirne'ye gelen elçiler de dönüşlerinde aynı vaziyeti Macar büyüklerine lâzım geldiği şekilde anlatmış olmalıdırlar.

İşte 1444 yazında hadiseler Osmanlılar aleyhine bu şekilde gelişmişti ve Segedin'de konuşmalar bu şartlar altında başlıyordu.

Türk elçi heyetinin vazifesi temamiyle muayyen ve basit görünüyordu Edirne'de akdolunmuş anlaşma üzerinde Macar kıralı, Despot ve Hunyadi'nin yeminlerini almak [195]. Hatırlanacaktır ki, 12 haziranda Edirne'de Macar kıralı'nın tam selâhiyetini haiz elçisi ile oldukça çetin müzakerelerden sonra varılan anlaşmaya göre bir musaleha akd olunmuş, ve, II. Murad bunu resmen yeminle tasdik ederek Kıral'ın da yeminini almak üzere sarayının en yüksek memurlarından birini elçilikle Segedin'e göndermiştir. Gazavât'a göre, Macar elçisi ancak, Kıral, Despot ve Yanko'nun and içecekleri hakkında kati teminat verdikten sonradır ki, muahede Padişah tarafından kabul ve tasdik olunmuştur. Esasen Kıral da itimad mektubunda [196], gönderdiği elçi ile kararlaşacak maddeler üzerinde Sultan'ın yemin etmesini ve kendisinin de Sultan'ın elçileri önünde aynı şekilde yemin edeceğini bildirmişti. II. Murad, onun tarafından tayin edilen bu *procedure*'e temamiyle riayet ederek yeminini vermiş bulunuyordu. Bu vaziyete göre Fr. Pall, haklı olarak iddia etmektedir

[192] Hunyadi, Türklere karşı seferlerini daima sonbaharda yapmıştır. Kışın timarlı sipahilerin harp yapmak istemediklerini ve memleketlerine dağıldığını o, çok iyi biliyor ve bunu hesaplıyor olmalıdır.

[193] Halecki, vesika 8.

[194] Halecki, S. 51, bak. not 186.

[195] Karşıla. Jorga, I, 439.

[196] Halecki, vesika 2.

ki, musaleha 12 haziranda Edirne'de akdedilmiştir. Kıral'ın bunu tasdiki işi ancak bir formaliteden ibarettir [197]. Halecki, câri devletler hukukuna göre, Kıral tarafından henüz tasdik olunmadığı için bu "mütâreke" nin bağlayıcı bir kuvveti olmadığını ileri sürerken [198], şüphesiz fazla şekilcidir ve daima temize çıkarmak istediği Kıral'ın vaad ve taahütlerini çiğnemediği görüşüne fazlaca bağlıdır. Esasen kendisi de, vesikalarda zikredilen "mün'akit muahede" (*coacta pax*) [199] ifadesinin 12 haziran anlaşmasına râci bulunduğunu bir çok yerlerde tekrarlayarak [200], Segedin'de bir muahede yapılmadığı iddiasındadır. Cyriacus ve İmperator da Kıral'a muahedeyi tasdik etmemesini yazarlarken, hakikî vaziyete tercüman olmakta idiler. Fakat asıl mühim olanı, Türkler muahedeyi Edirne'de *inikat etmiş* telakki ediyorlardı, ve şüphesiz Murad buna itimaden Anadolu'ya geçmiş ve tahtını bırakmıştır. II. Mehmed'in mektuplarında, babasının, ahidnâmeler imzaladıktan sonra terk-i saltanat ettiği söylenmektedir [201]. Nihayet Boğazlara o yaz Hıristiyan donanması geldiği zaman Türkler, Burgundya gemilerinin kumandanına eyi bir sulh yapılmış olduğunu söylemişler, hattâ muahede metnini göstermişlerdi [202].

Segedin müzakereleri hususunda *Gazavât* bize, bazı noktaları daha açık bir surette tesbit etmek imkânını verir görünmektedir. Bu müzakerelere ait oradaki metni aynen Zeyle (no. 1) koyduk. Orada başlıca şu noktalar tesbit olunabilir 1- İlk kabul esnasında Kıral, evvelce cereyan etmiş olan müzakerelerden ve elçinin vazife-

[197] Pall, *Autour de la Croisade de Varna. la question de la paix de Szeged, et de sa rupture*, Acad. Roumaine, Bull. de la Section hist., cilt XXII,2 (1941). S. 145. Callimachus'un Segedin sulhu için 13 haziran tarihini vermesi mânidardır (Dabroski, 18; Halecki, 27, not 71).

[198] Halecki, S. 21, 66.

[199] Halecki, vesika 8; Bizans İmperatoru Kırala yazdığı 30 temmuz tarihli mektupta Edirne muahedesini kasdederek onu *pacis foedera* olarak zikretmiştir. Kıral kendisi, 4 ağustos beyannamesinde şüphesiz Edirne anlaşmasına telmihle onu *factis, iuramento firmatis* ("akd ve yeminle teyit olunmuş") şeklinde vasıflandırmıştır (Halecki, 45).

[200] "The treaty closed in Adrianople on the 12th of June by the Hungarian-Serbian envoys, and sworn by the Sultan" (S. 45). Yine o, başka bir yerde (S. 52) "it is true that he had promised it (ratification) in advance in the credentials given to his envoy".

[201] Bak. yukarıda, S. 15.

[202] Bu kumandanın amcası Jean de Wawrin'in kronikine göre (Halecki, 68).

sinden habersizmiş gibi davranmıştır; 2- Bunun üzerine Osmanlı elçisi ile esas müzakereler Despot tarafından ayrıca ele alınmıştır. Fakat elçi, muahedenin katileşmesi için Kıral, Despot ve Yanko'nun her üçününü yemin etmesini şart koşmuştur; 3- Despot, bu istikamette Kıralı ikna için gayret ve faaliyet sarfetmiştir; 4- Sarayda ikinci kabulde Kıral, elçiden Semendere ve diğer Sırp kalelerinin hemen tahliyesiyle Despota teslimi noktası üzerinde durmuş, buna karşı elçi üçüzlü yemin üzerinde israr etmiştir; 5- Elçinin kaleleri hemen teslime hazır olduğu anlaşılınca Kıral, Despot ve Yanko, her üçü yemin ederek ahidnâmeyi tasdik etmişler ve Balta-oğluna vermişlerdir; 6- Bundan sonra Türk elçisi, Despotu yanma alarak Semendere'yi boşaltıp teslim etmiştir.

Gerçekte *Gazavât*, daha başlangıçta elçilerin Kıral'm "tahtgâhma", yani Buda'ya vardıklarını söylerken yanılmıştır. Fakat onun, Kıral'm takındığı tavır ve hareket hakkında verdiği malûmat, diğer kaynaklardan elde ettiğimiz görüşe temamiyle uygundur. Zaten Osmanlı kaynağı, Padişah'm elçisine yapılan hakareti kendiliğinden bahis mevzuu etmezdi. Durumunu çok kuvvetli gören ve zaten Haçlı seferi vaadlerinde bulunmuş olan Kıral'ın sulh istemeğe gelmiş Osmanlı elçisi karşısında müstagni bir tavır takınması temamiyle anlaşılabilir bir keyfiyettir. Nihayet Kıral'm Edirne müzakerelerine gizlice katıldığı hatırlanırsa, yabancılar önünde habersizmiş gibi davranması kabil izahtır. İhtimal Palatio'da *rege inconsulto* iddiası da buradan çıkmaktadır. Fakat yine Batı kaynaklarının *Gazavât*'a uygun olarak meydana koydukları gibi, sulhun akdiyle en çok alâkadar bulunan ve onu bütün gayretiyle gerçekleştirmeğe çalışan Despot'tur. O, elçiyle ayrıca müzakereleri idame etmiştir. Dlugosz'dan gelen ananevi rivayette, Despot'la Hunyadi'nin gizlice Sultanla ahidnâme yaptıkları ve bunu Kırala tasdik ettirdikleri iddiası, şimdi *Gazavât*'taki bu tafsilâtla birleştirilebilir [203]. Despot, sulh şartlarının en mühimi, yani Sırp kalelerinin derhal teslimi hususunda garanti aldıktan sonra, muahedenin her üçü tarafından tasdiki noktasında israr etmiş olsa gerektir. Çünki Balta-oğlunun evvelâ harp yapmayacaklarına dair her üçünün yemin etmelerini istemesi tabiidir. II. Murad'm Kırala yazdığı 12 haziran

[203] Kıralı bu musaleha müzakerelerine sevk edenlerin Despot'la Hunyadi olduğu hakkında Bizans İmperatorunun mektubunda da bir telmih mevcuddur: bak. Halecki, S. 34.

tarihli mektuptan biliyoruz ki [204], elçinin vazifesi bu yeminleri almak ve muahedeyi tasdik ettirmektir. Edirne müzakerelerine Kıral, Despot ve Hunyadi'nin ayrı ayrı elçileri iştirak etmiş olduğundan [205], Padişahın elçisi bu üçünün de yemin etmesi üzerinde israr etmiştir. Bu temin olunmadıkca ve bilhassa Edirne'de elçisi ile esas müzakereleri üstüne almış olan Kıral yemin vermedikçe, Balta oğlunun Sırp kalelerini boşaltıp teslim etmiye yanaşmıyacağı aşikârdır. Onun için Despot, müstagni görünen ve şüphesiz Gesarini'nin tazyiki altında bulunan Kıralı tasdike ikna için hayli zahmet çekmiş olmalıdır. *Gazavât*, Despot'un bu rolünü belirtmektedir.

Acaba Kıral hakikaten muahedeyi tasdik etmiş midir ? Gazavât bunu sarih ve müsbet şekilde cevaplandıran ilk Türk kaynağıdır. Halecki, artık temamiyle meydana çıkmış bulunan 12 haziran Edirne anlaşmasının ışığı altında ananevi nazariyeyi ve Segedin ile ilgili bütün vesikaları yeniden gözden geçirmiş ve Kıral'm bunu tasdik etmediği ve binaenaleyh bir yemin çiğneme vakıasının da bahis mevzuu olamıyacağı neticesine varmıştır. Halecki, hiç bir Türk kaynağının böyle bir şeyden bahsetmediğini, ancak Despot'la yapılan sulhü zikrettiklerini de kaydetmiştir [206]. Tabii bunu yazdığı zaman *Gazavât* ilim âlemince henüz malûm değildi. Şimdiye kadar Kıralı'n Segedin'de yeminle musaddak bir muahede akdettiği hakkında en açık ve kati delil olarak kullanılan 4 ağustos beyannâmesini, Halecki farklı bir şekilde tefsir etmiş ve orada bahsi geçen "yeminle musaddak muahede"nin 12 haziran Edirne anlaşması olduğunda israı etmiştir. Venedik senatosunun amiral Loredano'ya gönderdiği rapor hülâsalarında ve Palatio'nun raporunda Segedin'de akdolunmuş bir muahedeye dair hiç bir telmih olmamasını da bunu teyit eden bir delil olarak zikretmiştir [207]. Keza Leh Dieti, 26 Ağustos tarihiyle Kırala gönderdiği mektûpta, Halecki'ye göre, akdolunmuş değil, akdolunacak bir muahededen bahsetmektedir [208]. Nihayet Halecki, o zamanki umumi şartların Kıralı muahedeyi tasdik etmemeğe sevk ettiğini belirtmiştir. Fakat Halecki'ye karşı Pall [209],

204 Halecki, vesika 5.
205 Bak. yukarda S. 17-19, ve *Takvîm*'in S. 23 de verdiğimiz metni.
206 S. 68.
207 *The Crusade*, S. 41-44.
208 *The Crusade*, S. 49.
209 *Autour de la Croisade de Varna*, S. 147-155.

vesikaların bu tefsir şeklini kabul etmemiş, umumi şartların (donanmanın gecikmesi, barış tekliflerinin çok müsait olması, Macaristan'da sulh temayüllerinin kuvvetlenmesi) Kıralı muahedeyi tasdike ikna ettiğini müdafaa etmiştir. Son defa Dabrovski de Pall'ın fikirlerini teyit etmiş ve Halecki'nin sor tedkikinde ileri sürdüğü delilleri birer birer red ve cerh etmeğe çalışarak muahedenin yeminle tasdik edilmiş bulunduğu neticesine varmıştır [210].

Halecki, Lehistan'da yemin bozma rivâyetini, Varna'dan sonra Papa ve Kardinal Cesarini'ye muhalif olan Basel konsili taraftarlarının çıkarmış ve yaymış olduklarını düşünmektedir. Ona göre, Batı Avrupa'da aynı işi, Cesarini'ye muhalif olan Aeneas Sylvius Piccolomini (sonra 1458-1464 yıllarında Papa II. Pie) yapmıştır. Fakat aynı suretle muâsır bir kaynak olan Burgundyalı Jean de Wawrin'de, muahedenin Kıral tarafından bozulduğu hakkında sarih kaydı red için Halecki tarafından ileri sürülen deliller [211] kâfi görünmüyor. Gerçekten Yunan kaynaklarında olduğu gibi aşağıda zikredeceğimiz Türk vesikalarında da, nakzı bahis mevzuu edilen muahede 12 haziran Edirne anlaşması olabilir. Bizans imperatorunun Ladislas'a gönderdiği 30 temmuz tarihli mektupta [212] zikri geçen *pacis foedera* muhakkak surette bu haziran muahedesidir. Fakat 22 eylûl tarihile Orsova'dan gönderdiği bir mektupta Kıral kendisi, Türklerin sulh şerâitini yerine getirmedikleri, bu yüzden yeminini tutamıyacağını yazmıştır [213]. Bize kadar ancak hatalı bir kopyası vâsıl olan bu vesikanın [214] bu şekilde manâlandırılması doğru ise, bizzat Kıral yemin ettiğine dair şehâdette bulunmuş oluyor. Muahedenin, Segedin'de Kıral tarafından akd (daha doğrusu tasdik) ve sonra fesholunduğu hakkında Batı kaynaklarındaki açık kayıtları temamiyle teyit ve tafsil eden *Gazavât*'taki rivâyetin, Batı rivâyetleriyle bir münasebeti düşünülebilir mi ? Başka noktalarda *Gazavât*'ın verdiği malûmatın ondan temamiyle müstakil Batı kaynaklariyle ne kadar uygunluk gösterdiği hakkında yukarıda bir çok misaller göstermek

[210] *L'année 1444*.

[211] S. 68, not 56. Karşıla, P a l l, *Autour de la Croisade* , S. 8 - 9; Wawrin diyor ki "*Le roy de Hongrye et les Hongres ont parjuré et faulsé leur loy*".

[212] Halecki, S. 27.

[213] P a l l, *Autour de la Croisade* , S. 954, Halecki, S. 53.

[214] Halecki, S. 52, not 73.

fırsatını elde ettik. Herhalde bu müstakil ve mufassal Osmanlı rivâyeti, Segedin'de Kıral'ın yemin verdiğini ve sonra bozduğunu açık bir şekilde teyit etmektedir.

Segedin'deki müzakereler hakkında en eski ve mühim vesika, 9 eylûl 1444 de Venedik amirali Aloisio Loredano'ya gönderilmiş olan bir tâlimat mektubudur. Bu mektûp, Macaristan'da Papa'nın mümessili Kardinal Cesarini ile Venedik elçisi G. de Reguardatisden alınmış olan 12 ve 14 ağustos tarihli iki ayrı raporun hülâsasını ihtiva etmektedir [215]. Orada, Macar Kıralı ve Despot ile Türkler arasında gizli müzakerattan (*practicae*) [216] bahsedilmektedir (*Gazavât* bize bunun manasını açıklamaktadır). Fakat Venedikliler bu müzakerâtın neticesi hakkında şüphe izhar etmekte, Macar kıralının ve asilzadelerin Türkleri yok etmek için bu sene sefere çıkacaklarını vaad etmiş olduklarını hatırlatmaktadırlar. Bu son ifadedeki kelime ve tâbirler, Halecki'ye göre, hemen hemen Kıral'ın 4 ağustosta Segedin'de çıkardığı harp beyannâmesindekilerin aynıdır. Müzakerelerin bu tarihten sonra da devam ettiği anlaşılmaktadır. Ancak Halecki, mektupta Despot'un müzakereler bahsinde ayrıca zikredilmiş ve seferden bahsolunurken ona hiç bir telmih yapılmamış olmasına dikkati çekmekte, ve buradan Kıral'ın muahedeyi tasdik etmediği, buna mukabil yalnız başına Despot'un müzakerelere devam ettiği neticesini çıkarmak istemektedir [217]. Fakat müzakerelerin Kıral ve Despot'la devam ettiğine dair birinci ifade açıktır. Müzakerelerin neticesi hakkında izhar edilen şüphe ve Kıral'ın seferden vaz geçebilmesi ihtimalinin kaydedilmiş olması da dikkate değer. Kıral'ın sefer için alenen söz verdiği halde barış müzakerelerine nasıl devam edebildiğini ise, aşağıda onun iki yüzlü politikasını anlatırken izaha çalışacağız. 4 ağustos Segedin beyannâmesini de şimdi yeni bir tedkike tâbi tutmak mümkündür. Ladislas, bu beyannâmesinde II. Murad'ın elçilerini huzuruna kabul ettiğini ve bu elçilerin kendisinden "adı geçen Türk imperatoru Murad'la bir mütareke yapılmasını istedikleri" ni bildiriyor. Sonra aynı beyannâmede "Türk Sultanı veya onun gönderdiği bir adamı veya elçisiyle herhangi bir şekil

[215] Bu vesika ve tahlili için bak. Halecki, 41-44.

[216] Bu tâbir hakkında bak, Halecki, S. 42. O, bunu ingilizceye *practices*, Angyal fransızcaya, *pratiques secrètes* şeklinde tercüme etmektedirler.

[217] S. 42-43.

altında yapılmış veya yapılacak ve yeminle teyit olunmuş veya olunacak muahedeler ve müzakereler yahut musaleha ve mütarekeler"[218] den bahsedilmektedir. Evvelce Prochaska, haklı olarak, burada bahsi geçen "akdolunmuş ve yemin edilmiş" muahede ile tasdik olunacak muahedeyi açıkca tefrik etmekte idi. Gerçekten bugün Cyriacus'un bıraktığı vesikalar ve *Gazavât* sayesinde 12 haziranda Edirne'de bir muahede yapılmış olduğunu kati olarak bilmekteyiz. Beyannâmede mazi sıgasiyle bu muahede ve istikbal sıgasiyle de Sultanın elçileri önünde bunun Kıral tarafından tasdiki kasdedilmiştir[219]. Bu tefsir tarzının bir neticesi olarak da 4 ağustosta bu muahedenin henüz tasdik edilmemiş olduğu bir kere daha teeyyüt eder. Halecki'ye göre Kıral, istikbale ait olarak bahsettiği müzakere ve muahede ile, Despot'un elçilerle idame etmekte bulunduğu müzakereleri ve onunla Sultan arasında imzalanması muhtemel ayrı bir musalehayı kasdetmiştir[220]. Yalnız şu unutulmamalıdır ki, 12 haziranda Edirne'de yapılan anlaşma ve Segedin'de Türk elçileriyle müzakere haberi her tarafta yayılmış ve bilhassa Kıral'm müttefiikleri arasında tereddüd ve endişe doğurmaktan geri kalmamıştı. Kıral, şüphesiz bu endişeleri dağıtmak ve esas harp maksadını teyit etmek üzere 4 ağustos beyannâmesini ilân etmiştir. Fakat Venedik senatosunun Loredano'ya gönderdiği mezkûr mektûpta, bu beyannâme kâfi bir garanti sayılmamıştır. Bu sebebden Senato, yapılan sulh müzakerelerinin müsbet netice vermesi ihtimalini gözönüne alarak Osmanlı devletinin bütün husûmetini kendi üzerine çekmemek için, ancak Kıral fiilen sefere çıktığı takdirde hasmane harekâtı girişmesini, sulh takdirinde bütün kabahati Papa üzerine atmasını tavsiye etmeği de unutmuyordu. Hattâ Haçlı donanmasına gemilerini katmış olan Raguza cumhuriyeti dahi bu esnada sulh haberlerinden telâşa düşerek yapılacak barışa kendisinin de idhalini Kıral'dan ricâ ediyordu[221]. Hülâsa bizce, 4 ağustosta Kıral ve Despot'la Osmanlı elçisi arasında müzakereler devam ediyordu. Müzakereler esnasında Osmanlıların Sırbistan'da gümüş madenleriyle (Novoberda) bazı kaleleri ellerinde muhafaza etmek gibi taleblerde bulundukları, fakat Kıral'm israrı

[218] Jorga, GOR, I, 440.
[219] Karşıla. Halecki, 45.
[220] *The Crusade*, S. 45.
[221] Halecki, S. 31.

üzerine vaz geçtikleri, umumiyetle görüşmelerin büyük güçlüğe uğramadan neticelendirildiği hakkında ananevi rivâyet [222] herhalde bir esasa dayanmaktadır.

Yukarıda işaret ettik ki, Halecki, Kıral'ın muahedeyi tasdik etmediğini, fakat Despot'un Türk elçileriyle müzakerelere müstakillen devam ederek ayrı bir musaleha imzaladığını iddia etmektedir. Lehli âlim, bunun için, 1444 kışında başlayan barış temaslarından itibaren bütün müzakerelerde Despot'un esas rolü oynadığına dikkati çekiyor ve sulh şartlarının hemen hemen ancak onu alâkadar ettiğini belirtiyor [223]. Nihayet muâsır bir Sırp analinden şu mühim kayıtları naklediyor [224]: "Aynı yıl içinde (1444) 15 ağustosta Despot Sultan'la Sulh yaptı". Ondan hemen sonra ve Kıral Ladislas'm Varna'da ölümünden önce de şu kayıt vardır "Aynı yıl Despot Georg, Smederovo, Kupinovo, ve Novo Brdo ile bütün Sırp arazisini ve devletini geri aldı ve 22 ağustosta Smederovo'ya girdi" Halecki, bu kayıtları, vaktile Mijatovic'in işaret etmiş olduğu gibi, Sultan'la Despot arasında ayrı bir sulh yapıldığına dair açık bir delil olarak kabul etmektedir [225].

Halecki, müzakerelerin bilhassa Sırp despotunu alâkalandırdığını ve barışı gereçekleştirmek için başlıca onun faaliyet gösterdiğini söylemekte haklıdır. Yukarıda görüldüğü üzere *Gazavât* ve umumiyetle Türk kaynakları bu durumu teyit, hatta Despot'un iki taraf arasında anlaşmayı temin için Osmanlılarla ayrı müzakereler yaptığını kayd ederler [226]. Daha başlangıçta sulh müzakerâtı, Sırbistan'ın ihyası esası üzerine açılmış olup bu da çok tabiidir Çünki Macar kıralhğı ile Osmanlı devleti arasında harbin asıl sebeb ve menşei 1427 de Stefan Lazareviç'in ölümündenberi mücadele konusu olan Sırp arazisidir [227]. II. Murad tarafından zaptolunan bu beyliğin ihyası ile en çok Brankovic'in alâkadar olması ve musalehayı biran önce neticelendirmeğe çalışması da pek tabiidir. Fakat dâva Macarlarla Osmanlılar arasındadır. *Gazavât*'a göre Despot'la beraber Kı-

[222] Bak. Zinkeisen, S. 626.
[223] S. 34, 46, 57.
[224] S. 54-55.
[225] S.55.
[226] Bak. yukarda, S. 40.
[227] Bak yukarıda, S. 16-17.

ral'ın ve Yanko'nun yeminleri olmayınca, yani muahede her üçü tarafından tasdik edilmedikçe Osmanlı elçisinin hiç bir suretle anlaşma şartlarını tatbike geçmiyeceği hakkında kati beyanatı nazarı itibardan uzak tutulamaz. II. Murad'm mektûbunda sarih bir şekilde yazılmış olduğu gibi, Kıral'm yeminini almağa giden Osmanlı elçisi, Despot'la ayrı bir sulh yapabilir, hükûmeti için esas olan hedefi elde etmeden kaleleri boşaltıp teslime razı olabilir mi idi ? Yukarıda uzun uzadıya izaha çalıştığımız gibi, Sultan Murad'm bütün bu fedakârlıklardan beklediği şey, harbi önleyebilmek, hakiki bir sulh kurmaktır; ve bunun içindir ki, Kıral'm ve Yanko'nun yemin etmelerinde israr olunuyordu. Hadiseleri münferiden ve izahatsız kaydeden muhtasar Sırp kronikinde Sırp despotu'nun yanında Macar Kıralı'nm zikredilmemiş olması onun musalehayı tasdik etmediğini isbata yetmez. Kıral'm bu muahedeyi tasdik etmesi Türkler için esas noktadır. Sırp kronikcisi için kayde değer vakıa, Despot'un musaleha yapmış ve beyliğini geri almış olmasıdır. Esasen *Gazavât*'m gösterdiği gibi Despot da ayrıca yemin etmiş ve kendi hesabına muahedeyi akdetmiştir.

Sırp kronikine göre muahede 15 ağustosta imzalanmış ve Osmanlılar bir hafta içinde Sırp kalelerini boşaltıp Despot'a teslim ederek taahhütlerini yerine getirmişlerdir. Bu, kısmen Dlugosz'un ifadesiyle birleşir; ona göre kalelerin teslimi için 8 günlük bir mühlet bırakılmıştı [228]. *Gazavât*'ta Kıral, Despot ve Hunyadi yemin verdikten sonra Balta-oğlunun Despot'la beraber Segedin'den Sırbistan'a gelerek Semendere'yi boşaltıp teslim ettiği kaydedilmektedir [229]. Herhalde Kıral'm tasdiki de 15 ağustosta olmalıdır.

Yukarıda Hunyadi'nin adım zikretmekten kasden kaçındık. Çünki onun durumu ve Segedin müzakerelerinde oynadığı rol üzerinde kati bir hükme varmak kolay değildir. Jorga [230], Kıralın Segedin'de Hunyadi'nin reyile sulhu imzalamaktan kaçındığını yazmıştır. Angyal'e göre de, [231] Segedin muahedesinin bozulmasında Hunyadi harp taraftarlariyle iş birliği yapmış olmalıdır. Halecki de [232], onun taktik mülâhazalarla muvakkaten ve

[228] Halecki, S. 37.
[229] Karşıla. Jireçek-Radonic, mez. eser, S. 369; Babinger, mez. mak. S. 242.
[230] GOR, I, S. 439.
[231] Mez, mak. S. 523.
[232] S. 34, 51, 64, 65.

zâhiren sulh müzakerelerini kabul edip desteklediğini, fakat Segedin konuşmaları sırasında artık maksadına erişmiş bulunduğu için muahedenin tasdikinde ısrar göstermemiş, bilâkis harp taraftarlarına katılmış olacağını ileri sürmektedir. Fakat bütün bunlar, faraziyelere dayanmaktadır. Buna karşı ananevi rivâyet, Hunyadi'nin bu musaleha işinde, başından sonuna kadar Despot'la iş birliği yaptığı ve Kıral nezdinde üstün nufûzunu kullanarak bu muahedeyi ona tasdik ettirdiği iddiasındadır. Son defa Dabrovski [233], Hunyadi'nin, hakikaten sulha taraftar olarak Segedin'de muahedenin tasdikine çalıştığını yine birtakım faraziyelere dayanarak teyit etmek istemiştir. Ezcümle Hunyadi, 4 ağustos harp beyannâmesinin neşri üzerine 1 eylülde buluşma yerinde hazır olamazsa müteakip 4-5 gün içinde gelebileceğini söylemiş. Dabrovski'ye göre bu, Hunyadi'nin sefer için isteksizliğini göstermektedir [234]. *Gazavât*, onun da muahedeyi yeminle tasdik ettiğini kaydeder. Buna mukabil Ducas, Hunyadi'nin "bir hükümdar olmadığı, ancak tebaaden biri olduğu" nu ileri sürerek yemin etmekten kaçındığım söyler [235]. Bizanslı müverrihe kadar vasıl olan bu rivâyet bir esasa dayanır görünmektedir. Çünki elçi şüphesiz, Hunyadi tarafından da yemin verilmesini istemiştir. Muhakkak olan şudur ki, Hunyadi, bu esnada Türklerle Macaristan arasındaki münasebetlerde en çok sözü geçen bir şahsiyettir, Kıral üzerinde büyük nufuzu vardır, ve herhalde hadiselerin inkişafında ona büyük bir mesuliyet payı ayırmalıdır. Belki de Osmanlılara karşı bu hileli siyasetin perde arkasında hakikî âmili odur.

Burada bir sual kendiliğinden meydana çıkmaktadır? Kıral 4 ağustosta o kadar tantanalı bir ifade ile Haçlı seferi için yemin ettikten sonra, nasıl olur da, sulh muahedesi için, bu yeminine temamiyle zıt bir yemin verebilir. Burada haçlı seferi için bütün yaz devammca yemin ve vaadlerde bulunduğu halde, nasıl aynı zamanda Türklerle sulh müzakerelerine girmiş olduğu hatırlanmalıdır. O, Pall'in söylediği gibi müttefiklerine karşı değil, asıl Osmanlılara karşı iki taraflı bir oyun oynuyordu: Kıral, 1444 nisanında, o yaz sefere çıkacağına dair Kardinal Cesarini ve Venedik elçisine resmen yemin verip

[233] *L'année 1444*, S. 42, 43.
[234] Karşıla. Halecki, S. 51, not 68.
[235] Ducas, 219.

vaadlerde bulundu ve geriden bir taarruz ihtimalini önlemek için İmperator III. Frederik ile bir mütareke imzaladı [236]. Fakat 24 nisanda Edirne'ye sulh akdine giden elçisine bir tam itimad mektubu vermekten geri kalmadı. Bir müddet sonra, 2 temmuzda müttefiklerine, yakında Nigbolu civarında Tuna'yı aşarak Türklere karşı taarruza geçeceğini teyit etti. 7 temmuzda Buda'dan Floransalılara yazdığı mektupta Tuna'yı geçerek "İslâmiyeti denizin ötesine atmak" kararını bildirdi [237]. 15 temmuzda Nagi Varad'da ordunun toplanmasını emretti, fakat temmuz sonlarına doğru Varad'a gidecek yerde (Dlugosz'a göre Hunyadi'nin telkini ile) Türk elçilerini karşılamak üzere Buda'dan Segedin'e geçti. 24 temmuzda Bosna kıralına müslümanlara karşı sefere çıkmak üzere olduğunu yazmıştı. Nihayet 4 ağustos beyannâmesi bütün dünyaya karşı onun harbe devam kararını bir kere daha resmen ilân etmekte idi [238]. Gerçekten askeri hazırlıklar, ordunun toplanması lâzım gelen süratle yapılmamıştı. Hatta Varna'dan altı ay sonra Palatio, hıristiyanlar için meşum netice veren bu gecikmelere, barış müzakerelerinin sebeb olduğunu yazacaktır [239]. Fakat Gazavât'ın belirttiği ve yukarıdaki vakıaların gösterdiği gibi, Kıral ve maiyyeti savaşa devam fikrini hiç bir zaman terk etmemiştir. Ladislas, Türklere karşı bu iki yüzlü siyasetine uygun olarak muahedeyi, Despot'un ve belki de Hunyadi'nin israriyle, Sırbistanı kurtarmak için zâhiren tasdik etmiş olmalıdır. *Gazavât*, Kıral'ın tasdik hususunda başlangıçta ne kadar lâkayt davrandığını, fakat sonra Despot'un israriyle yemin etmeğe razı olduğunu açık bir şekilde anlatmaktadır. Kıral'ın tasdik için elçiye Semendere'yi hemen teslime salâhiyeti olup olmadığını sormuş olması dikkati çeker. O, tasdikten önce olduğu gibi tasdik ederken de bu hareketini ileriki esas Haçlı plânları için bir engel saymamakta idi. Tasdik ve yemin merasiminde ananevi rivâyetin bize naklettiği bir teferruat noktası bilhassa dikkate değer : Türk elçileri Kıral'ın *hostie* (mukkaddes ekmek) üzerine yemin etmesi lâzım geldiğini söylediler (herhalde Türk elçi heyetinde hazır bulunan Rum Vrana'ın telkini ile). Fakat böyle bir istek mukaddesâta hörmet-

[236] Pall, *Un moment..*, S. 108.
[237] Jorga, *Notes et extraits*, II (Paris 1899), S. 405. Angyal, mez. mak. 520.
[238] Ladislas'ın bu hareketleri için bilhassa bak. Pall, *Autour de la croisade de Varna..*, Bull. de la section his. de l'Academie Roumaine, cilt 22, 2(1941)S. 156-157.
[239] Bak. Halecki, 58; Pall (S. 113) bu yüzden Kıralın siyasetini kötüler.

sizlik sayılarak infial ile reddolundu [240]. 4 Ağustos beyannâmesinden şüphesiz haberdar olan Türk elçilerinin itimatsızlığının derecesini anlamak kolaydır. Bu devrin psikolojisinin ve realist siyasi ahlâkının, bahusus hıristiyan dini dışında bir düşmana karşı, bu şekilde iki yüzlü ve hileli bir siyaseti ma'zur, hatta makbul gösterdiğini de gözden uzak tutmamalıdır [241]. Sırbistan'ın boşaltılarak eski sahibine teslimi, Despot için olduğu kadar Macaristan için de büyük bir kazanç teşkil etmektedir. Onlardan, ayağa gelen bu fırsatı tepecek kadar ahlakî titizlik beklenebilir miydi? Evvelce Sırbistanı işgal etmiş olan II. Murad, 1440 da Belgradı muhasara ediyor ve oradan Macaristanı tehdit ediyordu. Fakat şimdi Morava vadisinde ihya olunan bu tampon devlet, hattâ Varna mağlubiyetinden sonra da varlığını koruyarak Macaristan için büyük değeri haiz bir eser olarak kalacaktır. Bir Macar tarihcisi, Bálint Homan, bu suretle Macaristan'ın müdafaa hattının Tuna'dan cenuba doğru yer değiştirmiş bulunduğunu işaret edecektir [242].

Gazavât, yeminin nasıl bozulduğu hakkında da dikkate değer tafsilât vermektedir (bak. Zeyil, I). Gazavât'a göre Kıralı, yeminini bozmağa tahrik eden Bizans imperatorudur: Evvelâ İmperator, Kıral ve diğer hıristiyan hükümdarlarından, Karaman-oğlu'nun taarruza geçtiğini haber vererek acele sefere çıkmalarını istemişti. Sonra sulh akdolunduğunu görerek (şüphesiz 12 haziran Edirne muahedesine telmih) Kıral'a ikinci bir mektup daha göndermiş ve bunda Türklerin zebun bir halde bulunduğunu, harp yapamıyacaklarmı yazmış, Sultan'm Karaman-oğlu üzerine sefer halinde olduğunu, o taraftan acele taarruza geçildiği takdirde mukavemet edemiyecekleri ve kendisinin Boğazları keserek Osmanlı ordusunun Rumeli'ne geçmesine mani olacağını, muhakkak bu fırsattan istifade olunmasını bildirmiş, eğer buna muvafakat olunmazsa Papa'ya şikâyet edip kendisini aforoz ettireceğini söylemiş.

Osmanlıların, Bizans'ta, bilhassa Roma ile *union* aleyhdarları arasında bir çok taraftarları bulunduğu ve İmperator'un teşebbüs-

[240] Callimachus'dan naklen Zinkeisen, I, 627.

[241] Bak. Babinger, 241. Pall, Kıralın müttefiklerinden gizli olarak yaptığı bu barış müzakerelerinin hıristiyanlar için zararlı neticeler verdiği kanaatindedir (Bak. *Un moment..*, S. 109, 111, 113; *Autour de la Croisade*, S. 157).

[242] Pall, *Un moment*, 111.

lerini öğrenmek ve hatta mektupların suretlerini ele geçirmek için bir çok imkânlara sahip olduğu şüphesizdir. *Gazavât*'ın naklettiği mektup, yukarıda bahsi geçen İmperator'un 30 temmuz tarihli mektubiyle esas muhtevada birleşmektedir. Dlugosz'un, tarihinde lâtince suretini verdiği bu mektupta [243], *Gazavât*'ta olduğu gibi Sultan'ın Karaman-oğluyla savaşmak üzere Anadolu'ya geçtiği ve Türklere taarruz için tam fırsat olduğu belirtilmekte ve Haçlı seferine derhal girişilmesi için israr olunmaktadır. *Gazavât*'ta geçen aforoz meselesi orada tabii yoktur. Batı rivâyetinde Cesarini'nin aforozla tehdit ettiği iddia edilmiştir [244]. Bu doğru olmasa bile Kıral'ın vaad ve yeminlerinden sonra böyle bir tehdidin tesiri altında bulunduğu düşünülebilir. Keza Bizans'ın, Haçlı ordusunu harekete getirmek için daha ziyade Papalık yoluyle hareket ettiği hatırlanmalıdır. İşte *Gazavât*'ta, Bizans imperatoruna atfolunan mektupta aforoz tehdidinin menşei bu olabilir. *Gazavât*'a göre bu mektubu aldıktan sonra Kıral, banları ve hersekleriyle yeniden istişarede bulunmuş ve yeminini bozmağa karar vermiştir. Kayde değer ki, Dlugosz'a göre de, Bizans İmperatoru'nun mektubu yeminin bozulmasına başlıca bir âmil sayılmıştır [245]. Mektûbun taşıdığı 30 temmuz tarihine göre, Angyal'in [246] ve Halecki'nin [247] işaret ettikleri gibi, bunun 4 ağustos beyannâmesinden önce Macar Kıralı'nın eline geçmiş olması imkânsız görünmekte ise de, Bizansın Batıdaki devamlı faaliyetleri bizce malûmdur ve Osmanlılar aleyhinde ittifak sisteminin teşekkülünde başlıca rolü oynayan Bizans'ın tahriklerini başta zikretmekte *Gazavât* haklıdır. *Gazavât*'a göre, Kıral istişarede "bu Türk ile barışıp ve ahd u yeminler eyledik, şimdi ahdi bozmak mümkün" olur mu diye sormuştur. Sonra "cümlesi türübin edüp" sefere karar vermişlerdir. Batı rivâyetine göre, Kardinal Cesarini, toplantıda Papa'nın muvafakatı alınmadan Müslümanlarla yapılan hiç bir muahe-

[243] Bak. Halecki, 29, 34.

[244] Pall'a göre(S. 114) Kıral muahedeyi Cesarini'nin tazyikleri ve belki aforoz tehditleri yüzünden bozmuştur.

[245] Zinkeisen, I, 672. Resmî Osmanlı görüşü de budur. II.Mehmed, Varna'dan sonra Karaman oğluna gönderdiği mektupta (Feridun, S. 233) mânidar olarak diyor ki : «طوایف کفار بتسویل و اغواء کفرهٔ این دیار الذین فی قلوبهم مرض بمشورت انتقام وبیراق و استعداد تام اهتمام نموده»

[246] S. 521.

[247] S. 29.

denin muteber olamayacağını öne sürerek Kıral'm yemin ettiği muahedeyi hükümsüz saymış ve onun bu yeminle bağlı sayılamıyacağını ilân etmiştir [248]. Burada da, *Gazavât*'ta yazıldığı gibi, Kıral'ın yeminini nasıl bozabileceği meselesinin bahis mevzuu olduğu ve Cesarini'nin beyanatının bu suale bir cevap teşkil ettiği açıkca görülüyor. *Gazavât*'a göre bu toplantıda Hunyadi, harbe devam fikrini müdafaa etmiştir. Hakikatte onun takındığı tavır hakkında kati bir hüküm vermenin güçlüğüne yukarıda işaret ettik [249]. Dlugosz'a göre Hunyadi, seferden sonra kendisine Bulgar kırallığı verileceği vaadiyle harp taraftarlarına katılmıştır [250].

Biliyoruz ki, Kıral, sulhu ve kendisinin memlekete avdetini istiyen Leh Dietine yeminini niçin bozduğunu izaha çalışan bir mektup göndermiştir [251]. Yukarıda zikri geçen 22 eylûl tarihli bu mektupta Kıral, Türklerin muahede şartlarına riayet etmediklerini, zira kalelerin büyük bir kısmım iade etmişlerse de bazılarını henüz vermediklerini, Despot'un oğullarını serbest bırakmadıklarını, aksine onun arazisini istila ettiklerini iddia etmiştir. Dlugosz'a göre de, Osmanlılar muahede mucibince gaybettikleri kalelerin bazılarını tesbit olunmuş 8 gün mühlet içinde boşaltmamışlar, ve bu mühleti 12 gün aşmışlardı [252]. Fakat Despot'un, muahedenin akdinden bir hafta sonra 22 Ağustosta eski payitahtı Smederovo'ya girmiş olduğunu biliyoruz [253]. Tesliminde gecikilen kalelerden biri Güğercinlik olabilir. Bu kaleyi, Osmanlıların pek müşkülâtla terke razı oldukları malûmdur [254]. Kararsızlığa düşen Türk elçisinin Güğercinlik'in tesliminde bir müddet tereddüd gösterdiği düşünülebilir [255]. Bu da, Kıral'a, muahedeyi niçin çiğnediğini soranlara karşı bir bahane gös-

[248] Bak. Zinkeisen, 672-674. Muâsır kronikci Wawrin'e göre Cesarini "tenoit la paix nulle et de nulle valeur" ve "leur donna absolution de leurs sermens et promesses" (Pall, *Autour de la Croisade*, S. 152).

[249] Bak. yukarıda 47.

[250] *His. Pol.* IV, 708, Halecki, 51.

[251] Bak. Halecki, 52-53.

[252] Bak. Zinkeisen, 674, Halecki, 37.

[253] Osmanlı hâkanî defterlerinde Semendere'den çıkarılmış kale muhafızlarının başka taraflara tayinine ait resmî kayıtlar vardır. Meselâ Argirikasrı'da bir timar üzerinde (Arvanid-ili timar icmal defteri, T.T.K tarafından neşredilmek üzere, timar no. 9) şu kayıt vardır Hamza "hissesi şimdiki halde *Semendere* den çıkan Hundkâr kulu Yusuf'a verildi, fî evâhiri Zilka'de sene 848 der Edirne"

[254] Bak. yukarıda s. 19.

[255] Karşıla. Halecki, S. 53.

termek imkânını vermiştir. Dlugosz da dahil olarak bütün kaynaklar, Osmanlıların, sonunda muahede maddelerini temamiyle ve sadakatle yerine getirdiklerini teyit ederler [256]. 4 Ağustos beyannâmesinde 1 Eylülde Tuna'yı aşacağını vaad eden Kıral zaferden tamamiyle emin olarak[257] 18-22 Eylül'de bu vaadini yerine getirdi. Seferin, Hunyadi tarafından kasden bu kadar geciktirildiğini iddia etmek için kuvvetli sebebler vardır [258].

Hıristiyan dünyasının, Avrupa'nın Güney-doğusunu ve İstanbul'u Osmanlılardan kurtarmak için en müsait ve ümitli saydığı bir anda yaptığı müşterek gayret, Varna önünde tam bir bozgunla neticelendi (10 Sonteşrin 1444). Bu meydan muharebesini ancak geçici bir hadise sayanlara karşı onu, Doğu Avrupa tarihinin bir dönüm noktası olarak görenlere hak vermek lâzımdır. Pall'e göre [259] Varna, Bizansın sonu olmuştur. İstanbul'un mukadderatı orada o tarihte taayyün etmiştir. Keza bu harp "Balkanlarda beş asır sürecek olan Türk hakimiyetini teyit etmiştir". Halecki'ye göre "bu son Orta-çağ seferi" aynı zamanda Yeni-çağ'da Osmanlılara karşı kurulmuş olduğunu gördüğümüz milletler arası ittifakların birincisidir. "Bunun muvaffakiyetsizliğe uğraması dokuz yıl sonra İstanbul'un sukutu ve bütün Balkan yarımadasında Türk hakimiyetinin yerleşmesi bakımından kati bir mahiyeti haiz olmuştur" [260]. İstanbul, Karadeniz ve Doğu Akdeniz'de ticarete müstenit bir deniz imperatorluğu kurmuş olan İtalyan bahrî devletleri için hayati bir kilit taşı mesabesinde olduğu gibi, Osmanlı devleti için de Rumeli ve Anadolu'yu bir muazzam kara imperatorluğu halinde birleştirmenin yegane yolu olarak görünüyordu. Surlarının gölgesi altına sığınmış 40-50 bin nufuslu bir şehirden [261] ibaret

[256] Bak. Halecki, S. 56.

[257] Mıra gönderilen Varna esirleri "müslüman ordusunun mağlup olacağından hiç şüphe edilmediğini" belirtmişlerdir. (İbn Hacer, *Anbá al-gumr*, Şevkiye İnalcık, DTCF, C. IV, No. 5 S. 523, 529).

[258] Hunyadi, 1443 de ve 1448 de hep kışa doğru sefere çıkmıştır. Bu, Türk ordusunu en zayıf zamanında yakalamak maksadıyla ihtiyar edilmiş görünüyor. Bak. yukarıda not 192.

[259] *Un moment décisif..*, 118-119.

[260] *The Crusade*, 5.

[261] Bak. benim, *Türkiye'nin iktisadi vaziyeti..*, Belleten cilt XV, sayı 60, S. 646.

kalan bu sözde imperatorluk [262] şimdi ümitsiz bir durumda idi. Bizans, bir seçiş yapmak zorunda kaldığını hissediyordu: Yakın bir zaman içinde ya doğrudan doğruya Müslüman kara imperatorluğunun payitahtı haline gelecek, yahut Lâtin Katolik âleminin deniz imperatorluğunun merkezi olacaktı. Muâsır bir müverrihin, Ducas'ın Lâtin düşmanlarının ağzından naklettiği[263], İstanbul'da Lâtin serpuşu görmektense Türk sarığı görmek evlâdır sözü, işte bu mücadeleyi aksettirmektedir. Bizans'ta büyük kitle Lâtin hakimiyetinden müteneffir görünmekle beraber [264], İmperator ve yüksek saray muhitinde bir çokları Batı'ya sarılmaktan başka bir çare göremiyorlardı. Vaktiyle Selânik'in Venedik cumhuriyetine terk olunması gibi, şimdi Bizans'ın da Batılılar eline düşmesi uzak bir ihtimal değildi. Batı dünyası eline geçen bir İstanbul, Osmanlılar için hemen hemen gaybedilmiş sayılabilirdi. Bu da, Rumeli'nin kati olarak Anadolu'dan ayrılması, Osmanlı imperatorluğunun sonu demek olurdu. İstanbul bir buçuk asırlık Osmanlı ilerlemelerinin mukadder tarihi manasını tayin ve tasdik eden son merhale idi. Varna'da iki tarafın uğrunda döğüştüğü asıl koz işte bu idi.

[262] Bizans İmperatorları, Batı'ya yardım istemek için yaptıkları ziyaretlerde Rönesans İtalya'sının şehirlerinde Hıristiyanlık âlemini eski Roma'ya bağlıyan şanlı bir hâtıra olarak merasim ve tazimlerle karşılanırken, Osmanlılar için onlar harâcgüzar birer *tekvur*'dan başka bir şey değildirler.

[263] Bonn tab'ı, S. 264.

[264] Bak. Ducas, 252.

FATİH SULTAN MEHMED'İN İLK CULÛSU

Sultan Murad, 1443 yazma doğru, rüşd çağma girmiş bulunan ikinci oğlu Mehmed Çelebi'yi, eski Türk devlet ananesine göre idare ve hükümet işlerine alışmak üzere Mağnisa'ya, Saruhan tahtına gönderdi [1]. O zaman 12 yaşma basmış olan Mehmed Çelebi [2], tuğ ve sancak alarak yanında lalası Kassab zâde Mahmud [3] ve Nişancı İbrahim beyler olduğu halde Saruhan-eline doğru yol alırken, kısa bir zaman sonra Sultan olmak üzere tekrar pâyitahta çağırılacağını hayaline bile getirmemiş olsa gerektir. II. Murad'm hayattaki şehzadelerinin birincisi, Mehmed Çelebi'den beş yaş büyük Alâeddin Ali Çelebi [4] hayli müddettenberi "Selâtin-i Âl-i Osman'ın dâr ül-mülk-i kadîmi" [5] Amasya'da hükümet ediyor [6]; ve herhalde o zaman o kadar büyük bir ehemmiyet kazanmış olan bu merkezden bir gün babasına halef olarak Osmanlı tahtına gelmeği emniyetle düşünüyordu. Vaktiyle Sultan Murad, kendisi de burada valilik etmiş, oradan tahta gelmiş, ondan önce babası Çelebi Sultan Mehmed, bu bölgeye dayanarak Osmanlı devletini idaresi altında birleştirmeğe muvaffak olmuştu [7]. Alâeddin çok sevilen ve takdir toplıyan bir şehzâde

[1] *Gazavât-ı Sultan Murad bin Mehmed Han*, v. eser hakkında bak. DTCF Dergisi, cilt VII, sayı 2.

[2] Bazı kaynaklara göre Fatih'in doğum günü 30 Mart 1432 görünmektedir (bak. Dr. Süheyl Ünver, *Fatih Külliyesi*, İstanbul 1946, S. 162; Fr. Babinger, *Mehmeds II., des Eroberers' Geburtstag*, Oriens, II (1949); yine onun, *Mehmed's II. Heirat mit Sitt-Chatun* (1449), Der İslam, Band 29-2 (1949), S. 218, not 1; ve, *Mehmed II., der Eroberer und İtalien*, Byzantion XXI, fasc. I (1951), S. 136, not 3).Fatihe sunulan Kâşifi'nin *Gazânâme-i Rûm*'unda (bak. A. Erzi, Belleten 56 (1950), S. 596-597) aym tarih vardır

بتاریخ مولود شه گفت این
محمد بنام است این سدّ دین (835)

Yine Fatih devrinde yazılmış olan bir eser, *Düstûrnâme-i Enverî* (M. Halil Yinanç neşri, İstanbul 1928, S. 92), 26 Receb 835, Mehmed bin Hacı Halil Konevî (bak. R. Anhegger, Tarih Dergisi, II, sayı 3-4, S. 62) 27 Receb 835 seher vakti; en eski kaynaklardan Şükrullah (*Behçet üt-tevârih*, Th. Seif neşri MOG II (1916), S. 118) 27 Receb 835 tarihini verirler. N. Ramazanoğlu (Vatan, 5 Haziran 1953) H. 856 tarihli bir *Takvîm*'e göre (Topkapı Sarayı Müzesi, Bağdat. no. 309) H. 833 yılını ileri sürmektedir. Bu metin için bak. Zeyil no. II. Bu *Takvîm* H. 856 da Fatih S. Mehmed'e sunulmuştur. Gerçekten Saded-din (I, 346) de 7 Receb 833 tarihini verir. Buna mukabil Oruc'a göre

idi [8]. 1443 yazında Karaman-oğlu İbrahim bey Anadolu'da taarruza geçtiği zaman ona karşı yapılan seferde kabiliyet ve enerjisini fazlasiyle göstermek fırsatını buldu. II. Murad kendisi, Rum-eli askerinin yarısını yerinde bırakarak Karaman-oğlu üzerine yürürken, Alâeddin Çelebi'ye de Amasya'dan ordusiyle hareket emrini göndermişti. Bu savaş esnasında ileri harekâtı daha ziyade oğlu Alâeddin idare etmiş, Konya ve Lârende'de o zamana kadar görülmemiş tahribat ve "mezâlim" yapılmıştı. Karaman-oğlu İbrahim bey hak iddia ettiği yerlerden vaz geçmek ve Osmanlı tâbiliğini tanımak suretiyle sulhü elde edebildi [9]. Babası ile Bursa'ya kadar gelen şehzâde oradan "tahtgâhı" Amasya'ya gitti.

Sultan Murad, Edirne'ye dönünce dehşet verici bir haberle

(s.49, 114) 27 Receb H. 834 de Dimetoka'da doğmuştur. H. 835 tarihini veren Şükrullah ve Enverî 26 ve 27 Receb günlerini verdikleri için birbirinden müstakil olmalıdırlar. Öte yandan bizzat Fatih'e sunulan bir eserde, *Gazânâme-i Rûm* da aynı H. 835 tarihini verir. Şu halde Fatih devrine ait üç müstakil kaynak, H. 835 tarihi üzerinde birleşmektedirler. Kemâl Paşazâde (Fatih K. yaz. no. 4205 v. 2b) H. 835 yılını kabul eder. H. 833 (1430) lehine üçüncü bir delil şudur: Fatih'in büyük kardaşi Alâeddin 1443 de vefat ettiği zaman 18 yaşında idi ve onunla Fatih arasında 5 yaş fark vardı (bak. aşağıda not 4). H. Hüsameddin (Amasya Tarihi, III, İstanbul 1927, S. 209), Kemâl Paşazâde tarihine atfen, Mehmed Çelebi'nin H. 841 Zilhiccesinde (1438 Mayıs-Haziran) Amasya valiliğine tayin edildiğini, sonra Alâeddin yerine Mağnisa'ya gönderildiğini yazar (bak. Kemal Paşazâde; 11b, fakat burada tarih yoktur.)

[3] Onun hakkında bak. *İstanbul Fethinden önce*, not 8.

[4] *Düstûrnâme-i Enverî* (M. Halil Yinanç neşr. İstanbul 1928, S. 92). Ducas (Bonn, S. 220) onun, 1443 de öldüğü zaman 18 yaşında olduğunu kaydeder. H. Hüsameddin'in (S. 211) verdiği H. 828 doğum yılı her halde doğrudur.

[5] Kemâl Paşazâde, 11b.

[6] H. Hüsameddin'e göre (S. 210-211) Alâeddin H. 842 de Amasya valisi oldu. Ondan önce Mağnisa valisiydi. Bu kayıtlar tedkike muhtaçdır.

[7] Amasya Timur istilasından beri, Devletin siyasî ve kültürel merkezlerinden biri haline gelmişti. Bursay'a yönelen İran ipek kervanları da oradan geçerdi. Devletin başlıca darphanelerinden biri Amasya'da idi. Şehrin 15. asırda artan siyasî ve kültürel ehemmiyeti için H. Hüsameddin'in *Amasya Tarihi*'ne bakınız.

[8] Ducas, Bonn tab'ı, S. 220; karşıla, H. Hüsameddin, 210.

[9] Bu harekât hakkında en eyi tasvir Neşrî'dedir (Taeschner neşri, Leipzig 1951, 170-171). Ducas, bu harekâtı 1444 de gösterirse de, mühim tafsilâtı ihtiva eder. (219-220). Chalkokondyles, S. 326-327; H. 849 tarihli Takvîm-i Hümâyun'daki kayıtlar mühimdir. Keza, anonim *Tevârih-i Âl-i Osman* (Giese neşri, Breslau 1922) S. 66-67, Oruc (Fr. Babinger neşr. Hannover, 1952) S. 53. *Heşt Bihişt*, 390b; *Gazavât*, şimdi en mühim kaynaktır.

karşılaştı Yanko, Macar kıralı Ladislas ve Sırp Despotu idaresinde kuvvetli bir ordu, Tuna'yı aşarak Osmanlı topraklarını istilâya başlamışlardı (1443 Ekim). Çok geçmeden Sultan'ın bütün şevk ve cesaretini kıran başka bir haber, Amasya'dan şehzâde Alâeddin'in ölümü haberi gelecektir. İşte II Murad'ı, oğlu Mehmed Çelebi lehine tahttan feragate sevkeden buhranlı devre böyle başladı.

Şimdi bu beklenmedik istilâyı durdurmak çok müşkil görünüyordu: Yeni seferden dönmüş bulunan eyalet askeri (başlıcaları timarlı sipahiler, azebler, cerehorlar, voynuklar, martoloslar, yaya ve müsellemler) ekseriyetle memleketlerine dağılmışlardı. Ve unutmamalıdır ki, bu devirde asıl orduyu bu asker teşkil etmekte idi [10]. Acele toplanabilenler de hoşnutsuzluk içinde idiler. Murad, Sofya'yı almış ve son Balkan geçitlerine dayanmış olan istilâcıları İzladi derbendinde ancak kapıkulunun gayreti sayesinde güçlükle durdurabildi [11]. Düşmanın, şimdi Edirne'ye götüren büyük yol üzerinde Padişah'ın kuvvetlerini ricata mecbur ederek bu kadar ilerlemiş olması çok nazik ve buhranlı bir vaziyet yaratmıştı. O zaman Osmanlı ordusu içinde vahim ayrılıklar baş gösterdi. Yalnız timarlı ordusunun kumandanları olan sancak beyleri değil, Turahan bey başta olarak uc kuvvetleri, bir çok defa düşman karşısında mukavemet imkânı olmadığını söyliyerek kati savaşa girmeden firar yolunu tuttular [12]. Bu yüzden evvelâ Rumeli beylerbeyi Kasım Paşa ile, sonra bizzat Padişah'la Turahan bey arasında münakaşalar çıktı. Mütevâli mağlubiyetler ve gerileme, bu ihtilâfı şiddetlendirdi. *Gazavât* dahil bütün Osmanlı kaynakları, Turahan'ın bu sefer esnasında gevşek hareket ederek mağlubiyet ve ricata sebeb olduğunda birleşirler. Evrenuz oğulları, Gümlü (Kümüli) oğulları, Malkoç oğulları, Mihal oğulları gibi bu devirde âdeta feodal aileler teşkil eden [13] uc bey-

[10] Broquière'e göre (*Voyage d'Outremer*, Ch. Schefer neşri, 182) Osmanlı ordusu 1432 de 120 bin kişidir ve bunun ancak 5000 kadarı kapıkuludur (karşıla.S. 263, 268).

[11] Jorga, GOR, I, 433-435. Buna şimdi *Gazavât*'ın verdiği mühim tafsilâtı ilâve etmek lâzımdır. Bunun bir hülâsasını daha önce neşrettik H. İnalcık-M. Oğuz, *Yeni bulunmuş bir Gazavât-ı Sultan Murad Han*, DTCF dergisi, cilt VII, sayı 2, S. 487-490.

[12] *Gazavât*, bak. hülâsası, S. 488-489.

[13] İshak bey oğlu İsa beyin Üsküp havalisinde ekseri timarları kendi gulâm ve hizmetkârlarına vermiş olduğunu gösteren bir Üsküp ve havalisi defteri

lerinin, merkezle uzlaşmıyan müstakil menfaatlere ve görüşlere tâbi olması, ilk defa görülen bir şey değildi. Onların Despot'la ayrı bir hesapları olması temamiyle ihtimal dahilindedir. Bu uc beyleri, Murad'm saltanatının başında kendisine karşı rakibi Mustafa Çelebi'yi tutmamışlar mı idi? O, ancak Mihal-oğlunu hapisten çıkartarak uc beylerine tavizlerde bulunmak suretile tahtında yerleşebilmiş değil mi idi ? [14] *Gazavât*'a göre Murad, bunlara hiç bir zaman itimad olunamıyacağını söyliyerek geçmişteki fesadcı hareketlerini bir bir hatırlattı. Edirne'ye dönerken çok hiddetli idi: "Hiç bir yerede karar etmeyüp muttasıl gider ve beylerin birisine iltifât etmeyüp her gez yüzlerine bakmazdı" [15]. Edirne'de Turahan bey, Halil Paşa'nın emriyle Kapucu başı Balta-oğlu Süleyman'a tevkif ettirildi ve Tokatta habse gönderildi. Artık Sultan "Rumelinlü" ile bir kere daha bozuşmuş oluyordu. Bundan sonra Rumeli'de nasıl umumi bir çözülüş başladığını, Arnavudluk, Tesalya ve Eski-Sırbiye' de isyanların nasıl alevlendiğini daha önceki yazımızda işaret etmiştik. İzladi'de düşmanı takatsız bırakan soğuk ve açlık, Osmanlılara yardım etmişti. Fakat Macarlar, Padişah'ın kayın biraderi ve Çandarlı Halil'in kardeşi Mahmud Çelebi'yi bir takip savaşında esir ederek muzafferane çekildiler. Yanko'nun ve genç Macar kıralı'nın muvaffakiyeti bütün Avrupa'da büyük bir sevinç ve ümit uyandırdí. Her tarafta Türkleri, son bir hamle ile Balkanlar'dan büsbütün atmak için yeni bir Haçlı seferi hazırlıklarına başlandı [16].

Uc-beyleri ve "Rumelinlü" ile bozuştuğu bir anda devleti bu çok nâzik durumdan kurtarmak ve Alâeddin'in acıklı ölümünden sonra kalan yegâne şehzadesi 12 yaşındaki Mehmed Çelebi için tahtı garanti altına almak için II. Murad büyük fedakârlıklara katlanmak zarûretini duydu ve temamiyle babası Çelebi Sultan Mehmed'in barışcı siyasetine döndü.

(Fatih devri, defter için bak. benim *Stefan Duşan'dan Osmanlı İmparatorluğuna*, S. 219) , keza Tırhala sancağında Turahan'm bir çok adamlarının timar tasarruf ettiğini gösteren defter kayıtları (bak. aynı mak. S. 215) bunların vaziyetinde feodal bazı unsurlar görmeğe müsaittir. Bundan başka bu âileler diğer timar ve hâs sahiplerinden farklı olarak büyük mâlikâneler tasarruf etmekte idiler.

[14] Bak, Neşri, S. 149-150.

[15] *Gazavât*. 26 a.

[16] Bak, *1444 Buhranı*, S. 47-48.

Murad'ın, neticesi o kadar mühim olan hareketlerini anlamak için onun karakteri üzerinde durmak lâzımdır. Bu Osmanlı Padişah'ı eyi kalpli, hoşmeşreb ve hassas bir adamdı. Şeyh Bedreddin'in torunu 1448 de onunla konuşmasını anlatırken kendisinin bağışlayıcı, eyilik-sever ve neşeli karakterini ifşa etmektedir[17]. Murad, aynı zamanda, zevk ve safaya düşkündü. Ayyaşlık derecesinde içtiği, şarap ve saz meclislerinden pek hazzettiği bütün kaynakların müştereken şehadet ettikleri bir hakikattır [18]. Kendi devrinde yazılmış bir eserde [19] onun tahta çıktığı zaman sünbüle burcu olduğu söylendikten sonra "bu sebebdendir kim Padişahımız şâdlıklara ve zevk u safa 'ıyş u tarablara be-gâyet meşgul" dür, denmektedir. Kendisini 1432 sonlarında gören Broquière, ayyaşlığına bir kaç yerde işaret eder [20]. Son felâketlerden sonra onun âşikâr olan bu kusuru herhalde halk arasında dedikoduları arttırmıştır. Acaba sonradan tövbe ve istigfarla inzivâ ve ibadet hayatına dönüşünü, 1444 de Timurlulardan birinin gönderdiği mektupta bahis mevzuu olan "seyyiât ül-mukarribîn"i [21] bununla ilgili görmek mümkün müdür ? Fakat Murad aynı zamanda muâmelelerinde insanî ve merhametli olarak tanınmış, bilhassa sulh-severliği, harbe karşı nefreti, ahde vefâsı birbirinden temamiyle ayrı kaynaklar tarafından bildirilmiştir [22]. O, I. Bayezid yahut oğlu II. Mehmed gibi fütuhatcı bir padişah değildir. Yaptığı harpler, hakikatte, devlet nufuz ve menfaatlerinin zorladığı zaruri harplerdir. Gençliğini Amasya'nın yüksek kültür muhitinde geçirmiş olan II. Murad, ilim ve edebiyata büyük kıymet veren ince bir hükümdardı. Kendisinin şâirliği ve hattatlığı vardı [23].

İşte bu adam, çok sevdiği şehzâdesinin ölüm acısından sonra, kışın, Balkan geçitlerinde itaatsız bir ordunun başında yaptığı korkunç savaştan inkisar ve gazab içinde pâyitahtma dönerken, daha

[17] Ş. Yaltkaya, *Şeyh Bedreddin'e dair bir kitap*, Türkiyat M. III, s. 255.

[18] Es-Sahavî, *Vecîz ül-kelâm*'da (İstanbul, Köprülü kütüphanesi, no. 1189, 181a) II. Mehmed'den bahsederken "Zevk u safâ hususunda babasından geri kaldı" der.

[19] H. 850 tarihli *Takvîm* (bak. *1444 Buhranı*, not 106).

[20] S. 183-184.

[21] İleride S. 64.

[22] Broquière diyor ki (S. 181) "On m'a dist aussi qu'il het assés la guerre et ainsi me le semble"; Karşıla. Ducas, S. 199, 201, 207, 228. Phrantzes, 211, Chalkokondyles, S. 375.

[23] Bak. Lâtifi, S. 60; Sehî, S. *Tuhfe-i hattâtîn*, S. 517.

o zaman tahtı bırakmağa karar vermiş olmalıdır. Hatta düşünülebilir ki o, umumi muhalefet karşısında bunu bir zaruret olarak duyuyordu. Aynı zamanda Türk ve Yunan kaynaklarının gösterdiği gibi, oğlunun ölümü onu derin bir matem içine atmıştı[24]. Ducas, onun saltanatı bırakmasiyle bu ölüm hadisesini birbirine bağlar görünür. Alâeddin'in ölüm sebebi tarih için hakikaten esrarengiz bir mahiyet göstermektedir. Ducas gibi muâsır bir müverrih olan Chalkokondyles, Sultan Orhan'ın oğlu Süleyman için söylendiği gibi [25] Alâeddin'in de bir avda attan düşerek öldüğünü rivâyet eder [26]. Fakat diğer kaynaklar, bilhassa Osmanlı vekâyinâmeleri, bu hususta bir sarahat ihtiva etmezler. Meselâ *Gazavât*'ta Alâeddin'den hiç bahsolunmaması, Sultan Mehmed'in ön plânda belirtilmesi dikkati çeker. Hüseyin Hüsameddin, maalesef kaynak göstermeden Alâeddin'in iki küçük oğluyle birlikte boğdurulduğu hakkında tafsilât verir[27]. Bu rivâyeti takviye eder gibi görünen başka bir nokta, Neşrî'de ve Kemâl Paşazâde tarihindeki bir telmihtir: Varna harp meydanında yeniçeri ağası Kurtcu Doğan[28], Padişah'm dizginini bırakmıyan Anadolu beylerbeyisi ve Alâeddin'in dayısı Karaca beye, "Sultan Alâeddin'i öldürdün, bu kerre beğümüze kasdettin, ko gitsün" diye bağırdı [29]. Bu sözleri herhangi bir şekilde tefsir için elimizde kâfi malûmat yoktur. Alâeddin'in idamı için zâhirde bir sebeb görünmüyor [30]. Karaca bey, onun ölümünden sonra da mevkiini muhafaza etmiştir. Nasıl olursa olsun Alâeddin'in ölümü, Murad'ı büyük bir mateme gark etmiştir. Onu çok severdi. Üç yıl sonra yazdırdığı vasiyetnâmesinde "şöyle buyurdu ki (ölünce) Bursa'da merhum oğlum Ali yanmdagı kabrin katında koyalar" [31]

Alâeddin'in ölümiyle şimdi kalan yegâne şehzâde Mehmed

[24] Anonim- Giese, S. 67; Ducas, S. 220.

[25] Bak. Neşri, S. 51.

[26] Bonn tab'ı, S. 352.

[27] O. Alâeddin'in, Mehmed Çelebi ile iktidarı ele almak istiyen devşirmeler tarafından öldürüldüğünü iddia eder (S. 210-211).

[28] Onun hakkında bak. *İstanbul'un fethinden önce F. S. Mehmed*, not 223.

[29] *Tevârih-i Âl-i Osman*, İstanbul Üniversite kütüp. T. yazmalar 2438; karşıla P. Wittek, MOG , I (1921-1922), S. 118. Kemâl Paşazâde'de (Paris Bib. Nationale nüsh. v. 29a) rivâyet tâdil edilmiştir "Sultan-i cihânı koyuver, merhum Alâeddin senin *şûmluğun* ucundan yoğ oldu, şeâmetünü hazret-i Pâdişah-i hilâfet-penâha da mı yetiştirmek istersin".

[30] H. Hüsameddin'in (210) öne sürdüğü sebebler sonraki devirlerden ilham almış bir yakıştırma gibi görünmektedir.

[31] Karşıla. Neşri, S. 178; Türbeleri bitişiktir. *Vasiyetnâme* için bak. Zeyil.

Çelebi için taht yolu açılmış bulunuyordu [32]. *Gazavât*'a göre, Sultan Murad, İzladi'den dönünce onu acele Mağnisa'dan Edirne'ye çağırttı. Mehmed Çelebi, Edirne'ye yaklaşınca "Paşalar ve beyler ve sıgâr ve kibâr Şehzâdeye istikbâl edüp ta'zîm ve tekrîm birle Şehzâdeyi karşıladılar"[33]. Cyriacus, 22 Mayıs'ta Edirne'de resmi kabulde elçilerle Murad'ın huzuruna çıktığı zaman oğlu "Çelebi" (*Cialaby*) yi, Divan'da Paşalarla beraber onun yanında oturur bulmuştu [34]. II.Murad, Edirne'de düşman elçileriyle, büyük arazi fedâkârlıklarında bulunarak bir anlaşma yaptıktan sonra Temmuz ortalarında Anadolu'ya geçti.

Sultan Mehmed'in ilk defa tahta çıkması şüphesiz İzladi muharebesiyle Varna savaşı arasındadır [35]. Evvela hadiselere en yakın bir kaynak olarak *Takvîm-i Hümâyun*'lardaki kaydı zikredeceğiz. H. 849 tarihine ait *Takvîme* göre Murad, Karaman-oğlu'na karşı hareketinden önce "oğlu Mehmed Hanı tahtına geçirüp kaimmakam" yaptı, onu

[32] Murad'ın öteki oğulları için bak. Neşri, S, 179; Şükrullah, *Behçet üt-tevârih*, MOG, II, S. 118; karşıla. Babinger, "*Bajezid Osman*" (*Calixtus Ottomanus*), Nouvelle Clio, Nos. 9-10 (1951), S. 352 vd.

[33] *Gazavât*, 3: b.

[34] Bak. *1444 Buhranı*, S. 7, Halecki, S. 86, vesika 3.

[35] Bu devre ait zamanımıza kadar yazılan tarihlerde umumiyetle iki rivâyet tekrarlanıp durmuştur bunlarıdan birincisi Aşık Paşazâde ve Neşrî'nin, ikincisi Oruc tarihiyle anonim Tevârih-i Âl-i Osman'ın naklettikleri rivâyetlerdir. Anonimler (bak. Giese neşr. S. 68, ve İ. H. Ertaylan tarafından faksimile neşr edilen nüsha, S. 108, Oruc, 55) Murad'ın tahttan çekilmesini Despot ve Karaman-oğluyle musalehadan sonra, fakat 847 yılında gösterirler. Aşık Paşazâde (Âli neşr. S. 131) ve Neşrî (Taeschner neşr. 172) keza Despotla musalehadan sonra ve hemen Varna muharebesinden önce kaydederler. Kemâl Paşazâde aynı kronolojiyi tekrarlar. Heşt Bihişt'e ve Âli'ye intikal eden Ruhî'deki mühim rivâyet Sırp despotu ile barış imazlandıktan sonra"hiç bir tarafta adû bulunmadığı zaman„ Murad'ın tahtını oğluna bıraktığını bildirir. Klâsik Osmanlı müverrihleriyle en son müellifler bu rivâyetler dairesinden çıkamamışlardır. Yunan kaynaklarına gelince, Chalkokondyles Varna'dan hemen sonra, fakat Ducas (220) Varna'dan önce ve Karaman seferinden sonra gösterirler. Son zamanlarda meskûkât araştırmaları neticesinde bu mevzuda daha kati fikirler öne sürmek için yeni deliller elde edilmiştir. Halil Edhem (Eldem) bunlara dayanarak (Meskûkât-i Osmaniye, I, İstanbul 1334, S. 77-79) Fatih Mehmed'in ilk saltanatı için 848 tarihini kabul etmiştir. Jorga (GOR, I,438, 446) Mehmed'in ilk tahta çıkışını 1444 ilk baharı olarak tespit etmiştir ki, bunda bir hakikat payı olduğu ilerde görülecektir. Son defa Babinger (*Von Amurath*, S. 255) 1444 İlkkânûnu'na, yahut 1445 in ilk günlerine götürmüştür.

"kendi yerine dikti". H. 856 tarihli *Takvîme* göre [36], II. Murad, Karaman oğluna karşı Anadolu'ya geçmeden önce "Sultan Murad Han oğlu Sultan Mehmed culûs" etmiştir. Bu son iddiayı destekliyen bazı vesika kayıtları da vardır; Mısır Sultanına gönderilen Varna fetihnâmesinde [37] hadiseler şu şekilde sıralanmıştır a- Hıristiyanların Roma'da Papa nezdinde Haçlı seferi için toplanmaları; b-H. 847 de taarruz (İzladi muharebesi); c- Murad'm saltanattan feragati ve Bursa'ya çekilmesi; d- Haçlı ordusunun Rumeli'ye girmesi ve Varna muharebesi. II. Mehmed orada Varna hakkında عقيب جلوسنا على السرير (tahta culûsumuzdan hemen sonra) der.

Baysungur'un gönderdiği söylenen mektupta[38] Murad'ın saltanatı bırakması "leşker-i küffâr„la "muharebe ve mukatele" den sonra Varna fetihnâmelerinde ise daima zaferden önce gösterilmiştir. Baysungur'a atfolunan mektupta bahsi geçen muharebe şüphesiz İzladi savaşıdır, ve oraya gönderilen mektup bir culûs nâmesi olup cevabı da bir culûs tebrikidir. Şahruh'a ve Karaman-oğlu'na gönderilen Varna fetihnâmelerinde ise hâdiseler şu şekilde sıralanmıştır a- Murad'm saltanattan feragati, b- Hıristiyan ve müslüman hükümdarlarla musalehalar yapması, c- Anadolu'ya geçerek inzivâya çekilmesi, d- Haçlı ordusunun Rumeli'yi istilâsı ve Varna muharebesi. Hatta Karaman-oğluna gönderdiği fetihnâmede Sultan Mehmed, babasının geçen baharda tahtı kendisine bıraktığını açıkca söylemiştir. Bu mühim kayıt aynen şöyledir : «درین بهار کذشته حضرت سلطان الغزات و المجاهدین برهان الولاة من المشاغرین و المرابطین خداوندکار خلدالله ظلال عاطفته این محب را بتقلید سلطنت موروثی و مکتسبی خود مشرف ساخت و بکلی امور مملکت فرموده تاخود بفراغ بال تهیئة اسباب سعادات ابدیة اشتغال نموده" [39] -Sultan Mehmed'e ait bildiğimiz en eski vesika H. 848 Safer evâhiri (10-19 Haziran 1444) tarihinde Erzincan hâkimi Kılmç Arslan'a Edirne'den gönderilen nâmedir[40]. Nâmede Mehmed'in adı yoktur. Fakat cevabında "Sul-

[36] Bak. *1444 Buhranı*, S. 23, Zeyil no. II.

[37] Bak. *1444 Buhranı*, not 104.

[38] Aynı yer; ve ilerde not 50.

[39] Feridun bey, I, 233.

[40] Feridun bey, I, 227. Bu tarihlerde Erzincan'da Akkoyunlulardan Pîr Ah beyin oğlu Kılmç Arslan'ın hakim olduğunu biliyoruz (Bak. Halil Edhem, *Düvel-i İslamiye*, İstanbul 1927, S. 411-412; M. Halil Yinanc, *Akkoyunlular*, İslâm Ansik-

tan Mehmed han yazılmıştır. Nâme, Sultan Mehmed tarafından yazılmış ise, Haziran başlarında saltanat unvanlarını kullanmağa başlamış demektir. II. Mehmed'in kendi adına basılmış H. 847 tarihli bir bakır mangırdan da bahsolunur [41]. İstanbul Eski Eserler Müzesinde bulunan bu mangırın üzerindeki tarihin 847 olarak okunuşunda Halil Edhem bey şüphe izhar etmişse de, son defa O. Ferit Sağlam bu noktada israr etmektedir [42]. H. 847 tarihi Milâdi 19 Nisan 1444 de nihayet bulur. Mehmed Çelebi'nin daha 1444 kışında Edirne'ye çağrılmış bulunduğunu, fakat kati olarak baharda orada olduğunu biliyoruz. Mayıs'ta Edirne'de babasının yanında yabancı elçilerin kabul merasiminde hazır bulunmuştu. Nihayet Karaman oğlu İbrahim bey, 1444 Temmuz'unda imzaladığı Sevgendnâmede taahhütlerini "Murad beğe ve Mehmed beğe" müştereken yapmaktadır. Bu resmi vesikada Mehmed için kullanılan *beğ* unvanı da dikkate değer. Bütün bunlar vekâyinâmelerdeki kayıtlarla karşılaştırılınca, Mehmed Çelebi'nin daha 1444 baharında babası tarafından tahta getirildiği ileri sürülebilir [43].

Bununla beraber Sultan Murad hemen o zaman hükümdarlık salâhiyetlerini bırakmış görünmüyor. 12 Haziran 1444 de resmen Macarlarla bir muahede imzalayarak kendi adına Macar kıralına bir mektup gönderdiği gibi [44], Temmuz içinde Anadolu tarafına geçerek kendisi ve oğlu Mehmed bey adına başka bir muahede imzalamıştır [45]. Nihayet II. Murad'm H. 848 de basılmış mangırları vardır. Fakat II. Mehmed'in H. 848 den önce basılmış gümüş sik-

lop. cüz 4, S. 258). Onun babası Pîr Ali, rakipleri karşısında II. Murad'a iltica etmişti. Kılınç Arslan da bu mektupta bir Osmanlı mahmisi gibi görünmektedir. Eski münşeât mecmualarında bu mektubun başka nushaları bulunup karşılaştırmcaya kadar mektubu ihtiyatla kullanmak gerekir.

[41] Halil Edhem (Eldem), Meskûkât-ı Osmaniye, İstanbul, I, S. 77-79: sikke İstanbul Eski Eserler Müzesi'nde Osmanlı sikkeleri (O. Ferit Sağlam, IV. T. T. Kongresi zabıtları, Ankara, S. 173).

[42] Aynı yer. 848 de basılan diğer mangırların aynı olan (H. Edhem, no. 246)bu mangıra istinaden netice çıkarmak hususunda ihtiyatlı olmalıdır. Sultan Mehmedin babasının ikinci culûsundan sonra H. 852 de basılmış başka bir bakır mangırı daha vardır. Öbür yandan 847 de Mehmed'in adına basılmış hiç bir gümüş sikkeye rastlanmamıştır. Bak. aşağıda not. 46.

[43] Babinger, *Von Amurath*, S. 235, 238: *Mitbeherrscher*, *Stellvertreter*

[44] Bak. Halecki, mez. eser, vesika 5.

[45] Bak. *1444 Buhranı,* S. 15.

kesine rastlanmamıştır [46]. Mehmed'in tek başına Sultanlığı, Mihalıç'ta babasının kapı-kulu ve beğler önünde resmen saltanattan feragatinden itibaren başlamış olmalıdır. Bunun tarihi de, Temmuz sonlarına veya Ağustosa isabet eder. Murad'm Anadolu'ya hareketi Temmuz başlarına rastlamaktadır. Bizans imperatorunun Macar Kıralı Ladislas'a gönderdiği 30 temmuz tarihli mektuba göre, Murad 12 Temmuzda Boğazı aşarak Anadolu'ya geçmiştir [47]. Karaman-oğluyle sulh yaptıktan sonra Sultan Murad, *Gazavât*'a göre Yenişehir'den ordusıyle Bursa'ya geldi, bir kaç gün kaldıktan sonra Mıhalıç ovasına çıktı ve orada yeniçeri ağası Hızır ağayı ve diğer beyleri etrafina çağırarak onlara, resmen tahttan feragat ettiğini şu sözlerle bildirdi "Bakın beyler, paşalar, bu âna gelince Pâdişâhınız ben idim, ba'd el-yevm Pâdişâhınız oğlumdur, zira ben cümle tâc ve tahtımı ve unvânımı fil-cümle oğluma verdim, hâlâ Pâdişâh oğlumu bilesiz„. Murad'm Yenişehir'e gitmesi, Karaman-oğlu elçileriyle muahede akdi, tekrar dönüp Bursa'da bir kaç gün kalması, nihayet saltanattan feragat ettiğini ilân için Mihalıç'a gelmesi, bütün bunlar herhalde üç dört hafta kadar bir zaman almış olmalıdır. Aşağıda bu resmî culûs tarihini başka kaynaklara göre münakaşa ile aynı neticeye yaklaşacağız.

Sultan Mehmed, babası tarafından tahta çıkarılışını bir çok İslâm hükümdarlariyle birlikte Mısır Memlûklu Sultanı Çakmak'a da bir elçi göndererek bildirmiştir. Bu hususta elimizde yalnız Mısır vekayinâmelerindeki kayıtlar vardır. İbn Tagribirdi [48] aynen şöyle demektedir

[46] H. Edhem, II. Murad'm H. 848 tarihli mangırlarından bir kısmını ikinci saltanatına ait olarak kabul etmektedir. 848 tarihiyle Amasya (no. 169), Tire'de (no. 199), Bursa'da (no. 252) II. Murad adına basılmış mangırlar H. 848 (20-IV-1443—10-IV-1444) yılının başlarına ait olmalıdır. Zira aşağıda görüleceği gibi II. Murad'm H. 848 de tekrar culûsü bahis mevzuu olamaz. Fakat II. Murad'm H. 848 tarihli gümüş sikkesine rastlanmamıştır. Buna mukabil II. Mehmed'in H. 848 tarihli Amasya, Edirne, Ayasoluk, Bursa ve Serez'de basılmış gümüş sikkeleri vardır (bak. H. Edhem, S. 69-75). H. Murad devrinde Novaberda'da para basıldığı halde bu devirde olmamasına dikkati çekmek isteriz. Novaberda 1444 Ağustosunda Sırp despotuna iade olunmuştur. Mehmed'in bu paraları, Varna harbinden sonra 1444 yılı sonlarına doğru basılmış olmalıdır (karşıla, Anonim-Giese, S. 76).

[47] Bak. Halecki, 29-30.

[48] *Havadiṯ ad-Duhûr...*, W. Popper neşr. California, 1930-1932, cilt I, S. 18.

"شوال اوّله الخميس فى يوم السبت ثالثه وصلت قاهرة تقدمة محمد بك ابن مراد بك ابن عثمان على يد قاصده و اخبر القاصد ان والده نزل لولده هذا عن مملكة و اقامه مقام نفسه و ارسل يعلم السلطان بذلك و ان يكون الولد تحت نظر السلطان"

3 Şevval 848 de (13 Sonkânûn 1445) de Mehmed beyin elçisi Mısır sultanına hediyelerini sundu ve Murad'm tahttan inerek yerine oğlunu geçirdiğini ve onun Sultan'm "taht-ı nazar"mda olmasını istediğini bildirdi. Halbuki aynı kaynak Varna zaferini bildirmeğe gelen elçilerin 21 Zilhicce'de (1 Nisan 1445) Kahire'ye vardıklarını yazmıştır[49]. İki elçi heyetinin varışları arasında iki buçuk ay kadar bir zaman fasılası vardır. Varna muharebesi 10 Sonteşrin 1444 de cereyan ettiğine göre iki buçuk ay öncesi Ağustos sonlarına rastlar. O halde II. Mehmed'in resmen culûsu bu tarihlere rastlamış olmalıdır. Tabii bu hesap, her iki hadiseden sonra elçi heyetlerinin aynı zaman fasılası içinde yola çıktıkları ve yolu aynı müddet içinde kat'ettikleri faraziyesine dayanır. Şu nokta şayanı dikkattir ki, başka kaynakların verdiği kronoloji ile bu tamamiyle uygun gelmektedir. Yukarıda resmen tahttan çekilmenin Ağustos'a rastlaması lâzım geldiğini görmüştük.

Sultan Mehmed tahta culûsundan sonra Mısır Sultanı'na olduğu gibi diğer büyük İslâm hükümdarlarına, hususiyle Timur oğullarına elçileriyle nâmeler göndererek culûsunu bildirmiştir. Bunlardan yanlış olarak Baysungur Mırza'ya gönderildiği söylenen bir mektubun cevâbı elimizdedir [50]. Bu mektupta, bilhassa şu satırlar dikkati çeker

„اميرمراد ايده الله و نصره تمامیٔ امور سلطنت و ازمهٔ اختيار حل و عقد وقبض وبسط ان مملكت رابدان جناب باز كذاشته بغايت پسنديده ومستحسن افتاده"

Emir Murad'm bütün saltanat umurunu ve o memleketin hakimiyet ve idaresini size terk etmiş olması tarafımızdan ziyadesiyle beğenilmiştir, denmektedir. Aynı mektupta "seyyiât ül-mukarribîn" in giderilmesinden bahsedilmesi, ve Mehmed'in bu mektûba cevabm-

[49] S. 15, *Nüğûm az-Zâhira* (Popper neşri, VII, 141).

[50] Feridun bey, 231-233; Şahruh'un oğlu Baysungur Mırza 1433 de ölmüş olduğuna göre (bak. Z. V. Togan, Baysungur, İsl. Ansik. cüz 16) mektup ona gönderilmiş olamaz. II. Mehmed'in elçisi Ahi Ali yolda vefat ettiğinden kardeşi Hızırşah vazifesini yerine getirmiştir. Bu mektupda "محاربه با لشكر كفار ومقاتله بازمرهٔ ضلال واستكبار" Varna zaferine değil, İzlâdi muharebesine bir telmihtir. Terk-i saltanata ait ifade bundan sonra gelmektedir. Biz bu mektubun Şahruh'a gönderilmiş olabileceğini tahmin ediyoruz.

da [51] bu "irşâdât-ı mülkîye-i nâfi'a" ya uyacağını bildirmesi kayde değer. Uluğ beg oğlu Abdüllâtif'in gönderdiği söylenen mektupta da [52] şu ibâre vardır

„والد بزركوار ... ابوالفتح سلطان مراد زادالله دولته و سعادته ... قرعهٔ اختيار بنام ان ارجمند سعادت يار افكنده تدبير مباركش موافق تقدير آمد „

Yeni tahta çıkan bir Pâdişah'm, culûsunu, bilhassa o zaman İslâm dünyasının başında bulunan hükümdarlara bildirmesi âdetti [53]. Fakat meşrû hükümdarın saltanattan feragati suretiyle tahta geçen bu çocuğun, II. Mehmed'in, hükümdarlığını bildirmek ve tanıtmak üzere yazılan bu nâmelerin hususi bir mana taşıdığı da inkâr olunamaz. Bilhassa Mısır'a giden elçinin, Memlûk sultanından genç hükümdâr için alâkasını rica etmesi ve diğer mektupların edâsı kayde değer. Burada şunu bilhassa belirtelim ki, Sultan Murad, kendi sağlığında oğlunun tahtta sağlamca yerleşmesini temine birinci derecede ehemmiyet vermekte idi [54].

Mıhalıç'ta terk-i saltanatı müteakip kapıkulu ve beyler tevekkül içinde Edirne'ye dönerlerken [55] Murad, Bursa civarında bir ibâdet ve inzivâ hayatına çekildi. Eski vekayinâmeler olsun, hükümlerini onların verdikleri malûmata dayandıran en son araştırıcılar olsun, Murad'm ilk defa saltanatı bıraktıktan sonra Mağnisa'ya çekildiğinde şüphe etmezler [56]. Yalnız

[51] Feridûn bey, I, S. 232.

[52] Feridun bey, I, 229; bu mektup aslında Varna fetihnâmesine bir cevap olarak yazılmıştır. 1449 da kısa bir müddet Maverâünnehire hakim olan Abdüllâtif Mırza'ya gönderilmiş olamaz. Feridûn bey'de başlıklarda çok yanlışlar vardır. Bak. M. Halil Yinanc, mez. mak. S. 268.

[53] II. Mehmed'in bu münasebetle yazmış olması lâzım gelen mektuplardan henüz hiç biri elimize geçmemiştir. Bununla beraber Varna fetihnâmelerinde terk-i saltanat ve daha önceki hadiselere ait mühim kayıtlar bulunmaktadır.(Bunlar için bak. 1444 *Buhranı*, not. 104.)Fakat Babinger'in bahsettiği (S.256), Kılınç Arslan'a, Şirvanşah (Sultan Halil) e ait mektuplar başka maksatla yazılmışlardır, culûsla alâkaları yoktur. Culûs tebriki olarak yalnız Baysungur Mırza'ya atfolunan mektup elimizdedir. bak. yukarıda not 50.

[54] Âşık Paşazâde, Âli neşri, İstanbul 1332, S. 131.

[55] *Gazavât*. 34 b.

[56] Son defa bu devri yeniden ele almış olan Fr. Babinger (*Von Amurath zu Amurath*, Oriens vol. 3, Nr. 2, s. 255) Murad'm yalnız Varna'dan sonra 1444 İlkkânunda veya en geç 1445 in ilk günlerinde tahttan çekildiğini, Mağnisa'ya gittiğini yazar.

muâsır Yunan müverrihi Ducas [57] onun Bursa'da bir inziva hayatına çekildiğini kaydetmiş, bu hadiseyi, Varna'dan önce, terki saltanattan sonraya ait göstermekle de doğru bir kronoloji sırası takip etmiştir. Chalkokondyles, onun zâhit ve seyitlerle [58] i'tikâfa çekildiğini söylerken doğru olmakla beraber, bunu Varna'dan sonraya atmakla yanılmıştır. Murad, ancak Varna muharebesinden sonra " 'ıyş u 'işret"e başlamak üzere Mağnisa'ya gidecektir. Öyle görünüyor ki, o zamana ait hâdiseler ve teferruât, daima bu ilk terki saltanat hâdisesine eklenmiştir. *Gazavât*, Mihalıç'ta terki saltanattan sonra Sultan Murad'm orada kaldığını kaydeder. Bu kayıtları resmî vesikalar katî bir şekilde teyit etmektedir II. Mehmed, Varna gazâsı dolayısiyle muhtelif hükümdarlara gönderdiği nâmelerde [59], babasının tahttan çekilerek "â'mâl'-i uhrevî"ye veya "tehyie-i esbâb-ı saâdât-ı ebediyye"ye kendisini verdiğini bildirir. Mısır sultam'na gönderdiği mektuptaki [60] ifadeler ise temamiyle açıktır orada, 848 yılında babasının saltanatı kendisine teslim edip dünyayı hor görerek "Bursa nevâhisine" çekildiğini yazmıştır.

[57] Bonn tab'ı, S. 220.
[58] S. 352.
[59] Bak. yukarlda S. 65.
[60] Bak. *1444 Buhranı*, not. 104.

İSTANBUL'UN FETHİNDEN ÖNCE FÂTİH SULTAN MEHMED

Tahtı oğluna bırakıp çekilmekle çok yanlış hareket ettiğini Murad'a, sonraki hadiseler anlatacaktır. Hakikatte onun tathttan çekilmesi ve barış için yaptığı fedakârlıklar, düşmanlar tarafından devletin aşikâr bir zaafı olarak telakki edilmiş ve taarruz niyetlerini kuvvetlendirmiştir. II. Murad, herşeyden evvel Macarlar'la Edirne'de yaptığı anlaşmanın bu tarafta sulhü sağladığını zannetmekle tamamiyle yanılıyordu. Yukarıda birinci makalemizde, düşmanın sulhü hakikatte bir oyalama vasıtası telakki ettiğini izaha çalışmıştık. Şimdi hızla hazırlanmakta olan Haçlılar, Türkleri Rumeli'den çıkarmak için, meydana çıkan durumu kaçırılmaz bir fırsat sayıyorlardı. Öbür taraftan İstanbul'da hiç bir zaman eksik olmayan Osmanlı saltanat müddeilerinden bir "Düzme" de, Rumeli'de isyan çıkarmak ve tahtı ele geçirmek için fırsat bekliyordu. Bugün hiç mübalağasız iddia olunabilir ki, Yıldırım Bayezid oğulları arasında taht mücadelesi ancak İstanbul'un fethiyle son bulmuştur.

Yukarıda işaret ettiğimiz gibi[1], Murad'm oğlunu tahta geçirmesinde en mühim bir âmil de, İstanbul'daki müddeiye karşı onu, kendi sağlığında halka meşrû hükümdarları olarak tanıtmak ve tahtta kolayca yerleşmesini temin etmekti. Garpte ve Şarkta bütün düşmanlariyle müsalehalar yaparak sulhü sağlam esaslara bağlamış göründüğü bir anda, bu fikrini tatbik mevkiine koyabileceğini sanmıştı. Fakat o tahttan çekilir çekilmez, İstanbul'dan bir "Düzme", şüphesiz Orhan[2], Bizans İmperatorunun yardımiyle İnceğiz'e geldi. Burada

[1] Bak. S. 66.

[2] Kemâl Paşa zâde (v. 18a) 1444 hadiseleri dolayısiyle ondan bahs ile "ol zamanda İstanbul'da bir mechûl-i mecᶜul vardı, Yıldırım Han evlâdındanım deyü ili aldadırdı" diyor. *Gazavât*'ta sadece *düzme* adiyle zikredilen bu Osmanlı şehzâdesi İstanbul muhasarasında Sultan Mehmed'e karşı savaşmış ve ölmüş olan Orhan olmalıdır. Chalkokondyles'e göre(S.398) bu Orhan, Emir Süleyman'ın torunu, Kritovulos'a göre (S. 83) II. Mehmed'in amcası olmalıdır. Fakat amcası Orhan'ın Edirne'de öldüğü ve Tunca kenarında gömüldüğü malûmdur (Bak. Şükrullah, *Behçet üt-tevârih*, Th. Seif neşri, MOG II(1926), S. 118; Babinger, "*Bajezid Osman*".., S. 354). Emir Süleyman oğlu Orhan ise H.

Osmanlıların kendisine iltihak edeceğini sanıyordu, fakat kimsenin gelmediğini görünce "Ağaç-denizi"ne (Deli-orman) kaçtı ve Balkanın ötesine hâkim oldu. Bu haber üzerine Edirne'de devlet erkânı telâşa düştüler ve derhal Kassab zâde Mahmud beyi mektupla II. Murad'a göndererek acele Pâyitahta çağırdılar. Bir taraftan da Rumeli Beylerbeyi Şahabeddin Şahin Paşa Düzme'yi yakalamağa memur oldu. Beylerbeyi, İstanbul'a giden bütün yolları tutturduktan sonra Koç Hüseyin Oğlu'nu Düzme'nin üzerine gönderdi. Düzme, bu sıkışık duruma düşünce Karadeniz kıyısından Midye'ye kaçtı ve oradan tekrar İstanbul'a vardı. Görünüşe nazaran bu Düzme hâdisesi, Bizans İmperatorıyle diğer müttefiklerin hazırladıkları çenberleme taarruz plânına dahil olmalıdır. Orhan meselesi, Osmanlı kaynakları tarafından daima meskût veya kapalı geçilmekle beraber 1453'e kadar Osmanlı siyaseti üzerinde kuvvetle tesir yapmış bir âmildir. Herhalde Orhan'ın muvaffak olamayışı, en ziyade kendi taht davası ile düşmanın yıkıcı maksatlarına hizmet etmesinden ileri gelmiştir ve bu sebepten Rumeli'de kendine taraftar bulamamıştır. Osmanlılar o zaman bir ölüm-kalım buhranı içinde bulunuyor ve Chalkokondyles'm dediği gibi[3] her türlü iç savaştan nefret ediyorlardı.

Haçlı ordusu 18-22 Eylül'de Tuna'yı aştı [4]. İstilâ haberi gelince, pâyitahtta bütün yaz hâkim olan kararsızlık ve telâş hakiki bir panik haline inkılâb etti[5] Edirne'de bir katliâmla biten Hurûfî ayaklanması, Bedestanı ve şehrin büyük bir kısmını küle çeviren yangından sonra halkın gösterdiği hoşnutsuzluk ve heyecan arasında devlet büyükleri, çok yakın saydıkları muhasaraya karşı ne tedbir alacaklarını bilemiyorlardı. Bu korkunç durum karşısında, şüphesiz başta birinci vezir Halil Paşa olduğu halde rical, Sul-

832 de Bursa'da vebadan ölmüştür (bak. Neşrî, 162, *Takvîm-i Hümâyun*'larda daha önce gösterilir). İstanbul'daki Düzme Orhan'ın babasını tayin etmek için şimdilik delillerimiz kâfi değildir. Fakat onun Osmanlı hanedânmdan olduğu muhakkaktır (bak. Kritovulos, S. 83). Ducas (S. 235) onun 1451 de yetişkin bir genç olduğunu söyler.

[3] Chalkokondyles, S. 352.

[4] Jorga, GOR, I, 440; kezâ karşıla. Dr. Adnan Erzi, Belleten, sayı 56 (1950), s. 617, 623.

[5] Bak. *1444 buhranı*, S. 37.

tan Murad'ı tekrar acele Edirne'ye çağırmaktan başka çare göremiyorlardı.

Bu esnada Paşalar arasında fikir ayrılığı kendini gösterdi. Genç Padişah, daha doğrusu onun hakikaten saltanatta yerleşmesini isteyen yakın adamları, düşmanı karşılamak üzere derhal hareket etmesi düşüncesinde idiler. Herhalde başlarında Halil Paşa bulunan bir kısım devlet büyükleri ise, bunu doğru bulmadılar ve mâni oldular. Bilhassa düşman donanmasının Karadeniz kıyılarında çıkarma yapması ihtimali öne sürülüyordu. Padişah'm pâyitahtta kalması,babasmm çağırılması kararlaştırıldı [6]. Murad, başlangıçta uzletinden ayrılmak istemedi. "Beginiz vardır, varın ugraşın" dedi[7]. Fakat sonra Bursa'ya gönderilen Kassab-oğlu Mahmud beyin ısrarı ve tesirli sözleri[8] üzerine nihayet râzı oldu. Halil Paşa'nm, Kapıkulıyle "Göksu dedikleri mahal"in karşısına gelmesini istedi [9]. Murad'm hareketi haberi Edirne'de herkesi sevindirdi, kuvvei maneviyeyi yükseltti. *Gazavât*'m diliyle [10] devlet büyüklerinden her birisinin "aklı başına gelip ma'kûlca tedarikler endişe eylemeğe başladılar". Murad, süratle Anadolu askerini (tımarlı sipahiler, azablar, yayalar ve müsellemler) toplayıp harekete geçti. Görünüşe nazaran düşman donanmasını şaşırtmak için o, ordusunun büyük bir kısmını, askeri geçirmeğe mahsus at gemilerinin bulunduğu Gelibolu boğazına getirmiş, sonra kendisi gizlice bütün süratiyle İstanbul boğazına, bugünkü Rumeli Hisarı karşısına

[6] *Gazavât*, 39b.

[7] *Tevârih-i Âl-i Osman*, Üni. Kü. T. y. 3704.

[8] Kemâl Paşaz'âde, *Tevârih-i Âli-Osman*, Paris Bibl. Nationale, man. turcs, Suppl. 157, v. 3b-4b. Burada Kemâl Paşazâde'de (4b) mühim tafsilât vardır:"Eğer bu diyârın şehriyârisen gel vilâyetünü himâyet eyle ve eğer raiyet olmağa ragbet etdünse anın hükmünü reâyet eyle". Karşıla Anonim-Giese, s. 68. Mahmud bey, Bursa beği (su-başısı) Cübbe Ali beğin oğludur (Kemâl Paşazâde, Tursun beğ, 60). II. Murad devrinde Çirmen Sancak beği olduğu tahmin olunabilir (Karşıla. T. Gökbilgin, S. 78. not). H. 837 tarihli vakfiyesi sureti Vakıflar U. Md. ثامن ك 39, 410. Orada adı ve unvanı « مجمع المفاخر و المعالى مرجع الاكرام والاعالى محمود بك ابن على بك المعروف بقصاب زاده » Malkara'da mescid, tabhane, medrese yaptırmış, oğlu Ali beği mütevelli tayin etmiştir. Evkafının sonraki durumu için bak. T. Gökbilgin, *Edirne ve Paşa Livası*, İstanbul 1952, S. 291-292. İş başarır, cüretli bir adam olarak tanınan Kassab-oğlu şüphesiz Halil'in adamıdır. Bu Mahmud bey, Mahmud Paşa Menakiblerinde Sadrazam Mahmud Paşa ile karıştırılır.

[9] *Gazavât*, 41a; kezâ bak. Neşrî, 173, Anonim-Giese, 68.

[10] v. 41a.

gelmiştir. O sırada Halil Paşa "yeniçeri, topcu ve cebeci ve Rumeli askeri ile" [12] İnceğiz'de bekliyordu. Padişah'm geldiğini haber alan vezir-i âzam bugün Rumeli hisarının bulunduğu yere geldi, Çandarlı Halil'in getirdiği toplarla Güzelce-hisar'dakiler Boğazı iki taraftan tam bir ateş sahası içine aldılar[13]. Murad'm geçişine yalnız iki Bizans kadırgası [14] mani olmak istedi. Asıl Haçlı donanması, bu sırada Türk ordusunun karşı yakaya geçmek için beklediği Çanakkale boğazında kalmış olmalıdır [15]. Bizans kadırgalarından biri, *Gazavât*'a göre topçu kumandanı Saruca'nm toplariyle batırılmış, öteki hasara uğrayarak İstanbul tarafına kaçmıştı [16]. Bu sayede Murad tehlikesizce bir "Firenk gemisiyle" [17] karşı tarafa geçti. Bu suretle Türkler büyük bir stratejik muvaffakiyet kazanmış oluyorlardı. Evvelâ Murad'm şaşırtma hareketi, sonra belki askerî tarihte ilk defa Boğazın top ateşiyle kesilmesi sayesinde Haçlıların plânları bozulmuş oluyordu. Varna savaşı üzerinde yazan en değerli Batı tarihcileri dahi, harbin tahini tayin eden bu Türk muvaffakiyetini, rüzgârın müsaadesizliğine atfederler [18]. Boğazı geçiş tarihi 1444 yılının 20 İlkteşrinine

[12] *Gazâvat* 41a.

[13] Neşrî (173), Anonimler (68) ve Kemal Paşaz âde (5a) Murad'm evvelâ Gelibolu karşısına geldiğini, orada düşman gemilerinin Boğazı tutmuş olduğunu görerek Kocaeli üzerinden İstanbul boğazına, Göksuya gittiğini bildirirler. II. Murad, Halil Paşa'yı Göksu karşısına çağırmış olduğuna göre geçiş yeri olarak önceden İstanbul boğazını tayin etmiştir. Herhalde Düşman donanmasına maksadı belli etmemek içindir ki, Halil Paşa, Padişah'ın boğaza geldiğini haber alıncaya kadar İnceğiz'de beklemiştir.

[14] *Gazavât* 44a, Bizanslıların bu tarihte ancak iki kadırgası olup bunların Boğazı kesmeğe memur Haçlı donanmasına iltihak ettikleri hakkında bak. Halecki, *The Crusade*, S. 61.

[15] Karşıla. Ducas, 221. Haçlı donanmasının şaşırtılmış olduğu bir vakıadır. Varna mağlubiyetinden sonra Papa, Venedik kadırgalarının hatası yüzünden Osmanlıların Anadolu'dan Rumeli'ye geçebildiklerini yazmıştır (Babinger, *Von Amurath*, S. 257; N. Jorga, *Notes et extraits*, III (Paris 1902), 197; karşıla. Halecki, 63).

[16] *Gazavât*, 44a.

[17] Anonim-Giese, s. 68; bu, her halde bir Ceneviz gemisi olmalıdır. Kemâl Paşazâde'de (5a) "derya kenârında bir köke ele girdi, bazirgân gemisiymiş, Sultân-ı âlemi ademîsiyle bir dem içinde berü yakaya geçürdü". Batı kaynakları geçişten Cenevizlileri mesul tutarlar. Bak. Babinger, *Von Amurath*, s. 252.

[18] Bak. Halecki, 63-64.

(H. 848, 7 Receb) rastlar [19]. Rumeli toprağına ayak basar basmaz Sultan Murad, bilhassa bu geçişi mümkün kılan topcu kumandam Saruca'ya ihsanlarda bulundu. Edirne'ye haberi müjdelemek için kapıcıbaşı ile Muhtesib zâde acele yola çıkarıldılar [20]. Gelibolu karşısında Haçlı donanması tarafından yolu kesilmiş olan Anadolu ordusu da çok geçmeden karşıya geçirilmiştir. Reislerden Kara Rahman oğlu Hamza [21], İzmit havalisi halkını gazâya çağırarak "azîm donanma" yaptı ve Gelibolu ağzındaki Haçlı donanmasını dağıttı. Bu suretle Anadolu askeri karşı yakaya geçip Rumeli askeri ile birleşmeğe muvaffak oldu[22]. Anadolu'dan mühim miktarda asker geçtiği muhakkaktır. H. 859 (1455) tarihli bir Aydın Hâkâni defterinde "Varna gazasında şehit" kaydolunanların miktarı mühim bir nisbet tutmaktadır [23]. II. Murad Edirne'ye yaklaşınca, kendisini devlet adamları ve halk büyük sevinç ve tezahüratla karşılamağa çıktılar [24]. Eski Sultan şehre girmedi. Civarda bir yerde konakladı. "Şahzâde yine tahta çıkıp hüküm eyledi ve emredib Halil Paşa'yı katma davet edib ve Halil Paşa'ya dedi kim, babamdan rica edesin kim babam oturub Edirne'yi İstanbul keferesinden hıfzedib ben Ungurus keferesi üzerine varub gazâ edem" [25]. Edirne civarındaki bir kaç günlük konaklama sırasında başkomutanlık meselesinde bir hayli münakaşa cereyan ettiği anlaşılmaktadır. II. Murad, Edirne'ye girmekten kasden kaçınmış olmalıdır. Bununla beraber Çandarlı Halil, Murad'a Padişah muamelesi yapıyordu. *Gazavât*'a göre, vezir-i

[19] Bu tarih Mısır sultanına yazılan Varna fetihnâmesinde verilmiştir. Halecki (S. 64) ve Fr. Babinger (*Amurath*, S. 252) Murad'ın geçişini 1444 İlkteşrininin ikinci yarısı olarak tesbit etmişlerdir. Ducas (Bonn tab'ı, 220), "Kelb yıldızının doğduğu günlerde" gösterir.

[20] *Gazavât*, 44b.

[21] Kara Gazi Abdurrahman'ı Orhan zamanında Kocaeli'nde fütuhât yapmış belli başlı gazi reislerinden biri olarak eski Osmanlı rivâyetlerinde buluyoruz (bak. Âşık Paşazâde, 34-35; Neşrî, 41-42).

[22] Türk ordusunun naklinde para ile Ceneviz gemilerinin de kullanılmış olması tamamiyle esassız olmamalıdır. Cenevizliler bundan önce de bu hizmette bulunmuşlardır. Karşıla. Babinger, *Von Amurath*, S. 252, not 102.

[23] Başvekâlet Arşivi tapu deft. M 1-1 Meselâ «تیمار جنید وارناده شهید اولادی» (S. 10). Orada 1451 de Anadolu Beylerbeyisi olan Ishak paşanın zikri de dikkati çekmektedir.

[24] Kemâl Paşazâde; *Gazavât*, 45a.

[25] *Gazavât*, 45.

âzam genç Padişah'a dedi ki: "Elhamdülillâh Padişahımız geldi, şimdengerü tedbir anundur, o nice derse öyle olur". Vezir-iâzam, Haçlı ordusu karşısına çıkabilmek için onun henüz pek genç olduğunu söylemekte şüphesiz haklı idi. Fakat on iki yaşındaki Padişah'ın arkasında, galiba Zaganos ve İbrahim beyler bulunuyor ve onu teşvik ediyorlardı. Baba ile oğulun, iktidar için çekişenler arasında bir vasıta yapılmak istendiğini göstermek bakımından *Gazavât*'taki tafsilât bilhassa dikkate değer: Halil'i iknaa muvaffak olamayan genç Padişah, bizzat sefere gitme isteğini babası önünde tekrarlayınca, Murad, "bu asıl sözü ol oğlanın ağzına verirsin" diyerek Halil'i azarlamak istemiş, bunun üzerine vezir-i âzam durumu açıklamak mecburiyetinde kalmıştır. Murad, oğlunu ve pâyitahtı tecrübeli vezirine emanet ederek bizzat düşmana karşı hareket etti [26].

Verdiğimiz bu tafsilâtın, ileriki hadiseleri anlamak için büyük yardımı olacaktır. Ulemânın tasvibiyle nefiriâm, ordunun hareketi ve Varna'daki kanlı meydan savaşı hakkında burada tafsilâta girişmek mevzuumuz haricindedir. Yalnız işaret etmek lâzımdır ki, Varna savaşından önce müdafaa tedbirleri almakta ve Varna'da zaferin kazanılmasında Çandarlı'nın rakibi Rumeli Beylerbeyi Şahabeddin Paşa [27] fevkalâde mühim bir rol oynamıştır: Evvelâ, düşman daha

[26] "Amma Şahzâde yine tahta çıkıp hükmeyledi ve emredip Halil paşa'yı katına davet edip ve Halil paşa'ya dedi kim, babamdan rica edesin kim babam oturup Edirne'yi İstanbul keferesinden hıfzedip ve ben Ungurus üzerine varub gazâ edem dedikte, Halil paşa âkil vezir idi ve eyitti kim şahzâdem Padişâh hazretine ben bu sözü demeğe kadar değilim. Elhamdülillâh Padişâhımız geldi, şimdengerü tedbir anındır; o nice derse öyle olur, deyüb cevap verdi. Zira bu düşman ağır düşmandır ve şâhzâdem sen dahi bir taze gülsün, hemen sana lâyik olan budur ki, Padişâhın fermanı üzere hareket edüb ve sözünden taşra çıkmayasın "(*Gazavât* 45a).

[27] Varna muharebesinde sol kola kumanda eden Rumeli beylerbeyi olarak kaynaklarda üç ad verilmektedir Karaca bey, Davud bey, Şahabeddin (Şahin) Paşa. Karaca bey diyen kaynaklar, (Chalkokondyles İ. Bekker neşri, S. 332) bu savaşta şehit düşen Anadolu beylerbeyisi Güvey (Güyegü) Karaca beyle sonra Rumeli beylerbeyi olan Dayı Karaca beyi karıştırmış görünüyorlar. Esasen bütün kaynaklarda Varna'da başka bir isimle bir Anadolu beylerbeyi zikredilmez. Buna mukabil bir kısım mühim kaynaklar (Kâşifi, S. 30; Heşt Behişt; Neşri, 173) Rumeli beylerbeyi olarak Davut beyi gösterirler. Giese'nin kullandığı Anonimlerden dir tanesi (S.200) keza Davud'u verir. Fakat diğer anonimlerle Oruc'da (s. 56-ikinci nüshasında, s. 119, "Şahabeddin ve Anadolu Beylerbeyisi" kelimeleri düşmüş olsa gerek) "Rumeli beylerbeyisi Şahabeddin Paşa ve Anadolu beylerbeyisi Güyegü Karaca idi." *Gazavât*, Davut beyin durumunu açıklayarak meselede vuzuh sağlıyor.

Tuna'yı aştığı zaman karargâhını Eski-hisar'da kuran Şahabeddin Paşa, Haçlı ordusunun Balkan dağlarını geçmesine mani olmak için bütün geçitleri tahkim ediyor ve Nigbolu beyi Fîruz Bey oğlu Mehmed beyle teması muhafaza ederek düşmanın ilerleyişini yakından takip ediyordu. O, Sultan Murad'm hareket haberini alınca, Yanbolu'dan az ileride Rumeli ordusıyle geldi, ona iltihak etti. Varna muharebesinde (10 Sonteşrin 1444) Yanko'nun karşısında sol kola kumanda etti ve harbin kazanılmasında mühim rol oynadı [28]. Şahabeddin Paşa'nm bu savaştan sonra nüfuzu ziyadesiyle kuvvetlenmiş ve 1442 de oğradığı utandırıcı bozgunun tesirini giderebilmiştir.

Harp devam ederken Sultan Mehmed, Halil Paşa ile beraber Edirne'de büyük bir endişe içinde neticeyi beklemekte idi. Hattâ savaş akşamı pâyitahta, ilk çarpışmalarda kaçan askerin getirdiği bozgun haberi herkesi yeis içinde bırakmış, bir panik başlamış ve şehrin büyükleri Dimetoka kalesine sığınmışlardı [29]. Ertesi gün zafer "beşâretnâme" si geldi. Pâyitaht halkı haberi büyük sevinç gösterileri, şenlikler ve donanmalarla kutladı. "Cümle bilâd-ı islâmiyeye beşâretnâmeler" yazıldı [30]. H. 848 Ramazan sonları (1445 Sonkânun ortaları) tarihini taşıyan, yani zaferden takriben iki ay sonra yazılmış olan bu nâmelerden bazıları, yahut cevapları münşeât mecmualarında bize kadar gelebilmiştir [31].

Bu kaynakta mufassalan bildirildiği veçhile, Davut bey "nefîr-i âm askeri" kumandanı olarak Rumeli beylerbeyi Şahabeddin Paşa kumandasında sol kolda savaşmakta idi. Kasım Paşa'nm İzladi'deki mağlubiyetlerinden sonra azlolunarak yerine Rumeli beylerbeyiliğine Şahabeddin Paşa getirilmiştir (Gazavât, 28b). Babinger (S. 253-254), evvelâ Davut Paşa sonra Karaca Paşa yazar.

[28] Varna muharebesi hakkında son tedkikler için bak. Halecki, S. 6; keza A. Erzi. mez. mak. S. 595-631. Mısır'a gönderilen esirlerin ağzından İbn Hacer'e intikal eden rivâyet dikkate değer. Bak. Dr. Şevkiye İnalcık, *İbn Hacer'de Osmanlılara dair haberler*, D. T. C. F. dergisi VI 5 (1948), s. 523-524, 529. Yukarıda işaret ettiğimiz gibi (not 23) Osmanlı Hakânî defterlerinden de mühim malzeme toplanabilir ve bilhassa Osmanlı ordusunun durumu doğru bir şekilde meydana çıkarılabilir. Nihayet Varna muharebesi hakkında şimdi en tafsilâtlı ve mühim bir kaynak olarak *Gazavât-ı Murad Han* son zamanda meydana çıkmıştır. M. Oğuzla beraber bu mühim kaynağı yakında neşredeceğiz. Bütün bu yeni kaynaklara göre Varna muharebesi yeniden yazılmalıdır.

[29] Kemâl Paşazâde, v. 21b.

[30] *Gazavât*, 61b; Kemâl Paşazâde, 16.

[31] Bak. *1444 Buhranı*, not 104. Babinger'in bahsettiği (S. 256) mektuplardan Kılınç Arslan'a gönderilen mektup bir fetihnâme değildir. Bu mektup hakkında

Muharebe esnasında ve muharebeden sonra, Murad'm Manisa'ya gitmesine kadar S. Mehmed'in saltanattan çekilmiş olması bahis mevzuu değildir. Ancak o zaman pek hususi olan bir durum, hakikatte kimin padişah olduğu hakkında yalnız bugünkü tarihçileri değil, muâsır müşahitleri bile tereddüt ve ibham içinde bırakmıştır. Gerçekten o zaman bir kısım devlet adamları ve halk, II. Murad'm ordunun başına geçmesini tekrar tahta çıkma mahiyetinde, fiilen bir culûs telakki etmişler, buna karşı bazıları Sultan Mehmed'in resmî padişah durumunu müdafaa etmişlerdir.

Savaş esnasında Sultan Mehmed'in vaziyeti hususunda *Gazavât* açıktır. Zaferi müteakip alman ganimetten bahsederken diyor ki: "bulunan cevâhir ve altun ve gümüş eşya ne bulunduysa, defter edüb ve Padişahımız olan Sultan Mehmed bin Sultan Murad Han için zabt olundu„ [32]. Fatih'e sunulmuş olan *Gazânâme-i Rûm*'da [33] II. Mehmed, Varna muharebesi sırasında ve sonra daima padişah olarak tasvir edilir. Kezâ muâsır bir müverrih, Ducas'da [34] Varna zaferinden sonra II. Murad, Manisa'ya çekilmiştir; bir cülûs veya saltanattan feragat bahis mevzuu değildir. Ekseri kaynaklar II. Murad'm 1446 da tahta gelişini, hemen Varna'dan sonraki günlere getirmekle yanılırlar [35a]. S. Murad, Rumeli'ye geçtikten sonra resmen II. Mehmed padişah sayılmakla beraber, eski Padişah'm düşmana karşı orduların idaresini eline almasından beri tabiî bütün otorite fiilen ona intikal etmiş ve oğlu pâyitahtta 1444 yazında olduğu şekilde bir"kaim-makam" gibi kalmıştı [35]. II. Murad, Varna'ya giderken Edirne şehrine girmekten kaçınmıştı. Fakat büyük meydan savaşını kazanıp Edirne'ye geldikten sonra burada oturduğu günlerde de bittabii birdenbire "zimâm-ı kabz u bast" dan elini çekip kenarda kalmadı, kalamazdı.

bak. *İlk Culûs*, not 53. Erzi'nin II. Murad tarafından Varna için Cihanşâh'a gönderildiğini iddia ettiği fetihnâme de (mez. mak. S. 614 vd.) hakikatte II. Kosova fetihnâmesidir. Onun neşrettiği (mez. mak. 619) Topkapı Sarayı Arşivindeki kopyanın öteki parçasını bu Arşivde çalışmalarımız sırasında bulduk. Feridun beyde (s. 173-175) buna cevap olarak alman mektubun aslı Topkapı Sarayı Müzesi Arşivinde No. 8343 dedir ve evâhiri Şevval 853 tarihini taşımaktadır.

[32] *Gazavât*, 60 a.

[33] Bak. Adnan Erzi, Belleten, sayı 56, s. 596-597.

[34] S. 221.

[35a] Bununla beraber Anonimler ve *Heşt Bihişt* doğru olarak H. 850 (1446) tarihini verirler.

[35] Bak. not 26.

Chalkokondyles'de ona atfolunan [36] azl ve tayinler, her halde onun tarafından, fakat Sultan Mehmed adına yapılmış olmalıdır [37]. Varna muharebesinden sonra yazılan fetihnâmeler, Mehmed'in saltanatta kaldığına dair yukarıda naklettiğimiz vekayinâmelerin kayıtlarını kat'i bir şekilde teyit etmektedir. Gerçekten H. 848 yılı evâhir-i Ramazan tarihini taşıyan bu fetihnâmeler [38], hepsi II. Mehmed adına gönderilmişlerdir. Feridûn bey'deki mektupları daima ihtiyatla karşılamak, bilhassa başlıklara güvenmemek lâzımdır. Fakat bu nâmeleri gönderen şahıs, babasının tahtı kendisine bırakarak çekildiğini, sonra Macarların taarruzu üzerine onu ordunun başına çağırdığını söyler ki, bu sarahat, nâmelerin II. Mehmed tarafından gönderildiğine hiç bir şüphe bırakmaz. Mısır kaynaklarında [39], Varna zaferini bildirmeğe 21 Zilhicce 848 de Kahire'ye Sultan Murad'ın elçileri geldiği kaydedilmiş ise de, bize kadar gelen arapça fetihnâme[40] âşikâr surette Sultan Mehmed tarafından yazılmıştır. Orada, babası Sultam ordunun başına çağırdığından ve Varna zaferinden bahsile "Allah bu çetin zaferi bize tahta culûsumuzun, Âl-i Osman tahtına geçmemizin akîbinde kolay yaptı" denmekte [41] ve elçilikle Azeb beyin gönderildiği bildirilmektedir. Bu mektuptaki bütün sarahata rağmen harbi fiilen idare eden Sultan Murad olduğu için, Mısır vekâyinâmelerinde yanlış olarak elçinin ve mektubun da onun tarafından gönderildiği kaydedilmiştir. Mehmed, bu fetihnâmelerde babasının

[36] Bak. s. 340, ve Babinger, 254.

[37] Şehit düşen Anadolu beylerbeyisi Karaca Bey yerine Chalkokondyles'in (S. 340) II. Murad tarafından tayin edildiğini söylediği Ozgur (Skuras) oğlu İsa beyin tevcih berâtı hakikatte Sultan Mehmed admadır (bak. Feridûn bey, I, 269). Ancak buradaki 7 Receb H. 855 tarihi yanlış olmalıdır. Çünkü Fatih Mehmed H. 855 Muharrem ayında tahta geçti ve iki ay geçmeden Ozgur oğlu İsa beyi azlederek yerine İshak paşayı Anadolu beylerbeyi yaptı (bak. ilerde S. 112). II. Mehmed, H. 855 baharında Karaman-oğlu üzerine sefere çıktığı zaman İshak bey beylerbeyi idi (Tursun, *Tarih-i Ebul-Feth*, TOEM ilâvesi, s. 35; Sadeddin, I, 415; Ducas, 226). Bir Arnavud aileden gelen Ozgur oğlu hakkında bak. ileride not 69.

[38] Bak. Karaman-oğlu İbrahim beye ve Şahruh'a gönderilen mektûplar (Feridun bey, I, 221, 233).

[39] Aynî, *'Ikd al-cumân*, Veliyüddin küt. yazma. no. 2396, S. 755, 757, 763; İbn Tagrıbirdi, *Havâdiṭ ad-Duhûr..*, Popper neşri (California 1930-1932), I, s. 15, 18.

[40] Bak. 1444 Buhranı, not 104.

[41] Bu mektûbu Arapça da derin vukufiyle lütfen tercüme eden Prof. N. Lugal'a burada teşekkürlerimi sunarım.

tekrar saltanata geçtiğine ve tahtı bıraktığına dair en küçük bir telmihte bulunmadığı gibi, İstanbul fetihnâmelerinde de kendisini yalnız iki defa culûs etmiş gösterir. Nihayet H. 856 (1452) de Fatih Sultan Mehmed'e sunulmuş olan *Takvîm-i hümayûn*'da [42] onun ilk culûsundan sonra babasının tekrar tahta gelmesi ancak iki yıl sonra gösterilmiştir.

Varna'dan kısa zaman sonra yazılmış bazı vesikaların asılları veya suretleri bugün elimizdedir. Evvelâ 27 Şaban H. 848 de (10 İlkkânun 1444) yazılmış bir borç senedi [43] şu şekilde başlamaktadır

"خداوندكارى والدى مدالله ظلال عاطفته حضرتندن النان قرض و قماش بهاسندن وكويلر بهاسندن و دكرمنلر بهاسندن آقچه و فلورى اشبو موجبجه دركه ذكر و تفصيل اولنور"

Burada "Hüdâvendigârım, babam diye yazan şahıs şüphesiz II. Mehmed'dir. "Hazret-i a'lânm hizâne-i 'âmiresine" para teslim etmesi evvele ait bir şeyin hikâyesidir. Diğer taraftan kendisinin Padişah olması, eskiden kalmış bir borç için devletin resmî hazinesine bir temessük vermesine mâni değildir. Aynı vesikada babası için kullandığı مدالله ظلال عاطفته duâsı dikkate değer. Bu, Varna fetihnâmelerinde onun için kullanılan aynı duâ şekildir, ve onun için, hükümdarlara mahsus başka herhangi bir duâ şekli kullanılmamıştır. İkinci vesika, Varna muharebesinden bir ay kadar sonra (H. 848 Şaban sonları) II. Murad'm kadıasker Mehmed bin Ferâmurz (Molla Hüsrev) e yazdırdığı bir âzâdnâmedir [44]. Gerçekten onun oradaki unvanları, Padişah olduğu zamanki unvanlarından hiç bir şekilde farklı olmayıp [45] saltanata delâlet eder. Bu vesika bizce daha ziyade II. Murad'm kendi temayülünü göstermek itibariyle mânidardır. Fakat unutmamalıdır ki, H. 850 tarihli *Takvîm-i hümâyun*'da [46] Mehmed, Edirne

[42] Bak. Zeyil, no. II.

[43] Topkapı Sarayı Müzesi Arş. No. 10729; bak. Zeyil, No. III.

[44] Topkapı Sarayı M. Arş. no. 5566; bak. Zeyil, No. VII.

[45] Mukayese için II. Murad'ın H. 846 tarihli Karaca Bey yolu kitabesi ile (Bak. Kâzım Baykal, *Bursa ve anıtları* Bursa 1950, s. 161) H. 830 tarihli Bursa camii kitabesi (aynı eser, s. 166) ve H. 855 tarihli türbesi kitabesi (aynı eser, 167) karşılaştırılabilir.

[46] Bu *Takvîm*'in Oxford'daki nüshasından yaptığı kopyayı kullanmama lütfen müsaade eden Dr. Osman Turan'a burada teşekkür ederim.

tahtında iken kendisi ve babası, her ikisi *Han* unvaniyle anılıyorlardı. Herhalde bu iki vesika, Murad'm tahta geçtiğini ve Mehmed'in çekildiğini gösterebilecek ve yukarıdaki kaynakların şehâdetini nakzedecek mahiyette değildir.

Bununla beraber, Edirne'de herkes ve bilhassa vezir-i âzam Halil Paşa, dört ay önceki Padişahlarına, şimdiki kurtarıcılarına ve küçük Padişahlarının babasına hakikî Padişah gibi muamele ediyorlardı. Bir şeklin icablarını yerine getirmek için ona eskisinden farklı bir muamele yapmak ellerinden gelmezdi. Zaten bir çokları onun saltanattan çekilme arzusunu istemiyerek kabul etmişlerdi. Şimdi de "ulu kici (onun) kendüler koyub gittiğine râzı" değillerdi. Bilhassa Çandarlı bunu istemiyordu [47]. İşte bunun içindir ki, H. 849 *Takvîm-i Hümâyun*'u [48] Varna zaferinden sonra Murad'm "Edirne şehrine gelip culûs"undan bahsederken şüphesiz aynı hâlet-i ruhiyeye tercüman olmuştur. Anonimlerde aynı görüş tarzı hâkimdir. Orada aynen denir ki [49]: Sultan Murad "bir kaç gün durub beyliğini terk edüb Sultan Mehmed'i tahta geçirüb istiklâli tahtı ona ısmarladı". Murad'm, Edirne'de bu kısa ikameti esnasında durumu için, fiilen padişahdı ve culûs etmişti diyebilirdik. Fakat Anadolu'da Mıhalıç'daki resmî terk-i saltanattan beri resmen daima Mehmed, Padişahtı. Murad'a yeni bir bi'at yapılmamıştı. Herhalde dört ay önce devlet büyükleri önünde merasimle saltanatı bıraktıktan ve bunu her tarafa nâmelerle ilân ettikten sonra Murad tarafından bunun hemen ibtali beklenemezdi Bilhassa İstanbul'da daima fırsat bekleyen müddei karşısında, oğlunun tahtta sağlamca yerleşmesini sağlamak maksadiyle saltanatı bırakmış olan babanın, şimdi böyle tehlikeli bir harekete kalkışması ve yegâne oğlunun istikbalini tehlikeye düşürmesi makul bir hareket olamazdı. Bundan dolayıdır ki, kalması için bazıları ısrar ettikleri halde Sultan Murad ilk kararında sebat etti. Bu fiilî vaziyeti hakiki bir culûs haline getirmeden bu defa "'ıyş u 'işretle meşgul olmak" üzere, yanına şarabdâr Hamza beyle İshak Paşa'yı alarak Mağnisa'ya çekildi [50]. Oraya giderken oğlunu "İstik-

[47] Kemal Paşazâde, 21 b.

[48] Bak. yukarıda S. 23.

[49] Anonim Giese, S. 70.

[50] Bak. Neşri, 172 ; orada ve diğer vekayinâmelerde ilk feragat-ı saltanata ait teferruâtı bu tarihe nakil lâzımdır.

lâlî Pâdişah" bırakmış oluyordu [51]. Mağnisa'ya çekilen eski Sultana geniş ülkelerin (Saruhan, Aydın, Menteşe sancakları) has geliri tahsis olundu [52]. Bu çekilişe rağmen eski Sultan, Varna galibi ve henüz bir çocuk olan Padişah'm babası sıfatiyle yine o derece nüfuz ve otorite sahibi idi ki, Venedik, İstanbul'daki balyozu A. Foscolo'ya gönderdiği mektuplarda II. Mehmed'i "Rumeli Sultanı" olarak tavsif ediyor, ve, Babinger'in fikrince, Sultan Murad'a bir nevi "Anadolu Sultanı" nazariyle bakıyordu [53]. Gerçekten, H. 856 *Takvîm-i Hümâyunu* Varna zaferinden sonra Sultan Murad'm "Aydın ve Saruhan tahtında gelip culûs" ettiğinden bahseder [54]. Aşağıda onun otoritesini kullanmakta devam ettiğine dair müspet vakıalar göstereceğiz.

Hülâsa, II. Murad'm vaktiyle anî bir kararla, Tursun beyin ifadesiyle "alel-fevr", tahttan çekilmesi, memlekette bir ikilik ve neticede hakiki bir otorite buhranı yaratmıştır. Hele şimdi Varna galibinin uzaktan da hissedilen nüfuzu, oğlunun hakiki surette saltanat sürmesine imkân bırakmıyor ve başlıca Çandarlı buna vasıta oluyordu. O zamanki otorite buhranını Tursun Bey [55] şu mısra ile güzel ifâde etmektedir "Bir memlekette fitne olur iki Pâdişâh" H. 850 *Takvîm-i Hümâyun*'unda [56] "Sultan Mehmed Han" ile beraber "Padişah Sultan Murad Han"m zikredilmesi o zaman kimin hakikî Sultan olduğu hakkında kat'i bir hüküm vermemize müsait değildir ve bize ancak o zaman zihinlerde hâkim olan tereddüdü gösterir.

Genç Padişah'm yakın adamları, Zaganos, Şahabeddin Şahin ve İbrahim Paşalar, Varna'ya düşman ordusuna karşı onu götürmek için ısrarlarında haklı idiler. Bu suretle genç Sultan'm otoritesi kurulmuş olacaktı. Halil, onlara karşı daima asıl padişah olarak Murad'ı tanır görünmektedir. O, Murad'm Edirne'ye gelip tekrar culûsunu şiddetle istiyordu. Sultan Murad da, durum Varna'dan sonra tamamiyle değişmiş olduğundan, herhalde tekrar tahta çıkmayı içinden arzu ediyordu. Tursun bey [57] diyor ki "ol dahi (Murad) ettiğine pişmân

[51] Oruc, S. 58.
[52] « ولايت ايدين ايلى و من تشا ايلى و صاروخان ايلى را جهت ضرورات معاش افراز فرمود » (هشت بهشت ، داستان پانجدهم).
[53] Bak. Babinger, *Von Amurath*, S. 258.
[54] Bak. Zeyil, no. II.
[55] S. 32.
[56] Bak. yukarıda not 46. metin şudur (O. Turan kopyesi): « پادشاهمز سلطان مراد خان پادشاه زادهسیله سلطان محمد خان برله چوق چوق یشاسونلر ، شیله بلهسزکیم سلطان محمد خان طالعی جلوس ایدوب تحته اوطوردوغی وقتده عقرب برجیدی و یلدیزی مریخدر ».
[57] S. 32.

olmuş, ama izhâr etmeyüb Halil Paşa'nın kemâl-i kiyâsetine tefvîz etti" [58]. Gerçekten bunu, ciddi olarak endişe olunan bir iç harbe sebebiyet vermeden [59] ve ileride oğlunun saltanat haklarını ve durumunu tehlikeye düşürmeden "kiyâset,, ile yapmak lâzımdı. Fakat devlet ricali arasında bu meseledeki şiddetli fikir ayrılığı ve rekabet neticesinde Edirne yeniden mühim kargaşalıklara sahne oldu Sultan Murad'ı getirmek istiyen Çandarlı Halil'in gizli faaliyetleri neticesinde bir yeniçeri isyanı patlak verdi ve Murad tekrar tahta çağırıldı. Aşağıda bu hâdiseleri tafsilâtiyle tasvire çalışacağız.

Rical arasında nüfuz ve iktidar mücadelesi bu devirde hadiselerin inkişafında başlıca rol oynamakla beraber, bu mesele şimdiye kadar lâyiki veçhile araştırılmamıştır. Bu mücadele, hâkim-i mutlak görünen Çandarlı Halil Paşa'nın nüfuzuna karşı yöneltilmişti.

Çandarlı Halil, H.833 de (30.IX.1429-21.VIII.1430)babası ölünce onun yerine kadıaskerlikten üçüncü vezir olmuştu [60]. Oruc'ta H. 840 (1436-1437) tarihine doğru birinci vezir, yani vezir-i âzam sıfatiyle onu devlet işlerinin başında görüyoruz. O, büyük bir otorite kurdu [61]. "Sultan'ın kabz u bastı onun tasarrufuna menût idi" [62]. Zevk u safâya düşkün olan II. Murad, işleri büsbütün bu sadık, dirâyetli vezire bırakmış görünüyor. 1444 yaz başında, Edirne'de, düşman elçileriyle müzakerelerde onun ne kadar mühim bir rol oynadığını evvelce görmüştük [63]. Bu devirde hayati bir mahiyet gösteren devletin dış siyasetini her halde o idare ediyordu. Çandarlı, 1439 Floransa konsilinde Bizans'ın ısrariyle alman kararlardan sonra Osmanlı devletinin başına o kadar felâketler getiren Haçlı kuvvetlerini yeniden tahrik etmemek için azamî derecede ihtiyatlı bir barış

[58] Fakat Tursun bey'de kronoloji karıştırılmış ve bu hadise Varna savaşından önceye konmuştur. Karşıla. Chalkokondyles, 352-353.

[59] Chalkokondyles, 353.

[60] Oruc, 49. Babasının ölümü, mezar kitâbesine göre 25. VIII. 1429 dir (Taeschner-Wittek, *Die Vezirfamilie der Čandarlyzāde*, Der İslam 18 (1929) S. 98 - 99). Halil'in vezirliği 1429 Sonbaharında başlamış olmalıdır.

[61] Oruc, 51. "Ana vezâret irsle ve istihkakla müntakil olmuştu ve bu hânedân-i âlişânın vezir bin veziri idi.,, (Tursun bey, 31). Müverrih bunu Çandarlılarm eski itibarlarını buldukları II. Bayezid devrinde ve Çandarlı İbrahim Paşa'nın vezareti esnasında yazmaktadır.

[62] Kemal Paşazâde; karşıla. Kritovulos (91) "Pek ziyade hâiz-i nufuz".

[63] Bak. *1444 Buhranı*, s. 24.

politikasına taraftar görünüyor. Bilhassa, elindeki Osmanlı müddeisi Orhan Çelebi vasıtasiyle devletin emniyetini her an tehlikeye sokabilen Bizans'a karşı mülâyim ve barışçı bir tavır takınmıştı. Yunan kaynaklarının hepsi, onu Bizans'a karşı hayırhâh ve dost göstermektedirler [64]. Rüşvet rivâyetlerinin, onun bu siyasetine karşı koyanlarla böyle bir siyasetin hakiki sebeplerini tamamiyle anlamayan halk ve gaziler muhiti tarafından yayılmış ve oradan Bizans kaynaklarına aksetmiş olduğu kuvvetle tahmin olunabilir. Maamafih çok zengin olan onun, Bizans'taki malî menfaatleri bu barışçı siyasetini destekleyen hususî bir âmil de olabilir. Halil Paşa'mn barış siyaseti hakikatte II. Murad'm siyasetidir. Murad da, şüphesiz 1422 deki İstanbul muhasarasından sonra babasının siyasetine dönerek Bizans'a karşı daima müsamahakâr bir siyaset takip ediyordu [65]. Zikrolunan bütün kaynakların müttefikan belirttikleri gibi, II. Murad'm Halil Paşa'ya sonsuz bir güveni vardı. 1443 kışında Macarlara karşı, 1444 yazında Karaman-oğlu'na karşı sefere çıkarken pâyitahtın muhafazasını ona bırakmış ve nihayet tahtı fiilen onun vesâyeti altında olarak 12 yaşında oğluna terkederken devleti hakikatte eski vezirine teslim etmişti. Böylece Halil'in şahsında Çandarlılar, nüfuz ve kudretlerinin en yüksek noktasına erişmiş bulunuyorlardı. Bununla beraber Halil, daha Varna'ya gidecek ordunun kumandanlığı meselesinde görüldüğü gibi, Sultan Mehmed'in ve onu kışkırtanların karşısında otoritesini muhafaza etmenin ve devleti idarenin güçlüğünü anlamış olmalıdır. Herhalde o, iç siyasetini de sarahatle tesbit etmiş bulunuyordu Varna zaferinden sonra nüfuzu tekrar yükselen II. Murad'ı, hakiki Padişahı, tahta getirmek, devlet otoritesinde hasıl olan ikiliğe ve bunun doğurduğu buhrana son vermek. Bu suretle Halil, haricî siyasette ihtiyatlı barışçı politikasına inanmış olan eski Padişah'la işleri daha kolay yürütebilir ve küçük Sultan Mehmed'in etrafında toplanarak kendisine karşı iktidar mücadelesinde

[64] Chalkokondylas, Ducas, Phrantzes; Mehmed bin Hacı Halil el-Konevî'ye göre (Bak. R. Anhegger, Tarih dergisi III (1952) s. 58-59) Halil Paşa mecliste Hoca Fîruz'un adı geçince, memlekette bu fitnelerin (Timur istilâsı) zuhûruna onun sebep olduğunu düşünerek adını lânetle anardı.

[65] "Her ne kadar İstanbul'u fethetmek için teşebbüste bulunduysa da, bu şehrin aleyhinde yeni bir teşebbüste bulunmak niyetinde değildi ve en ziyade sulhü idâme arzusunda idi" (Phrantzes, Bonn tab'ı, S. 211-V. Mırmıroğlu tercümesi, T. T. K. da gayrı matbû).

bulunanlardan kurtularak mutlak otoritesini üzüntüsüz devam ettirebilirdi. Hatırlanacağı üzere, Varna zaferinden önce ve sonra Halil, Sultan Murad'a karşı daima hakiki padişah muamlesi yapmakta idi [66].

Halil'i destekliyenler arasında Sultan Murad'm en yakın bendelerinden eski vezir Ishak Paşa ile Varna'da şehit düşen Anadolu beylerbeyisi Karaca bey yerine getirilen Arnavud Ozgur oğlu İsa bey ve yeniçeri ağası Kurtcu Doğan bulunuyordu. II. Murad'm Varna'dan sonra yanında götürdüğü İshak Paşa, Manisa'da Halil'in en büyük yardımcısı idi ve eski Sultan'm bir nevi veziri-âzamı rolünü oynuyordu. II. Murad'm vasiyetnâmesinde imzası bulunan bu İshak bin Abdullah, XV. asırda gelen diğer İshak bey (paşa) larla umumiyetle karıştırılır [67].

[66] Bak. yukarıda not 26. « تختگاهه سلطان مراد كلك لازمدر مادامكه انلر حياتده‌در پادشاهلق انكدر » (Topkapı, Revan, no. 1099).

[67] XV. asırda yaşamış bir çok İshak bey (paşa) ları birbirinden ayırd etmek her zaman mümkün değildir. Fakat herhalde yukarıda bahis mevzuu olan ve Enderûmden yetişmiş olduğuna şüphe olmayan İshak bin Abdullah ile II. Bayezid'in tahta çıkışından sonra vezirâzamlığa getirilen Lala İshak bin İbrahim'i karıştırmamak lâzımdır (Kâmil Kepecioğlu, *İnegöllü İshak Paşa*, Uludağ, Bursa Halkevi Mecmuası, sayı 45-46 (1942) , bu ikisini karıştırmıştır.) İsmail Hakkı Uzunçarşılı (*Osmanlı tarihi*, II, Ankara 1949, s. 521 - 522) yalnız bu ikisini değil, herhalde H. 848 den önce ölmüş olduğunu bildiğimiz (oğulları Mustafa ve İsa beylerin H. 848 tarihli vakfiye tecdidinde - Vakıflar Umum Müdürlüğü Arşivi no.424-9-39-"el-merhûm el-mebrûr İshak bey") Üsküp uc beyi İshak beyi de aynı şahsiyet sanmıştır. II. Murad'm veziri İshak bin Abdullah, II. Mehmed'in cülusunda, 1451 de Anadolu beylerbeyisi olduğu gibi İshak bin İbrahim de H. 868 yılma doğru aynı mevkii işgal etmekte idi (H. 868 tarihli Ankara tahrir defteri, Başvekâlet Arşivi No. 9). Hüseyin Hüsameddin'e göre (Amasya tarihi, III, 225) İshak bin İbrahim daha H. 864 de Anadolu beylerbeyi olarak Ankara'ya gelmişti. Onun Ankara'daki eserleri hakkında bak. İbrahim Hakkı Konyalı, *Karaca Bey İmareti*, İstanbul 1943, s. 103-104. Ergene imareti vakfiyesinin H. 861 de yapılan tecdidinde şahit olarak imzası görünen "Melik-ül ümera il ᶜizâm Cemaleddin İshak bey bin Abdullah" başka bir İshak, belki Sarı İshak bin Abdullah'tır. Burada unvanı, beylerbeyi unvanıdır. H. 865'de Edirne muhafazasına bırakılmış olan İshak paşa ile (Neşrî, 195), Oruc'un (s. 126) H. 870 de divanda vezir olarak zikrettiği İshak paşanın kim olduğunu tayin etmek güçtür. Küstendil civarında H.871 tarihli köprü kitabesinde (Bak. P. Wittek, *Notes sur le Tughra Ottoman*, Byzantion T. XVIII (1946-1948) s. 327-328, سيد الوزراء العظام و رشيد الامراء الكرام اسحاق پاشا II. Murad'm veziri İshak, yahut yukarıda adı geçen Sarı İshak olabilir. Unvanları onun vezir ve beylerbeyi olduğuna delâlet eder. Hüseyin Hüsameddin'e göre (s.

1444 Sonteşrininde Anadolu beylerbeyisi tayin olunan [68] Ozgur oğlu İsa bey'in [69] Anadolu beylerbeyiliğine getirilmesi ile, bu esnada ehemmiyet ve nezâketi ziyadesiyle artmış olan bu mevki, Halil Paşa'nın adamlarından biri tarafından tutulmuş oluyordu. İsa bey, onun, ileride plânlarını kolayca tatbik etmesine çok yardım edecektir. Yeniçeri ağası Kurtcu Doğan [70], Murad'm en sadık kullarından olup Çandarh ile birlikte hareket etmesi vezir-i âzama pâyitahtta en büyük kuvveti elinde tutmak imkânını sağlamıştır.

Sultan Mehmed'in yakınları, lalaları ve umumiyetle Halil'in hâkim-i mutlak durumunu çekemiyenler, küçük Padişah'm etrafında toplanarak kudretli vezir-i âzama karşı hakiki bir iktidar mücadelesine giriştiler. II. Mehmed onların nüfuzu altında bulunuyordu. Bu partinin belli başlı rükünlerini burada tanıtmak lâzımdır. Evvelâ Halil'in bu esnada en büyük rakibi, ikinci vezir ve Rumeli beylerbeyi Hadım Şahabeddin Paşa olmuştur. Arnavud-ili'nde Ergiri ucunda Evremız oğlu Ali bey'den, yani her halde 1432den önce bir müddet sancak beyliği yaptıktan sonra, 1438 sonları veya 1439 başında ölen Sinan bey yerine Rumeli beylerbeyiliğine getirilen Hadım Lala (Kula) Şahabeddin Şahin Paşa, 1441 de Novaberda'yı ve Georg Branković'e ait son Sırp kalelerini zabtederek şöhret kazanmıştı. 1440 yılı sonlarında Rumeli beylerbeyi ve Divan'da vezir idi [71]. Fakat

228) Sarı İshak paşa bin Abdullah, H. 877 de veziriâzam olmuştur. H. 880 Cemâziyelâhir 12 tarihli Ahmed bey vakfiyesinde (Bak. Tayyip Gökbilgin, Edirne ve Paşa Livası, İstanbul 1952, S. 283) İshak bin İbrahim, el-vezîr-ül kebîr olarak geçmektedir. Mesih ve Davut paşalar onu takip etmektedirler. Bu İshak bin İbrahim'in Fatih'in ölümünden sonra oynadığı mühim rol malûmdur. II. Murad'm gözdesi ve veziri İshak bin Abdullah hakkkmda ileride daha malûmat verilecektir. Bosna Kıralı Thomas'm oğlu olup Osmanlı sarayında hizmet ettikten sonra Karesi beyi tayin edilen Kıral oğlu İshak bey (Bak. Babinger, Oriens, vol. IV, no. 1. s. 80) ekseriya yukarıda adı geçen İshak (bey) paşalarla karıştırılır.

[68] Bak. yukarıda not 37.

[69] Chalkokondyles (s. 340) onu Arnavud der. Onun menşei hakkında bak. Benim *Arnavudluk'ta Osmanlı hâkimiyetinin yerleşmesi*, İstanbul ve Fatih Dergisi, 2 (İstanbul 1953).

[70] Onun hakkında bak. ileride not 223.

[71] H. 844 Receb (İlk kânun 1440) tarihli beylerbeyi Karaca bey vakfiyesinde Halil bin İbrahim, Şahin bin Abdullah (Şahabeddin Şahin paşa), Fazlullah bin Necmeddin ve Umur bin Şahin, herhalde sırasiyle vezileri göstermektedir. Karşıla. Oruc, 116.

1442 de Transilvanya'da, Mezîd beyin intikamını almak için Rumeli askeri ve büyük bir yeniçeri kuvvetiyle yaptığı seferde Yanko tarafından müthiş bir bozguna uğratıldı ve bütün nüfuzunu kaybetti. Edirne'ye döner dönmez azledildi. O zaman Halil Paşa birinci vezir, yani vezir-i âzam bulunuyordu. Fakat 1443 de Haçlı ordusu karşısında halefi Kasım Paşa'nın uğradığı muvaffakiyetsizlikler üzerine Şahabeddin Paşa tekrar eski mevkiine getirildi. Kendisi harp fenninde çok mahir tanınıyordu [72]. II. Mehmed tahta çıktığı zaman Halil Paşa birinci vezir, Şahabeddin Paşa ikinci vezir, Saruca Paşa üçüncü vezir bulunuyorlardı [73]. Şahabeddin Paşa'nın bundan sonra, Orhan Çelebi'nin Rumeli'deki tehlikeli isyan teşebbüsünü bastırmak ve Varna zaferinin kazanılmasında mühim bir rol oynamak suretiyle nasıl büyük bir nüfuz kazandığını yukarıda işaret etmiştik. Muhakkak ki, devlet içinde Halil Paşa'dan sonra en nüfuzlu şahsiyet o idi. Beylerbeyi sıfatiyle bütün Rumeli kuvvetlerinin başında bulunuyor ve bu zamanda o kadar nüfuzlu olan Uc beylerini emrinde tutuyordu. Aynı devirde Rumeli beylerbeyiliğinin, ordunun en yüksek makamını teşkil ettiği ve bu beylerbeyilerin umumiyetle vezir sıfatiyle Divan'da oturdukları malûmdur. Nihayet kadılıktan gelen Halil Paşa'nın, ataları gibi aynı zamanda ordu kumandanlığı yapmadığı düşünülecek olursa, Şahabeddin'in nüfuz ve ehemmiyetinin derecesi daha iyi anlaşılır. Fakat yukarıda işaret ettiğimiz gibi Halil Paşa da, ulûfeli askeri, kapıkulunu kendi nüfuzu altında bulundurmakta idi. Şahabeddin Paşa, II. Mehmed'in taraftarı idi. İbn Kemal'in dediği gibi "Sultan Mehmed'in tahta culûsuna rızâ gösteren kâm-güzâr idi" [74]. O, hakiki bir asker ve Uc kuvvetlerinin mümessili olarak gazâ ve fütûhatı, enerjik bir siyaseti temsil etmekte idi. Açıkca görülüyor ki, o mazisi ve mevkii, karakteri ve siyaseti bakımından Halil Paşa'ya karşı zıd bir kutub teşkil etmekte idi, ve her şey onu,

[72] Chalkokondyles (S.254); onun hakkında ayrı bir makalemiz çıkacaktır.

[73] Kâşifi de, terk-i saltanatta dört vezirden Halil, Zaganos, Ali ve Kemal'dan bahsolunur. Ducas (s. 220) ın gösterdiği vezirler Halil, Saruca, Zaganos'tır. Oruc(59) Varna'dan sonra Halil, Saruca, Kasım adlarını verir. Bu kayıtlar, bu devirde Halil paşa iş başında kalmak şartiyle vezirlerin sık sık değiştirildiğini farzettirir. Burada şuna işaret etmek yerinde olur ki, bu devirde Rumeli beylerbeyileri umumiyetle vezir sıfatiyle Edirne'de ikamet ediyorlardı.

[74] Varak 2b kenarında.

hâkim-i mutlak vezire karşı muhalefete sevk ediyordu. Şahabeddin Paşa, Halil'e karşı genç Padişah'm tam otoritesini tesis etmek ve onu hakikaten padişah yaparak iktidar mevkiine gelmek isteyenlerle birleşmekte gecikmedi. Bunların başında da II. Mehmed'in lalası ve sonra kayın pederi olan meşhur Zaganos (Zaganuz) bey bulunuyordu.

Zaganos bey de Şahabeddin Şahin Paşa gibi Arnavud-ili sancak beyliğinde bulunmuştur[75] Sarayda hazînedâr-başılıktan H. 843 Zilka'de başlarında (1440 Nisan 1-10) bu vazifeye tayin edilmiştir [76]. Zaganos, herhalde II. Mehmed'in ilk cülûsunu müteakip, Varna muharebesinden önce vezirliğe getirilmiş görünmektedir [77]. Genç Sultan'ın otoritesini kurmak, müstakbel azametinin temellerini hazırlamak hususunda kimse onun kadar candan gayret göstermiyordu. O, Çandarlı Halil'in baş düşmanı ve muhalif siyasetin ruhu olacaktır. Halil'in reyile II. Murad'm Tokat hapishanesine gönderdiği kudretli uc beyi Turahan da sonradan Halil'in rakipleri safında yer almış görünmektedir [78]. Mehmed'in ilk saltanatı esnasında Divan'da ikinci vezir olarak gösterilen Saruca Paşa da [79], Halil'in rakibi sayılabilir. Chalkokondyles'e göre aslen Rum olan Saruca [80], Çandarlı Halil'den önce Divana vezir olarak girmiş görünmektedir [81]. Rumeli beylerbeyi ve vezir sıfatiyle Saruca

[75] Onun Arnavut olması çok kuvvetle muhtemeldir (karşıla. Jorga, II, S. 5, Pusculus'a göre).

[76] H. 835 tarihli Arvanid-ili sancağı defteri, Başv. Arşiv. Tapu defterleri No. M. 1. s. 1. Bak. benim, *Les timariotes chrétiens en Albanie au XV. siecle*, Mitt. des Österreich. Staatsarchiv, cilt IV, Abb. 2; Hüseyin Hüsameddin (*Amasya Tarihi*, III, 210), onun H. 843 evâilinde vezir-i sâlis olduğunu iddia ederse de, doğru değildir.

[77] bak. yukarıda not 73.

[78] Halil'in onun habsinde rolü için Ruhî. *Gazavât*'a göre Varna'dan sonra hapisten çıkarıldı (karşıla. Sadeddin I, S. 389), Dolfin, s. 42.

[79] Onun hakkında son olarak P. Wittek, *Ein Brief des Kaisers Johannes VIII. an den osmanischen Wesir Sarığa Pasha von Jahre 1432*, Byzantion T. XXI (1951), s. 327-330; Fr. Babinger, *Ein Auslandbrief des Kaisers Johannes VIII. vom Jahre 1447*, Byzantinische Zeitschrift, Bd. 45 (1952), s. 25-28.

[80] Bak. Wittek, 327; II. Murad'm vasiyetnâmesinde "Saruca bin Abdullah".

[81] Oruc, 49; Wittek, 328; Jorga, GOR,I 396 - Bu Saruca'yı da, II. Murad devrine erişmemiş olan Çirmen sancak beylerinden Umur beyin babası yaya komutanı Sârımeddin Saruca Paşa ile karıştırmamalıdır. Bu Yayabaşı Saruca'nın oğlu Umur bey tarafından yazılmış H. 835 tarihli Arvanid defteri tarafımdan basılmış olup yakında neşir sahasına çıkacaktır. Bu Saruca hakkında orada vereceğim tafsilâta intizaren bak. Tayyip Gökbilgin, *Edirne ve Paşa livası*, indeks.

Paşa, Rumeli işlerinde, Osmanlı devletinin "Batı ile münasebetlerinde" başlıca rolü oynamıştır VIII. Yuannis'den aldığı bir mektup bize Bizans'ın, ondan dostça bir tavassut beklediğini göstermektedir [82]. Görünüşe nazaran o, bilhassa Macarlara karşı Sırp despotu ile dostluk ve uzlaşma siyasetine taraftar olmuş, Sırp despotu'nun kızı Mara'mn Sultan Murad'la izdivacında (1435) mühim rol oynamıştır. Fakat yine bu tarihten itibaren Despot Brankovic'in Macarlara ziyade temayülü [83] ve bilhassa onun Tuna üzerinde merkezi Semendere'yi kuvvetle tahkim etmesine göz yumması üzerine gözden düşmüştür. Azli H. 841 yılında (5. VII. 1437 de başlar) olmalıdır[84] Bu esnada Halil Paşa vezir-i âzamdı. Sadeddin'in bir Anonimden naklettiğine göre [85], 1443 kışında Sultan Murad, İzladi'de düşman istilâsını durdurmağa giderken Saruca kendi parasiyle bin kişilik bir kuvvet toplayarak Padişah'a iltihak etmiş ve tekrar göze girmişti. Saruca, Varna muharebesine de iştirak etmiştir[86]. Sultan Murad, Varna muharebesinden sonra Mağnisa'ya çekilirken galiba onu oğluna vezir bırakmıştır [87]. Saruca, II. Mehmed'in bu ilk saltanatı esnasında Divan'da bütün değişikliklere rağmen vezirlik mevkiini Halil ile beraber daima muhafaza etmiş görünmektedir. Sultan Murad'a bağlılığı ne kadar büyük olursa olsun Saruca'yı, ötekiler kadar açık olmamakla beraber, Halil'e karşı rakip saymak doğrudur.

Genç Padişah'm etrafında Halil'e karşı cephe alanlar arasında, 1443 de Lala sıfatiyle onunla beraber Mağnisa'ya gitmiş olan[88] ve Fatih'in 1451 de culûsundan sonra Divana giren İbrahim Paşa bin Abdullah'ı da saymak lâzımdır [89].

[82] Bak. Wittek, aynı yer. Mektubun Saruca'mn ilk faaliyet devresine ait olduğunu sanıyorum. Babinger ise 1447 tahmin eder.

[83] Jorga, I, 417.

[84] Wittek de (s. 328) bu tarihi verir. Fakat Oruc'tan naklettiği kayıtta azli bahis mevzuu olan yalnız Mehmed ağa olmalıdır. H. 841 de vezirler eskisi gibidir. Fakat H. 842 de vezirler arasında Saruca yoktur. H. 846 Gelibolu kitâbesinde "El-emîr ül kebîr Saruca Paşa melik-ül ümerâ", beylerbeyilere mahsus bir unvandır.

[85] *Tâc üt-tevârih*, I, S. 374 - 375.

[86] Jorga, I, 442.

[87] Bak. yukarıda not 73.

[88] *Gazavât*, ıb.

[89] Bak ileride. not 195.

Çandarlı'nın, dışarıda ihtiyatlı barışçı politikasına karşı genç Padişah'm etrafındakiler, ekserisi vaktiyle uclarda beylik etmiş hakiki askerler sıfatiyle devletin gazâ ananesine uygun olarak cüretli bir fetih politikasına şiddetle taraftar bulunuyorlar ve Sultan Mehmed'i bu fikirlerle dolduruyorlardı. Yapılacak fütuhat, yeni Padişah'ın nüfuzunu yükseltecek, tahtta sağlam ve tam bir otorite ile yerleşmesini sağlayacaktı. Onlar, Halil Paşa'ya nisbet vererek "nevcivân-ı devlet olan şehriyârm devleti böyle olur derlerdi" [90]. Sultan Mehmed'in ilk saltanatı müddetince Halil, siyasî tehlikeleri ve bilhassa 1444 de devleti uçurumun kenarına kadar sürüklemiş olan Haçlı seferinin yenilenmesi ihtimalini hesaba katarak muârızlarmm cüretli taarruz politikasiyle mücadele etmek zorunda kaldı. Bu suretle içerideki iktidar mücadelesi dış siyaset meselesiyle birleşmiş oluyordu. Halil, bir bakıma haklı görünebilirdi Haçlı teşebbüslerinin ve müddeilerin arkası, Varna zaferinden sonra da kesilmiş değildi. 1445 yazında bir taraftan bir Hıristiyan donanması Karadeniz'de, öbür taraftan Hunyadi idaresinde bir ordu Tuna ötesinde Rumeli'yi yeniden istilâ tehdidinde bulundular [91]. Eflak beyi onlarla iş birliği yaptı. Yergöğü'yü zaptetti. Bunun üzerine Şahabeddin Paşa, Sofya'ya giderek düşmanın harekâtını yakından takip etti. Ağustos ortalarına kadar orada idi. İki taraf da kat'i bir savaşa girişmekten kaçındılar. Beylerbeyi 1445 Sonteşrin başlarında Edirne'ye dönmüş bulunuyordu [92]. Bu seferde bilhassa kayda değer bir nokta da şudur ki, Tuna ağzına kadar gelen Haçlı donanmasında bir Osmanlı saltanat müddeisi, Savcı oğlu Davud vardı. Onu Rumlardan alan Frenkler, herhalde düzmelerin ve müddeilerin mûtad hareket noktası olan Dobruca'ya çıkarmayı düşünmekte idiler [93].

[90] Âli, V, 215.

[91] Bak. Jorga, I, 444-445.

[92] H. 835 tarihli Arvanid defteri sureti (Başb. Arşiv. tapu defterleri M. I) Beylerbeyi yanındaki defter olup H. 859 a kadar onun tarafından yapılan derkenarları havidir. Bu derkenarların tasnifinden 25 yıl zarfında beylerbeyilerin ne zaman nerede olduklarını tesbit etmek imkânı vardır. Başka bir yazımızda tafsilâtiyle neşredeceğimiz bu listenin H. 847-851 yıllarına ait kısmını aşağıya aynen koyuyoruz.

[93] Bu Davud, muâsır Raguza vesikalarında sık sık zikredilir. O, ikinci Kosova harbine de katılmıştır. (Bak. Jorga, GOR, I, 444; Babinger, "*Bajezid Osman*" (*Calixtus Ottomanus*), *ein Vorlaüfer und Gegenspieler Dchem-Sultans*, La nouvelle Clio, nos. 9-10 (1951), s. 350).

Sultan Mehmed'in ve etrafındakilerin taarruzkâr siyaseti hakkında *Heşt Bihişt*'te dikkate değer bir parça vardır. Bu mühim kayıtta, Sultan Mehmed'in müslüman ve hıristiyan hükümdarlarına ve Osmanlı tâbiiyeti altına girmiş olanlara karşı taarruz ettiği, Karaman-oğlu ve Kastamonu hâkimi ve diğer komşu hükümdarlara kendi hizmetkârları gibi muamele ettiği, bunların onun sertliğinden şikâyetçi oldukları ve durumu bildirmek üzere Mağnisa'da İshak Paşa'ya başvurdukları, gönderdikleri elçilerle Sultan Murad'dan oğluna bu gibi taarruzâttan kaçınması için nasihatte bulunmasını istedikleri ve onun da oğlunu ve uygunsuz hareketlerde bulunan bütün vezir ve memurları payladığı, bu suretle arada muhalefet ve düşmanlığı yatıştırdığı, bundan sonra (Mehmed'in) onlara mülâyim bir şekilde muameleye başladığı yazılmaktadır [94]. Burada bir çok noktalar umumî

Beylerbeyi adı	Yıl Hicrî	Aylar			
Kasım	847	Muharrem ortaları (Şehirköy)	Muharrem sonları (İzvor)	Rebî I sonu İsferlik	Cumâze I sonları İsferlik
Şahabeddin	848	Şaban ortaları (Edirne)		Zilka'de sonları (Edirne)	
	849	Safer ortaları (Filibe)	Cumâze I. başı (Sofya)	Şaban Baş. (Edirne)	
Şahabeddin, sonra Karaca	850	Rebî I baş. (Edirne)			
Karaca (?)	851	Safer ortaları (Edirne)	Rebî I baş. (Edirne)	Cumâze II. baş. (Edirne)	Zilhicce baş. (Edirne)

[94] « بنابرین از تمام اطراف و جوانب جماعت ملوك و سلاطین کفر و ایمان و جماعت همسایه‌کان صاحب آمان را در معرض تعرض و مزاحمت میداشت و مثل حاکم قرمان و حاکم قسطمونیه و سائر حکام اطراف‌را در حکم خدام کمینهٔ خود می‌پنداشت و بنابرین بی‌التفاتی و غرور جوانی و از کمال اجراء حکم در محافل حشمت و سلطانی بر خلاف آمانی ابناء زمانی بسیار از تندی و حدت مزاج سلطان محمدی منشکی بودند و در عرض حال خود باسحق پاشا توسل کرده از طرف رسولان ابلاغ نمودندکه از سلطان مراد بخش همین متوقع است‌که نصیحت ان خلف خلیفه کردار از ارتکاب اینچنین تعرضات ممتنع و مرتدع کرده‌اند و سلطان نیز آن فرزند سلطنت مآب و جمیع وزرا و نواب را دران شیوهٔ ناسازکاری توبیخ فرمود و شرار نیران مخالفت و مخاصمت را درمیان ایشان فرو نشانیده فتنه و فساد را ازروی تمکین تسکین داد و بعد ازان با ایشان بحسن تدبیر و ملائمت معاشرت بنیاد نهاد» (داستان پانجدهم).

Âlî (v, 213) ve *Heşt Bihişt*, Rûhî'yi takibetmiş görünmektedirler.

ifadeler içinde mübhem bırakılmış olduğu halde nelerden bahsolunduğunu istidlâl edebiliriz. Her şeyden evvel Mehmed'in ve taraftarlarının taarruz politikası burada açıkça belirtilmiştir. Murad'm tahttan çekilirken bir takım fedakârlıklar bahasına musalehalarla kurduğu siyasî *statu quo*'nun bozulması teşebbüsüne karşı, kendilerini tehlikede hissedenler tabiî bu musalehaları kendileriyle imzalamış olan eski Sultan'a başvurmak zaruretini duymuşlardır. Bunların başında Karaman-oğlu İbrahim Bey ve Kastamonu hâkimi İsfendiyar-oğlu İsmail bey vardır. Burada İshak Paşa'nm oynadığı role de dikkat nazarını çekmek isteriz. II. Murad, küçük Sultan Mehmed'i ve onu bu siyasete teşvik eden vezirlerini tevbih etmekle oğlunun üstünde vesâyetkâr bir otorite mevkiine geçmiş oluyordu. Bu, Tursun beyin ifadesiyle bir devlet içinde "iki padişah" demekti. Bu görüşü tamamiyle teyit eden bir vakıa da, Venediklilerin "Avrupa Sultanı" diye zikrettikleri II. Mehmed'le yapacakları muahedeyi babasına da tasdik ettirmek istemeleridir [95]. *Heşt Bihişt*'in aynı parçasında etraftaki kâfirlerden ve "جماعت همسایه‌کان صاحب آمان" dan kast, en başta Sırp Despotu ve Bizans olabilir. Gerçekten bu rivâyetin kaynağı Ruhî'de Despot zikrolunmuştur. Bizans İmperatoru VIII. Yuannis Palaeologus, Çandarlı'nm siyasî tedbirleri neticesi olarak 1444 Haçlı seferinin sonunu bekliyerek herhangi bir taarruz hareketinden çekinmiş ve Varna zaferinden sonra da Osmanlılarla sulhü yenilemişti [96].

Gerçekten Şahabeddin-Zaganos partisi, genç hükümdarı, bütün zaferleri gölgede bırakacak, en büyük şan ve zaferi sağlayacak bir teşebbüse, İstanbul'un fethine teşvik ediyorlardı. Bütün kronoloji hatalarına rağmen Gian Maria Angiolello'nun buna ait kaydı açıktır: "1445 senesinden sonra Sultan Murad 17-18 yaşındaki(?) oğlu Mehmed'i kendisine vekil olarak Edirne'de bırakmağa karar vermiş ve bundan sonra kendisi Anadolu'ya giderek iki sene müddetle istirahata çekilmişti. Bu müddet zarfında devletin işleriyle uğraşmak istemiyordu ve öyle de yaptı. Oğluna müşavir olarak eski ve sadık bendesi Halil Paşa'yı bırakmıştı. Şehzâde Mehmed, Osmanlı devletinin Avrupa'daki kısmında hâkim kalınca içine Konstantinye'yi fethet-

[95] Bak. Babinger, 258.

[96] Chalkokondyles, 142; Jorga (1,446) Rum imperatorunun sulh yapmadığını ve 1445 de Venedik, Roma, Almanya prenslikleri ve Fransa'ya gönderdiği elçisi ile Haçlı seferini yenilemek için faaliyet sarfettiğini kaydeder. Fakat unutmamalıdır ki, Bizans, ekseriya her iki işi birlikte yapmıştır.

mek arzusu düştü. Bunu makul bulmayan Halil Paşa, Murad'a yazarak oğlunun bu niyetinden bahsetmiş ve ona Mehmed'in yaşını, böyle bir teşebbüsten gelebilecek tehlikeyi hatırlatarak devletin idaresini tekrar eline almasını rica etmişti. Bu hadise 1447 senesinde, Papa Nikola'nın zamanında olmuştur. Sultan Murad, Halil Paşa'nın nasihatini dinleyerek Edirne'ye dönmüş ve oğlunu Bursa'ya göndermişti. Şehzâde Mehmed kendisinin, devletin idaresinden uzaklaştırılmasının babası ile Halil paşa arasındaki istişare üzerine olduğunu anlamıştı. Bu yüzden babasının vefatından sonra Halil Paşa'yı nasıl cezalandıracağını daha ileride öğreneceksiniz"[97]. Bu tarihte İstanbul'u muhasara fikri diğer kaynaklarda bildirilmemekle beraber bu açık kayıttan sonra II. Mehmed'in, Çandarlı'yı endişeye sevkeden cüretli politikasına karşı Mağnisa'ya yapılan şikâyetlerin mânasını daha iyi anlıyoruz. Phrantzes'in bir ifadesi de bu bakımdan dikkate değer. O, Sultan Murad'ın İstanbul'u muhasara fikrinde olmadığını belirttikten sonra "halbuki yeni Padişah (1451 culûsundan bahsediyor) genç olup çocukluğundanberi hıristiyanların düşmanıdır" demektedir [98]. Belki Mora'da, Despot Konstantin'in, Varna zaferinden sonra da Tesalya'ya doğru taarruzlarına devam etmesi, II. Mehmed'in Bizansı telâşlandıran tasarılariyle ilgili olabilir[99]. Fakat tecrübeli diplomat Çandarlı'nın ihtiyatkârlığı karşısında genç Padişah'ın böyle top-yekûn bir teşebbüse girişmesini haklı gösterecek sebepler de yok değildi. Şimdi Varna zaferinden sonra bu fesat yuvasının ortadan kaldırılması zarurî ve imkân dahilinde görülmüş olmalıdır. Herhalde bu teşebbüs muvaffak olduğu takdirde, Halil'in iktidarı tamamiyle Mehmed'e ve yakınlarına devretmesi tabiî olacağından onun itirazları haksız olmıyarak fazla şahsî sayılıyordu. Otorite birliği için II. Murad'ın geri getirilmesi düşüncesine karşı onlar da kendi küçük Padişahlarının tahtta sağlam bir şekilde yerleşmesini "istiklâli" padişah olmasını müdafaa ediyorlardı. Madem ki Mehmed padişah yapılmıştı, bunun halelsiz ve tam bir şekilde teessüsü devletin selâmet ve menfaati icabı idi. Halil Paşa ile muhalifleri arasında daimî fikir ihtilâfına Kritovulos'da[100] telmih olun-

[97] *Historia Turchesca*, Ursu neşrinden Kâzım Neki'nin tercümesi, T. T. K. nda gayrı matbû; karşıla. Babinger, s. 260, not 131.
[98] S. 211 V Mırmıroğlu tercümesi, T. T. K. da gayrı matbû.
[99] Bak. D. A. Zakythinos, *Le despotat grec de Morée*, I, Paris 1932, s. 231-232.
[100] Karolidi terc., TOEM ilâvesi, s. 91.

muştur. Ona göre Halil "Sultan Mehmed hazretlerine ekser umûrda muhalefette bulunuyordu". Bu suretle daha bu tarihte İstanbul muhasarası fikrine karşı Halil'in itirazları, herhalde rakipleri tarafından, Sultan Mehmed'e onun saltanatını baltalama şeklinde telkin edilmiş ve Varna muzafferiyetinin şan ve şerefinden mahrum edildiğini zanneden genç hükümdarın zihninde İstanbul fethi her şeyin bağlı bulunduğu bir büyük fikir olarak yerleşmiştir.

Şüphesiz Mağnisa'nm bütün bu müdahalelerinde ve bu ikili durumun doğmasında Halil Paşa başlıca rolü oynamakta idi. Çandarlı, çocuk Padişah etrafmdakilerin onu "istiklâli Padişah" yapmak için aşırı hareketlere sevk edebileceklerini de Mağnisa'ya bildirmekten ve telâş uyandırmaktan geri kalmıyordu. Onun gizli ve kışkırtıcı faaliyetlerine muhtelif kaynaklarda işaret olunmuştur [101]. Kemâl Paşazâde'nin çok dikkate değer tâbirleriyle "nâkıs ül-akl olanların puhtesine mağrur olup havâ-i ıgvâya uymak ihtimali var.. istiklâl ki kemâl-i maksûddur, atanın vücudu ana mâni-i tâmdır, anın eyyâmmda murâd hasıl olmaz, ol varken sana itibâr etmezler, beylik karar bulmaz diyen iblislerin telbisine câizdir ki tâbi ola" [102]. Burada, hatta Murad'm şahsına karşı bir sui-kasda kadar gidilebileceğine dair bir telmih vardır. Chalkokondyles'in naklettiğine [103] göre de, Sultan Murad, yeniden tahta çıkmak isterse oğlunun kendisine kuvvetle karşı koyması ve böylece kanlı bir iç harp çıkmasından ciddi olarak endişe ediyor ve bu yüzden çok ihtiyatlı davranıyordu. Böyle bir karışıklığa sebebiyet verirse, iç savaşlardan nefret eden halk mesuliyeti onun üzerine atabilirdi [104]. Buna tamamiyle inanmak kolay olmasa dahi, Mehmed'in durumu hakkında yukarıda zikrettiğimiz diğer kaynakları teyid ettiği muhakkaktır

1446 yılında Edirne'de bir yeniçeri isyanı durumu büsbütün ağırlaştırmış ve herkes nazarında Murad'm tekrar tahta gelmesi zaruretini isbat etmiştir. Bu isyan hakkında Anonimlerdeki rivâyet aynen şudur: "Sultan Mehmed tahtında otururken Yeniçeri baş kaldırdı, Buçuk-depe'ye çıktılar. Şehir halkına velvele düştü. Vezir

[101] Phrantzes, 93 Angiolello, aynı yer; Chalkokondyles, 352. *Heşt Bihişt*; Âlî, V, 213.
[102] Karşıla, Tursun bey, 32.
[103] S. 352
[104] Aynı yer.

Hadım Şahabeddin Paşa hem vezir hem Beylerbeyi idi. Yeniçeri Şahabeddin Paşa'yı öldürmeğe kasdettiler, varup sarayında evine basdılar, oğru kapıdan çıkıp kaçup Sultan Mehmed katına varup halâs oldu. Yeniçeri götürüp âlem (?) karış muruş olup âhir ül-emr Yeniçerinin buçuğar ulûfelerin arturup Yeniçeri dahi sâkin oldu ve vezirler ve beylerbeyiler ittifak ettiler kim, yine Sultan Murad'ı Anadolu'dan getürüp yine tahta geçürüp Sultan Mehmed'i geri Mağnisa'ya gönderüp Sultan Murad Edirne'de karar ede, öyle oldu (mahfî haber gönderüp bir suretle Sultan Murad'ı Edirne'ye getürdüler). Ol kış sefer edüp Mora vilâyetine varup Kerme'yi yıkup yakup vilâyetlerini harâba verüp vezirleri Halil Paşa, Saruca Paşa, İshak Paşa, Rumeli beylerbeyisi Karaca bey, Anadolu Beylerbeyisi Ozgur oğlu (İsa) idi. Mora fetholdu Hicretin 850 (sinde)" [105].

İsyanın cereyan tarzı hakkında Kemal Paşazâde, Anonimlerle birleşmekle beraber çok dikkate değer tafsilâtı ihtiva eden bir rivâyet nakletmektedir ki, esas noktaları şu şekilde hülâsa edilebilir: Varna muzafferiyetinden sonra II. Murad Edirne'ye döndü. Halil, onun tekrar tahta geçmesini her kesten fazla istiyordu. Kendisini iknaa muvaffak oldu. Mehmed, Mağnisa'ya gönderildi. Şimdi Halil, Şahabeddin Paşa'yı ortadan kaldırmağa karar verdi. Yeniçeriyi tahrik etti. Yeniçeriler, Şahabeddin'in vaktiyle Macaristan'da tedbirsizliği yüzünden yoldaşlarını kırdırdığını ileri sürerek ayaklandılar. Onu öldürmek için evini bastılar. Şahabeddin Paşa kaçtı. Saray'a sığındı, evini yağma ettiler. İçlerinden bir çoğu da Zindan-kapısım yıktılar. Sonra toplanıp şehrin üstünde bağlar içinde bir tepeye çıktılar. İstanbul'da Yıldırım Han evlâdından olduğunu iddia eden birisinin yanma gideceklerini söyliyerek tehditte bulunduler. Bunun üzerine Sultan Murad bunları âsi ilân ederek nerede rastlanırsa katledilmelerine müsaade verdi. Bu suretle bir çok yeniçeri katlolundu. Bu vaziyet karşısında âsiler, kendilerini tahrik etmiş olan Halil Paşa'ya haber göndererek afv için Padişah nezdinde tavassutta bulunmasını istediler. Halil, Padişah'm hiddetini yatıştırdı. Ulûfeleri yarımşar dirhem arttırıldı. "Geldiler makâm-ı hizmette durdular. Ol sebebden halk-i âlem mezkûr mahalle ki bunlar içtima etmişlerdi, Buçuk-tepe deyü ad verdiler". Kemal Paşazâde'nin, bu rivâyeti, Anonimlerin bugün bizce malûm olmayan mufassalca bir nüshasından almış olduğu

[105] Anonim-Giese, 70, 205. Parantez içindekiler Oruc'dan (s. 59).

kuvvetle iddia olunabilir. Ancak bu rivâyet, bu devre ait bilinen yegâne nüsha olan Paris Millî kütüphane nüshasında evvelâ varak 2b de sahife kenarına ilâve olarak Varna muharebesinden önce, ve ikinci defa Murad'ın Varna zaferini müteakip tahta gelişinden sonra [106] iki yerde tekrarlanmıştır. Kemâl Paşazâde, Murad'ı ikinci defa hemen Varna'dan dönüşünde tahta çıkardığı için Anonimlerde Ḥ. 850 (29.III.1446-17.III.1447) tarihinde gösterilen bu ayaklanmayı onun zamanında göstermek mecburiyetinde kalmıştır. Bu devir üzerinde ilk defa esaslı bir tetkik neşretmiş olan Prof. Fr. Babinger [107], Anonimlerde Yeniçeri isyanından hemen önce bahsolunan Edirne yangını ile bu ayaklanmanın aynı zamanda vuku bulmuş olacağını ve birbiriyle münasebettar bulunduğunu tahmin ediyor ve yeniçeri isyanını da Edirne yangını hakkında *Cronaca Zancaruola* [108] da verilen 22 eylül 1444 tarihine götürüyor. O, Türk kaynağı olarak, şüphesiz ikinci elden sayılan Sadeddin'i esas almaktadır. Anonimlerin kesik kronolojisi, Sadeddin'in terkibi ifadesine bürününce, bu iki hadiseyi daha kolay birleştirmek imkânını vermektedir. Esasen Sadeddin, naklettiği birinci rivâyette [109] Yeniçeri isyanı ile Mehmed'in çekilmesini birbirine bağlar ("Ki nice eyledi tahrîk-i asker—Ne veçhile bizi etti pes-i ser)". Gerçekten Kemâl Paşazâde'de yangın ve yeniçeri hadisesinin aynı zamanda Varna'dan önce derkenar olarak kaydedilmiş olması Babinger'in faraziyesini destekler mahiyettedir. Bununla beraber değerli müsteşrik, 1446 Mayısında Murad'ın Mağnisa'yı bırakıp harekete geçmesi sebebini ararken, kendisi bunun da yine belki bir yeniçeri isyanı olabileceğini düşünmektedir [110]. Anonimlerde Yeniçeri ayaklanması için verilen H. 850 tarihini değiştirmek için öne sürülen deliller tamamiyle ikna edici görünmüyor. 1444 Eylülünde vukubulan yangını yeniçeri isyanından tamamiyle ayırmak lâzımdır. Nitekim Anonimlerle aynı rivâyete bağlanan Oruc'un [111] Babinger tarafından neşrolunan her iki nüshasında da [112] Edirne

[106] Varak 17-19.

[107] *Von Amurath zu Amurath*, Oriens, vol 3, nr. 2 (1950), s. 229-265.

[108] Bunun hakkında bak. Babinger, s. 244-245.

[109] *Tâc üt-tevârih*, I, S. 386.

[110] S. 260.

[111] Bak. Fr. Babinger, Oruc için yazdığı önsöz, s. VIII-XX.

[112] S. 59, 121.

yangını H.849 da, halbuki yeniçeri isyanı ve II. Murad'm tekrar tahta çağırılması H. 850 de gösterilmiştir [113].

Yalnız Anonimlerdeki açık ifade değil, hadisenin diğer kaynaklarda naklolunan bütün teferruâtı da gösterir ki, yeniçerilerin bu ayaklanması Murad'm tahta getirilmesine hizmet etmek üzere hazırlanmıştır. Yeniçerilerin Şahabeddin Paşayı öldürmeğe kasdetmeleri, evini yağmalamaları hiç şüphe bırakmaz ki, isyan, Murad'm geri gelmesine karşı başlıca hâil olarak görülen Şahabeddin Paşa'ya karşı tertip olunmuştur. Bazı kaynaklarda açıkca ifade olunduğu gibi [114], isyanın müretti Çandarh Halil'dir. Şahabeddin'in, Sultan Mehmed'in sarayına kaçmak suretiyle kurtulabildiğini bildiren tafsilât da ziyadesiyle dikkate değer. Yeniçerilerin, başlangıçta şüphesiz Halil'in tahriki ile ayaklandıkları halde [115], sonra durumu kendileri lehine istismar etmeği düşündükleri, hatta hareketin büsbütün başka bir istikamette gelişme istidadını gösterdiği anlaşılmaktadır. II. Mehmed'in ilk saltanat aylarından itibaren bunlar zaten hoşnudsuzluk içinde idiler. Devletin içinde bulunduğu malî sıkıntı dolayısiyle yeni Padişah tarafından bastırılan akçaların düşüklüğü, neticede onların maaşına tesir etmiş bulunmalıdır [116]. Sırp yeniçerinin kronikine göre [117], kapıkulu altı

[113] Fr. Giese'nin tesis ettiği nüshada H. 850 tarihi iki defa tekrarlanır.

[114] Kemal Paşazâde 17-19, Sadeddin, I, 386.

[115] Başka bir rivâyete göre "tâyife-i yeniçeriyi Kurtcu Doğan eli ile tahrik ed'p Şahabeddin Paşa ki makbûl-i Padişah-i saâdetyâr idi.." (Kemâl Paşazâde, 2b). Kurtcu Doğan, Halil Paşa partisine dahildir.

[116] Son harpler, Osmanlıların iktisadî-malî durumunu sarsmış olmalıdır. İki yıl içinde yaz kış dört sefer yapmak gerekmişti. Kazançlı seferler kesilmiş, aksine son harplerde Osmanlı ülkeleri istilâlara uğramış, yakılmış yıkılmış, bir çok yerler Despot'a ve Karaman-oğlu'na geri verilmiş ve muhtelifı bölgelerde, Arnavutluk, Sırbiye ve Tesalya'da isyanlar çıkmıştı. Son harpler esnasında devletin muntazam kuvvetleri yanında ücretli asker miktarı mühim miktarda arttırılmış görünüyor. Şahabeddin Paşa, Varna muharebesinden hemen önce askere maaş yetiştirilemediğinden şikâyet etmekte idi (Gazavât, 46a) "hazîneden ve mâl u erzâkdan bir habbe kalmadı; zira bu il-oğludur, boş yere kişiyi dinleyip maslahat etmezler". Askerin Anadolu ve Rumeli arasında nakli büyük masraflarla mümkün olmuştu (Bak. Babinger, 252). Novaberda (Novo Brdo) gümüş madenlerinin Sırp despotuna terkedilmesi de bu devrin daimî sıkıntısı olan gümüş darlığını (bak. benim, *Türkiye'nin İktisadî vaziyeti..*, Belleten, sayı 60 (1951), s. 651) arttırmıştır. İşte bütün bu şartlar neticesinde devlet mûtad çareye başvurdu; akçadaki gümüş miktarını azalttı. Murad'm H. 834 de bastırdığı gümüş akça 5.5, 5.75 ve 5.25 kırat idi (Halil Edhem, *Meskûkât-ı Osmaniye*, İstanbul 1334, I, S.54, ve benim, *Türkiye'nin*

ay maaş alamamış, bunun üzerine yeniçeriler ayaklanmışlardır. Âsiler, devlet büyüklerinin evlerini yağmalamışlar, nihayet Sultan Mehmed her birinin yevmiyesini yarım akça arttırdığı gibi üç ayda bir bir altın ve yarım *ort* vermeği vaadetmek mecburiyetinde kalmıştır [118]. Aynı kaynak şu mühim noktayı da açıkca bildiriyor ki [119], âsiler II. Mehmed'in tahttan çekilmesini ve babasının geri gelmesini istemişlerdir. Fakat isyanın ikinci safhasında Buçuk-tepe'de toplandıkları zaman İstanbul'da Yıldırım Han evlâdından birisinin, şüphesiz Orhan'ın, yanına gideceklerini söyliyerek tehditler savurdular. Bu, yalnız Sultan Mehmedi değil, Çandarlı'yı da son derece endişeye düşürmüş olmalıdır. İsyanın bastırılması için zecri tedbirler alındı Yukarıda söylediğimiz şekilde ulûfeleri arttırıldığı gibi aynı zamanda şiddetli bir tenkil hareketine girişmek, halkın iş birliğine başvurmak icap etti.

Görünüşe nazaran bu isyan, Murad'm Mağnisa'dan Bursa'ya gelişi tarihine rastlamaktadır. Bunu Arvanid defterinde Beylerbeyine (herhalde halâ Şahabeddin Paşa) ait kayıtlardan istintac etmek mümkün zannediyoruz [121]. Bu kronolojiye göre beylerbeyi, 1445 Sonteşrin başlarında Edirne'de bulunuyordu. 1446 Mayıs sonlarında hâlâ Edirne'dedir. Bu tarihten sonra Arvanid defterinde, anormal olarak bir seneye yakın bir zaman içinde hiç bir timar kaydı yoktur. Bu demektir ki, her türlü timar muâmelâtı durmuştur[122]. Şu halde isyanın Mayıs sonlarında, yahut daha sonraları vukua geldiğini tahmin edebiliriz. İsyan yeniçerilerin, vezir ve beylerbeyi Şahabeddin kumandasında yapılacak bir sefere katılmamak için muhalefetleri ile patlak vermiş olabilir. Onlar, Şahabeddin'e karşı, kendi arkadaşlarım 1442 Transilvanya seferinde kasden kırdırmış olduğunu söylüyorlardı [123].

iktisadî vaziyeti, 677). II. Mehmed'in H. 848 de Edirne, Amasya, Bursa, Ayasolug ve Serez'de bastırttığı akçaların bir kısmı eski nisbetini muhafaza eder görünüyorsa da, Edirne, Serez ve Bursa'da basılan ikinci tertip akçalar 5 kırata düşürülmüştür. (*Meskûkât-ı Osmaniye*, No. 229, 239, 251). Bundan şüphesiz maaşlarım sâbit ulûfe olarak alan gruplar ve en başta yeniçeriler mutazarrır olmuşlardır.

[117] Bak. Babinger, S. 256 not 115.

[118] Bu mesele daha önce de dikkati çekmişti Süleyman Sûdi, *Meskûkât-ı Osmaniye ve Ecnebiye*, s. 27; Ali, *Murad-ı Sâni sikkeleri*, TÖEM, sene XV, s.80.

[119] Babinger, 256, not 115.

[121] Bak, not 92.

[122] Şahabeddin Paşa'nın bozguna uğramış olduğu H. 846 yılında da hiç bir timar muamelesine rastlamıyoruz. Bu durum şüphesiz sırf bir tesadüf eseri değildir.

[123] Bu sefere, yeniçerilerin katılmış oldukları hakkında bak. Oruc, 53; chalko. 254.

Diğer taraftan Cyriacus'un mektuplarından öğrenmekteyiz ki[124], Murad, Mayıs başında Rumeli'ye geçmek üzere Mağnisa'yı terketmiştir. Cyriacus 17 nisanda, Osmanlı saraymca iyi tanınan şap madenleri mültezimi Fr. Drapperio ile beraber Mağnisa'da Murad tarafından gayrı resmî olarak hususî bir dairede kabul olunmuş ve bundan üç hafta sonra 5 Mayıs 1446 da eski Sultan birdenbire Rumeli'ye gitmek üzere 4000 kişilik bir kuvvetle beraber şehirden hareket etmiştir. Cyriacus, yeni Foça'dan gönderdiği 11 mayıs tarihli bir mektubunda Sultan'ın, oğlu "Çelebi" (Cialaby) tarafından acele Edirne'ye çağırılmış olduğunu ve çok acele yola çıktığını bildirmektedir. Fr. Babinger'in haklı olarak işaret ettiği gibi [125], bu dâvet hakikatte Halil Paşa tarafından yapılmıştır. Fakat Cyriacus, bunun sebebi hakkında bize bir şey söylemiyorki, bu, gelen haberin sıkı bir şekilde gizli tutulduğuna delâlet eder[126]. Onlar Bergama üzerinden sahilde Ayazmand'a kadar bu seyahati Sultan'la beraber yaptılar. Sonra yolda, hareketi sırasındaki aceleyi göstermeyen II. Murad, Kuzey- batıya, Bursa'ya doğru yolunu değiştirerek Cyriacus ve arkadaşından ayrıldı. Murad, Bursa'da, Edirne'ye son hareketinden önce üç buçuk aydan ziyade kalacaktır. Onun, Edirne'ye gitmek üzere acele yola çıktığı halde sonra fikrini değiştirerek Bursa'da gidip beklemesi sebebi herhalde yukarıda anlattığımız hadiselerle ilgili olmalıdır. Ancak, isyanı en erken Mayıs nihayetlerinde tahmin ettiğimize göre, Murad'ın hareketi isyandan öncedir. Öyle görünüyor ki, II. Murad, Çandarlı tarafından, gizlice çağrılmış ve sonra bir mukavemet ihtimali hakkında gelen yeni bir haber üzerine Rumeli'ye geçmekten sarfı nazar ederek Ayazmand'dan dönmüş ve hadiselerin inkişafını beklemek üzere Edirne'ye daha yakın olan Bursa'ya çekilmiştir. Halil Paşa'nın daima II. Murad'la anlaşarak hareket ettiğine şüphe yoktur [127]. Yeniçeri isyanı bundan sonra, Murad'ın tekrar tahta gelmesine karşı koyanları bertarafı etmek üzere tahrik olunmuş görünüyor Gerçekten bu tarihten II. Mehmed 1451 de tekrar tahta çıkıncaya kadar, Şahabeddin'in adını işitmiyoruz. Fakat son kargaşalıklar aynı zamanda herkese genç hükümdarın memleketi idare, askeri

124 Babinger, 260.

125 S. 260.

126 "Mahfî haber gönderüp" (Oruc, 59).

127 Karşıla. Tursun bey, s. 32; هشت بهشت ، داستان هفدهم ; Ducas, 222.

zabt edemiyeceği iddiasını açık bir şekilde göstermiş oluyordu [128]. Diğer taraftan bir takım dış tehlikeler ve muvaffakiyetsizlikler bahane yapıldı. Mora Despotu Konstantin'in bu sırada taarruzlarına devam etmekte olması [129] derhal bir sefer yapılmasını gerektiriyordu. Fakat H. 856 tarihli *Takvîm*'e göre Murad'ın Edirne'ye çağrılmasının asıl sebebi Davud beyin Eflak'a yaptığı bir seferde (1446 baharı) hezimete uğramasıdır [130].

Heşt Behişt'te (داستان هفدهم) Murad'ın tahta çağrılmasından bahsolunurken aynen deniyor ki

"بعد ازین بعضی واقمات کلیه روی نماید دیکر بامداد همت و اسعاد عزیمت مبادرت خواهد فرمود خصوصا که جهت مصلحت انتقام سپاه فرنکیان و تدارك جزایهای ایشان در مساکن اهل ایمان درین معاونت و هوادرای قرال ضال و در اظهار معادات صریح ایشان درحال و مآل توجه خسروانه بجانب ولایت موره لازم است"

[128] Çu gördü tâzedir Sultan Mehemmed Sipâhî içre olmâmış mukalled. (Sadeddin, I, s. 385); karşıla. Ducas, 222.

[129] Bak. Zakythinos, 231-232: Jorga, I, 447-448.

[130] Bak. Zeyil, no.II. 1445 yaz sonlarında Eflak beyi I. Vlad Drakul, Haçlı donanmasiyle iş birliği ederek Tuna'nın öbür yakasında kuvvetli Türk müstahkem mevkii Yergögü (Giurgiu)yu Turahan oğlunun elinden zapta muvaffak olmuştu. Davud beyin yaptığı sefer buna karşı bir intikam seferi olmalıdır ve herhalde 1446 yazında yapılmıştır. 1444 den sonra Yanko'nun ve Haçlıların, Drakul ile ittifaka güvenerek Rumeli'yi bu taraftan tehdit etmeleri (bak. Jorga, I, 444-446) göz önüne alınırsa, bu mağlubiyetin Edirne'de kaygı ile karşılandığına şüphe yoktur. Hadiseye çok yakın olan *Takvîm*'in onu Muradı'n avdetini gerektiren en mühim sebeb olarak zikretmesi de bunu teyit eder. 1444 denberi Eflak beyinin Macarlarla birleşmesi üzerine bu memleket üzerinde iki rakip ve kuvvetli devletin mücadelesi birinci plâna gelmiş oluyordu. Murad tekrar tahta geldikten sonra Eflak işi, Mora ve Arnavudluk meselelerinden sonra ele alınmıştır. Sultan'ın bu tehiri, Drakul'un Türklerle anlaşmaya temayül etmesindendir. Fakat bu yüzden Yanko tarafından katledilmiş (1447) ve yerine "Dan-oğlu" Wladislav getirilmiştir. Oruc'taki mühim kayde göre (S. 60, 122, ve karşıla, Anonim-Giese, 71) Yanko, 1448 sonbaharında Rumeli'ye yeniden girdiği zaman bu Dan-oğlu da Nigbolu'dan geçip taarruzlarda bulunmuş, fakat pusuya düşürülerek bozguna uğratılmıştır. Ertesi sene Anonimlere göre (Giese, S. 73, karşıla. Oruc, 64, keza Kemal Paşa zâde) Rumeli beylerbeyi Karaca bey Yergöğü'yü zaptedip tahkim etti ve Turahan bey idaresinde akıncıları Eflak'a gönderdi (karşıla. Enverî, *Dustûrnâme*, S. 93). Türk kuvvetleri Yanko tarafından öldürülen I. Vlad Drakul'un oğlu olup sonraları Kazıklı Voyvoda adiyle şöhret bulan II. Vlad Drakul'u bey yaptılar. O, bir Türk mahmisi olarak Macarların himâye ettikleri Wladislav ile mücadeleye girişti (bu hadiseler için bilhassa karşıla. I. Minea, *Vlad Drakul şi vremea sa*, Cercetari istorice IV (Yaş 1928) den ayrı bası, S. 194-216); keza, G. C. Conduratu, Michael Beheims Gedicht über den Woiwoden Wlad II. Drakul, Bükreş 1903, S. 68-70).

Burada bahsedilen bazı "vakıât-ı külliye" Edirne'deki son kargaşıklıklara, yahut Eflak bozgununa telmih olabilir. Fakat Mora despotunun tecziyesinin mühim bir âmil sayıldığı açıkca ifade olunuyor. II. Murad'm tekrar tahta dönmesini isteyen belli başlı şahsiyetler, Halil Paşa, İshak bey ve Anadolu beylerbeyi Ozgur oğlu İsa bey bütün bu karışık durumu öne sürerek onu pâyitahta davet ettiler [131]. Ozgur oğlu ve İshak, her halde sefer için Rumeli'ye geçmiş bulunuyorlardı. Bursa'da bekleyen eski Sultan'a derhal gizlice haber gönderilmiş ve kendisi Edirne'ye hareket etmiştir [132]. Fakat bu değişikliği Sultan Murad'la yegâne oğlu ve vârisi Sultan Mehmed arasında bir ihtilâfa meydana vermeden yapmak, buna Sultan Mehmed'in bir nevi hal'i ve azli şeklini vermemek en mühim meseleyi teşkil ediyordu. Öte taraftan İstanbul'daki müddeinin adını o kadar çok duyurduğu bu zamanda Mehmed'in idaresizliği dolayısiyle hal'i mânasını verecek bir hareketten babası Sultan'm son derece kaçınmak istemesi gayet tabiîdir [133]. İşte bu itibarla II. Murad'm Edirne'de tahta geçmesi için alman tertipler hakkında muhtelif kaynaklarda verilen tafsilâtı, tamamiyle asıl ve esası olmayan hikâyeler gibi bir tarafa bırakmak doğru olmasa gerektir. Osmanlı vekâyinâmelerinin [134] buna dair rivâyetleri Chalkokondyles'inkinden az farklıdır. Neşrî'nin bugün elimizdeki en eski nüshasında [135] bu sahne kısaca şöyle anlatılır

"درلر که خلیل پاشا و اسحاق بك و عیسی بك و سایر بکلر اتفاق ایدب سلطان
محمد ایتدلر اتاکی تحته تکلیف ایله اول خود کچب اوتورمز رعایت ادب یرنه کلسون
سلطان محمد دخی صباح دیوانه کلجك ایله قلدی سلطان مراد کچمزلنب آخرعز و نازله
کچب اوترب ارتسی آود چقب امر اتدی که سلطان محمدك مصالحن کورب صاروجه پاشا
ایله ابراهیم پاشایی بله قوشوب یه مغنیسیه کندردلر"

[131] Karşıla. Anonim-Giese, S. 70; Neşri, s. 173-174. O, gelmezse: «هر زمانده بر فساد اکسك اولمز و اعداء دین کیرو غلبه ایلهسن قومزلر اتفاقله مراد خانه آدم ګوندروب واقع اولان فساداتی بلدروب» (Revan no. 1099).

[132] Karşıla. Oruc, S. 59.

[133] Muhtelif kaynaklarda, Murad'm, Varna'dan sonra tahta geçmek arzusunu beslediği halde bunu açıkca izhar edemediği ve daima tereddüt içinde bulunduğuna işaret olunmuştur. O, işi "Halil paşanın kiyâsetine" bıraktı. Bununla beraber "anın zamanındaki vezâreti Sultan Mehmed Han zamanında edemeyen" (Âlî, V, 213) Halil paşa'nm ısrarları eski Sultan'm fikrini değiştirmesinde büyük bir rol oynamış olmalıdır. II. Murad, Manisa'da H. 849 da bir saray inşa ettirdiğine göre (Bak. M. Çağatay Uluçay, *Manisa'daki Saray-ı âmire ve şehzadeler türbesi*, İstanbul 1941, s. 29, vesika 1; Babinger, 262), herhalde o zaman orada yerleşmeği düşünüyordu.

[134] Neşri, S. 173; Sadeddin I, 386; Oruc, 59.

duruma tamamiyle uygun olarak, II. Murad'ın muslihane bir şekilde iktidarı ele alması için bir tertip yapıldığını teyid etmektedir. Heşt Behişt [136] bu rivâyetin daha mufassal bir şeklini nakleder ve Sadeddin [137] ondan alır. Buna göre Murad, Yeniçeri ayaklanması üzerine Edirne'ye davet olunmuş ve II. Mehmed, ancak babası Rumeli'ye geçtikten sonra haberdar edilmiş, Çandarlı, muvakkat bir zaman için geldiğini söyliyerek babasını karşılamağa onu ikna etmiş, o, gidip bir otagda babasını bulmuş ve saltanatı kabul etmesini rica etmiş[138], Murad başlangıçta zâhiren razı olmamış, fakat hazır bulunan Paşaların ısrarı üzerine karar vermek üzere mühlet istemiş ve ertesi gün (Rûhî'ye göre Edirne cıvarında Ada'da) ava çıkarak kapıkulunun bu değişikliği tasvip ettiklerini görmüş, onların bi'atini aldıktan sonra Edirne'ye gelmiş ve tahta çıkmıştır. Bu rivâyette Murad'ın 1444 de olduğu gibi pâyitahta girmekten kaçınması ancak, bi'ati müteakip girmesi bilhassa kayda değer. Umumiyetle ayrı bir rivâyet grupu teşkil eden Oruc'da hâdise şöyle anlatılır: (s. 59) «Mahfî haber gönderip bir suretle Sultan Murad'ı Edirne'ye getürdüler. Sultan Mehmed dahi bu haberi duydu; nesne deyümedi, nâçâr olub Sultan Murad av adına ava(Ada'ya)çıktı. Ol avda iken Sultan Mehmed'i tahttan indirdiler. Mağnisa'ya gönderdiler. Sultan Murad gelüb tahta geçti». Chakokondyles'e göre ise (s. 353) Halil bir ihtilâfa meydan vermeden II. Murad'ı tekrar tahta çıkarmanın yolunu aradı. Mehmed'i günlerce sürecek bir ava çıkardılar. Bunun üzerine Halil en güvendiği rical ile birlik olarak Sultan Murad'ı çağırttı. Eski Sultan Edirne'ye gelir gelmez Divana çıkarak kendini halka ve kadılara gösterdi. Herkes itaat etti. Mehmed bu beklenmedik değişiklikten haberdar olunca o da itaatten başka çare göremedi. Acele gelib babasının elini öptü. Fakat bu oyunun asıl fâili bildiği Halil'e içinden kin bağladı. Bu Yunan müverrihinin umumiyetle Türk rivâyetlerine yabancı olmadığı malûmdur [139]. Bütün bu rivâyetler esasen

[135] Bak. Fr. Taeschner, *Ğihannümā*, Leipzig, 1951, Einleitung.

[136] داستان هفدهم ; karşıla. *Tevârih-i Âl-i Osman*, Topkapı Sar. Revan 1099, v. 58.

[137] *Tâc üt-tevârih*, I, 385.

[138] Sadeddin bundan sonra Revan no. 1099 dan ayrılır, av rivâyetini takib eder. Revan no. 1099 da: «سلطنتی تكليف ایتدكده مراد خان حضرتلری دخی بی توقف كچوب قرار ایلدوكی»

[139] Pall, *Autour de a Croisade deVarna*, s. 151.

Heşt Bihişt'te [142] Sultan Murad'ın tahta geçmeden önce yeniçerilerin fikrini sorduğu ve bi'atini aldığı hakkında verilen tafsilât bilhassa dikkate değer [143]:

«بعضی اصول و اعیان ینکیچری را بروجه امتحان پرسید که فرزند سلطان محمد تکلیف قبول سلطنت برین جانب می‌نماید اکر این معنا مرضیٔ خاطر شما بندکان با احلاص باشد تصدی کنیم . . در جواب همکی حاضران ینکی چری از صمیم فؤاد و کمال اعتقاد و اعتداد دعا و ثنای سلطان کرده»

Yeniçeri ağası Kurtcu Doğan, Halil'in adamı olduğundan bir kaç ay önce Sultan Mehmed tarafından kanlı bir şekilde tenkil olunan yeniçerileri yeni Sultan'a bi'at etmeğe kolayca ikna edebilmiştir. Bu olup bitenler, o zaman yeniçerilerin devlet işleri üzerinde müdahalelerinin ne kadar artmış olduğunu da ortaya koymaktadır ve şüphesiz bunda Halil Paşa'nın büyük mesuliyeti vardır [144].

II. Murad'ın Ağustosta Edirne'ye varmış olduğunu vasiyetnâmesinden ve 10 Eylül 1444 tarihli bir Raguza vesikasından öğrenmekteyiz [145]. Sultan Murad aynı ay içinde yeni Padişah sıfatiyle İstanbuldaki Venedk balyozu tarafından gönderilen bir elçiyi huzuruna kabul etti. Bu elçi kendisine II. Mehmed'le aktolunup tasdik edilen muahedeyi sundu. II. Murad da kendi adına 25 İlkteşrinde Venedik'e,

[142] داستان هفدهم

[143] Sadeddin'de (S. 386) bu, şöyle nazma sokulmuştur

مرادی بیلمك ایدی پادشاهك   ضمیر حالنی جمله سپاهك
انکچون ایرتسی چیقدی شکاره   که ایده بر کاره تدبیر ایله چاره
بیوردیکم کلوب جمله سپاهی   احاطه ایده‌لر اول صید کاهی
شکار ایلریکن اول شاه نکوکار   سپاهه ایلدی بو حالی اشعار
دعا ایدوب سپه‌سر خیلی شاهه   دیدیلر اول شه عالمپناهه
تك امر ایتسون بیزه سلطان دوران   یولینه اوینیالم باش ایله جان
تخلف ایتمزز فرمان شهدن   عدوله قائل اولمازز بورهدن
قولویوز جان و دلدن پادشاهك   بودر اقوالی مجموع سپاهك
سپه حالندن اولدی شه چون آکاه   دیدی شمدن کیرو اولسم اولور شاه
ایدوب بیعت سپاهی اول اراده   اطاعت ایتدیلر سلطان مراده

[144] II. Murad 1444 yazında kapıkulu önünde tahtı oğlu lehine feragat etmişti. Çandarlı Halil'in iktidar değişikliği için yeniçerileri kullanması, maksadına ulaşmak için onları isyana tahriki bundan sonra Osmanlı tarihinde sık sık rastlayacağımız bir usul haline gelecektir. Yeniçeri ordusunun uc kuvvetlerine karşı bir muvazene kurmak üzere kuvvetlendirilmesi ve tensiki II.Murad zamanına rastlar. Onların devlet işlerine müdahaleleri de yine bu tarihte başlamış oluyor.

[145] Bak. Babinger, 261; N. Jorga, *Notes et extraits*, II (Paris 1899) s. 419.

Yahşi bey adında bir elçi ile Dimitri adlı Rum kâtibi gönderdi [146].

Biz, II. Mehmed'in tahta çıkışını 1444 Ağustos olarak tesbit ettiğimizden bu suretle onun bu ilk saltanatı iki yıl sürmüş olmaktadır[147]. H. 856 tarihli *Takvîm-i Hümâyûn*'da II. Murad'ın tahttan çekilişi ile tekrar culûsu arasında iki yıl vardır [148].

Bu tarihe rastlayan mühim bir vesika, Sultan Murad'ın vasiyetnâmesi bize muhtelif nüshalar halinde gelmiştir. Başvekâlet Arşivi [149] ve Vakıflar Umum Müdürlüğü Arşivindeki nüshalara göre [150] bu vasiyetnâme, H. 850 Cemâziyelevvelinin 9 unda (3 Ağustos 1446) vasî tarafından yazdırılmağa başlanmış, H.850 Recebi başlarında (1446 Eylül sonları) tescil olunmuştur [151]. Şu halde vasiyetnâmenin yazdırılması ile tescili arasında bir buçuk iki ay kadar bir fasıla vardır. Fakat Arapca nüshasında tescil tarihi H. 850 Cemâziyelâhiri ortalarıdır (1446 Eylül başları). Yalnız bu orijinal nushada kaydedilen şahitler Halil bin İbrahim (Çandarlı), Saruca bin Abdullah ve

[146] Bak. Babinger, 262; Jorga, *Notes et extraits..*, III, Paris 1902, s. 212-214.

[147] Şimdiye kadar bilhassa bizde, bazı kaynaklardaki sarih kayıtlar temamiyle ihmal olunarak II. Mehmed'in bu iki yıllık sultanlığı 1444 yılına inhisar ettirilmiştir. Fatih devrinde Saray muhitinde bulunmuş olan Angiolello, "Murad'ın iki sene müddetle istirahate çekilmiş olduğunu" kaydetmiştir. Türk kaynaklarından, Anonimler (Giese, 68, 70) ve Oruc (s. 55, 59) nisbeten doğru bir kronoloji vermektedirler. Orada II. Murad'ın, H. 847 de oğlu Mehmed lehine saltanattan vazgeçtiği, Varna zaferinden sonra Edirne'de bir kaç gün durub "İstiklâli tahtı" yine oğluna bıraktığı ve ancak H. 850 de tekrar cülûs ettiği kaydedilmiştir. H. 847 tarihi için bak. Yukarı da S. 61. Âlî (V, 216) II. Mehmed'in bu ilk saltanatı devresini 5 yıl sayar. II. Mehmed'in şehnâmecisi Kâşifî'ye göre (*Gazânâme-i Rûm*) Varna'dan önce başlayan bu salatnatta hiç bir zaman inkita olmamış, II. Mehmed bir defa cülûs etmiştir. Osmanlı tarihinin son araştırıcıları arasında ilk defa N. Jorga (GOR, I, 438, 446) Mehmed'in ilk saltanatı müddetini 1444 ilk baharı - 1446 son baharı arasında göstermekle en yakın tarihi vermiştir. Babinger, II. Mehmed'in ilk tahta çıkışını 1444 yılı sonu veya 1445 başı gösterdiğinden ilk sultanlık müddetini kısaltmaktadır.

[148] Bak. Zeyil, No. II.

[149] Burada biri Türkçe, öteki arapça olarak iki nüshası vardır. Türkçesi: Ali Emirî tasnifi, II. Murad ves., (Zeyil, No. IV), arpaçası: Maliyeden müdevver vakfiyeler no. 162-14, (Zeyil, No. V).

[150] Haremyn 8-231; bak. Zeyil no. VI. Bu nüsha, Başv. Arşivindeki Türkçe vasiyetnâmenin bir sûretidir.

[151] Tarihlerin çevrilmesinde Faik Reşit Unat'ın Wüstenfeld-Mahler cetvellerine göre neşrettiği kılavuz-Ankara 1943- kullanılmıştır.

İshak binAbdullah'dır ve kadıasker Mehmed bin Ferâmurz (Molla Hüsrev) tarafından tahrir ve tasdik olunmuştur. Her halde Murad tarafından, Edirne'de tanzimine teşebbüs olunan bu vesika hususî bir mâna taşır. Bundan, II. Murad'ın durumu, her şeye rağmen ciddi telakki etmiş olduğunu düşünmek mümkündür sanırım : "Eğer Bursadan gayri yerde fevt olursam, şöyle edeler ki perşembe gün kabrime koyalar". Kezâ "Bursa'da merhum oğlum Ali yanındagı kabrin katında koyalar" sözleriyle büyük şahzadesi Alaeddin Ali'ye olan hususî sevgisini bir daha belirtmek fırsâtmı bulmuş ve türbesine "soyundan sopundan„ kimsenin gömülmemesini de ayrıca vasiyet etmiştir. Vasiyetnâme, Edirne'de tahta geçtikten sonra en aşağı 1446 Eylül başlarında orada tescil olunmuştur. İmza sahipleri Halil, Saruca ve İshak onun Edirne'de ilk vezirleri olmalıdırlar.

Tahttan uzaklaştırılmasından Halil'i mesul tutan II. Mehmed'in, ona karşı kin tuttuğu hakkında Chalkokondyles'in iddiası bütün kaynaklar tarafından teyit olunmaktadır [152]. Ne olursa olsun, II. Murad yeniden tahta çıktıktan sonra Çandarlı ulu vezirlik mevkiinde rakibsiz bir şekilde tam bir otorite ile hüküm sürmeyi ümit edebilirdi. II. Mehmed'in tahttan uzaklaştırılmasiyle beraber derhal Divan'da (hükümette) esaslı değişiklikler yapıldı. Yukarıda işaret ettiğimiz gibi, daha 1446 Eylûl başlarında, yani II. Murad'ın Edirne'ye gelişinin haftası içinde vezirleri sıra ile Çandarlı Halil, Saruca ve İshak paşalar olarak görünmektedir. Kadıasker Molla Hüsrev (Mehmed bin Feramurz) mevkiini muhafaza etti. Fakat akıllı âlim, Manisa'ya giden Mehmet Çelebi'ye saltanat günlerinin uzak olmadığını tefe'ül ederek onun da gönlünü yapmasını bildi [153]. Sultan Mehmed'in tahtta kalmasında ısrar eden paşalar, Halil'in rakipleri, hükûmetten ve pâyitahttan uzaklaştırılmışlardır: Şahabeddin Paşa'dan bahis yoktur. Ancak 1451 de II. Murad'ın ölümünden sonra II. Mehmed'le beraber pâyitahta geldiği zaman onun "atabeği" olduğunu öğreneceğiz [154]. Zaganos Paşa,

[152] Chalkokondyles, 353; bak. Angiolello, S. 15; Tursun Bey, s. 33. Kemal Paşazâde 17a.

[153] Bak. Sadeddin, I, 386. M. Hüsrev'in II. Mehmed'e bağlılık göstererek onunla beraber Manisa'ya gittiği rivâyeti (*Şakâyık* tercümesi, İstanbul 1269 S. 137) doğru olmamalıdır.

[154] Bak ileride s. 111.

Sultan Mehmed'in "vezirliği" ile Manisa'ya gitti [155]. Nişancı İbrahim'in de Mehmed'le beraber Manisa'ya gönderildiği anlaşılmaktadır [156]. Saruca'ya gelince, aynı zamanda II. Murad'm hususî bir sevgi ve itimadına mazhar olan bu Paşa, ikinci vezir mevkiini Murad'ın son zamanlarına kadar saklamış görünmektedir [157]. Murad'ı inzivasında da terk etmemiş olan Ishak Paşa, Divana üçüncü vezir olarak tekrar dahil oldu. Dayı Karaca bey, Rumeli beylerbeyiliğini muhafaza etti [158]. Murad'm tekrar tahta geçmesinde büyük bir rol oynamış olan Anadolu Beylerbeyisi Ozgur oğlu İsa bey aynı mevkide kaldı [159].

II. Murad, Mora despotunu cezalandırmak için gecikmeden pâyitahttan hareket etti ve 27 Sonteşrinde [160] Korent berzahını kapayan surun, Kerme'nin önüne geldi. Bu savaş, 1444 de Varna muharebesi için olduğu gibi Edirne'de iktidarı tekrar ele almasını haklı gösterecekti.

II. Murad tahta çıkar çıkmaz oğlunun acele Mağnisa'ya gönderilmesi için hazırlıkların tamamlanmasını emretmişti. Sultan Mehmed'in durumu şimdi tamamiyle hususî bir mahiyet göstermektedir. Öyle görünüyor ki, o, saltanat hukukuna son verilmiş, kendisini umumiyetle şehzâdeler için tatbik olunan usule göre

[155] Bak. aşağıda not 157. "kendüye Zaganuz paşayı atabeğ koşdular"(Tursun bey, 33). Neşrî (s. 174) ve ondan alarak diğer kaynaklar, Zaganos'un bu tarihte azl ile Balıkesir'e gönderildiğini yazarlar. Babinger (s. 261) bunu kabul eder. Bizce, burada Zaganos'un, Halil Paşa'nm idamından sonra azledilerek Anadolu'ya (Balıkesir) gönderilmesi hadisesi (Bak. Kritovulos, 92) karıştırılmış görünmektedir. bak. not 312.

[156] Bak. aşağıda not 195. Neşri'ye göre (s.174) "Sultan Mehmed'in mesâlihin görüp Saruca Paşayla İbrahim Paşayı bile koşup yine Magnisa'ya gönderdiler."

[157] Neşrî S. 177, ve *Heşt Bihişt,* Saruca'nm da II. Mehmed'in veziri olarak Manisa'ya gittiğini yazarsa da, II. Murad'm yukarıda zikrettiğimiz vasiyetnâmesi ve Oruc tarihi (s. 60) onun II. Murad'm yanında kaldığını göstermektedir.

[158] Oruc, 60; 1448 Kosova harbinde Rumeli kuvvetleri başında idi. Rumeli beylerbeyi Karaca bey, II. Murad'm oğlu Alâeddin Çelebi'nin dayısı idi (Tursun beğ, 45). Bu Karaca bey hakkında bak. İ. Hakkı Konyalı, *Karaca Bey imareti,* İstanbul 1943, s. 170-176; Tayyib Gökbilgin, *Edirne ve Paşa livası,* İndeks. Fr. Taeschner, *Beitraege zur frühosmanischen Epigraphik und Archaeologie,* Der İslam B. XX 2, S. 168-182.

[159] Karşıla. Oruc, 60.

[160] Zakythinos, mezkûr eser, S. 233.

eski sancağına tekrar bir "vali" olarak gönderilmiş saymıyordu [161]. O, fiilen ve hukuken Padişah olmuştu. Babinger'e göre [162], Mehmed gayrı memnun bir halde Mağnisa'ya gittikten sonra hiç olmazsa babasının Anadolu üzerinde hâkimiyetini kesmek için her fırsattan istifade etmiştir. H. 852 da kendi adına Ayasolug'da bakır para bastırması, onun iddialarının mahiyetini gösterecek bir harekettir. Hattâ Babinger'e göre, şehzâdenin annesi Hümâ Hatun'un H. 853 Receb (Ağustos-Eylül 1449) tarihli mezar kitabesinde, kendisi için mutad olmıyan "Sultan Mehmet Çelebi Sultan" unvanını kullanması da dikkate değer. Sultan Mehmed, Venedik'le 1446 da imzalanmış olan sulh muahedesini hiçe sayarak, gönderdiği korsanlar vasıtasiyle Ege denizinde Venedik'e ait toprakları, bu arada Agriboz'u ve Mora'da Nauplia (Anapoli)yi, 1446-1449 yılları arasında üç sene mütemadiyen vurdu ve büyük zararlar verdirdi. Daha 1446 yılı sonbaharında babası Sultan Murad, bu yağmalardan dolayı tekdir dolu bir hüküm ile Yusuf adında bir adamını gönermek zorunda kalmıştı. Alman mal ve esirler buldurularak iade olundu [163]. Fakat akınlar bundan sonra da devam etti. Batıyı tahrikten kaçman Çandarh'nm sulhcu politikasına Sultan Mehmed aldırmıyordu. Hülâsa Alman âlimine göre Mehmed, Mağnisa'ya vardıktan sonra burada keyfinin istediği gibi hüküm sürmüştür.

Sultan Mehmed'in, Manisa'ya gittikten sonra durumundaki hususilik üzerinde ilk defa Babinger durmuştur. Biz, aşağıda başka kaynakların şahâdetini kullanarak diyeceğiz ki, hakikatte Sultan Mehmed'in hareketleri, kızgınlıkla babasının otoritesine karşı gayrı meşrû iddialar mahiyetinde olmamalıdır. O, kendisini alelâde bir şehzâde saymamaktadır. Onu sultan ilân etmiş olan ve şimdi fevkalâde hadiseler dolayısiyle tekrar iş başına geçmiş görünen babası Sultan da, oğlunun istikbali namına aksi bir iddiada bulunmamış ve oğlu ile ihtilâfa sürüklenmekten kaçınmış olsa gerektir. Sultan Mehmed, şimdi tahtın yegâne vârisi, veliahd, bulunuyordu. Onun duru-

[161] Rızâ vermez ki şâh ola mükerrer
Veliahdini azletmez mukarrer
Kabul etmez ki ola gerü vâli
Heman tatyîb-i hâtırdır meâli (Sadeddin, I, 385).

[162] S. 262 vd.

[163] P. Wittek, *Das Fürstentum Menteseһe*, İstanbuler Mitteilungen Heft 2., İstanbul 1934, S. 104 (vesika *Diplomatarium Venete-Levantinum*, II, no. 203).

munun tehlikeye düşmesi saltanat için İstanbul'da ve Avrupa'da fırsat gözetleyen müddeilerin vaziyetini kuvvetlendirirdi. Bu müddeilerin muâsır batı vesikalarında sık sık adları geçer. Osmanlı vekayinâmelerinin onlardan ya hiç bahsetmemeleri veya sadece telmih etmeleri sebebi ise kolayca anlaşılır [164].

Gerçekten Anadolu'nun idaresi fiilen kendisine bırakılmış olan Mehmet Çelebi, kendi vezirleriyle orada bir Sultan gibi hüküm sürmekte idi. Onun bu hususî durumunu ifade için kaynaklarda muhtelif tefsirlere müsait ifade şekilleri kullanılmıştır. Şimdiye kadar dikkati çekmeyen, fakat yukarıda anlattığımız durum gözönüne alındığı zaman derhal hususî bir mâna kazanan bu kayıtları aşağıda ayrı ayrı nakilediyoruz.

1- Hadiselerin muâsırı, *Tarih-i Ebul-Feth* sahibi Tursun bey[165] durumu şöyle ifade eder: " Hüsn-i rızâ-i vâlidle Magnisa'ya varıp atası yerine oturdu, maᶜnîde atasın kaymakam edindi".

2- Heşt Bihişt'e göre Murad, oğlu "ولى‌العهد" Sultan Mehmed yanma vezirlerden Zaganos ve Saruca Paşaları yine "وزارت و امارت" le tayin etmiş ve "ممالك آناطولى" işlerinin idaresini onun eline vermiştir [166]: „أمر فرمودكه فرزند ولى‌العهدش سلطان محمد غازى بجاى بدر مغناسيه توجه نمايد . . . از جملهٔ وزرا و پاشايان عظام زغنوس پاشا وصاروجه پاشا كه در هواخواهئ سلطان محمدى مجد ويكدل بوند و درين ترك سلطنت بمشاورت موافقت تمام نمى نمودند سلطان كشور مراد ايشان را بوازرت وامارت فرزندى اختصاص فرمود وزمام مهام ممالك اناطولى را بقبضهٔ اقتدار فرزند سلطنت شمار مقرر و معين نمود"

[164] Bak. Fr. Babinger, "*Bajezid Osman*" (*Calixtus Ottomanus*), *ein Vorlaüfer und Gegenspieler Dschem-Sultans*, La Nouvelle Çlio nos. 9-10 (1951) s. 349-351. Bu müddeilerden Batı vesikalarında adları zikredilenler, yukarıda bahsettiğimiz Savcı-oğlu Davud'dan başka, Düzme Mustafa'nın oğlu olduğu söylenen ve Polonya ve Macaristan'da Osmanlı devleti aleyhine bir sefer açılmasına çalışan başka bir Davud; Sigismond zamanında üç çocuğu ile Macaristan'a sığınmış olan "Kör Türk sultam" Murad'dır.

[165] S. 33.

[166] Şüphesiz Ozgur oğlu İsa bey yine Anadolu beylerbeyidir (bak. Oruc, 60). Fakat kaçınılmaz ihtilâflar yüzünden onunla Sultan Mehmed arası herhalde açık olmalıdır. II. Mehmed 1451 de tahta çıkar çıkmaz ilk işi onu azletmek olacaktır. Timur istilâsını takip eden Fetret devrinde Anadolu ve Rumeli halinde ülkenin iki hâkimiyet bölgesine ayrılma temayülleri müteaddit defalar görülmüştür. Bizzat II. Murad'a karşı amcası Mustafa Çelebi, Rumeli'ye hâkim olduktan sonra bunu düşünmüştür (Ducas, 149). İstanbul'un zabtı ve Boğazlara hâkimiyet bu temayülü ortadan kaldıracaktır.

[167] هشت بهشت ، داستان هفدهم

3- İbn İyas (ölümü 1524) بدائع الزهور في وقائع الدهور adlı eserinde[168] şu kaydı yapar: "كان نائب ملك مملكة الروم في حياة ابيه ثم استقل به من بعده" yani (Mehmet) babasının sağlığında Rum memleketleri sultanlığının nâibi idi, ondan sonra bunda müstakil oldu. Mısır Arap kaynaklarında II. Mehmed'in 1444 de culûsunu bildirmeğe elçiler geldiği halde, Murad'm tekrar saltanata geçtiğine dair bir haber gönderilmemiştir. Bununla beraber İbn Tagribirdi [169] H. 851 (1447) de Murad'ı Osmanlı hükümdarı olarak zikreder. Fakat H. 849 Şevvalinde (1446 başı) Sultan Mehmed adına hediyeler gelmişti [170].

4- Fatih Mehmed'in sarayına mensp şehnâmecilerden olup bittabi Sultan'm nokta-i nazarını aksettiren Kâşifî'nin [171] görüşü bilhassa mühimdir: Orada Sultan Mehmed, babası tarafından tahta çıkarıldıktan sonra yalnız Varna muharebesinde değil, hemen onu takiben tasvir olunan Arnavutluk'ta Kocacık-hisarı (خواجه‌جك حصار -Svetigrad) muhasarası (1448) ve Kosova muharebesinde de (1448) kendisi asıl sultan, babası ise onun yardımcısı imiş gibi tasvir olunmaktadır.

II. Murad'm tekrar tahta gelmesinde âmil olarak görünen 1446 Mora seferinden sonra yapılan Kocacık-hisarı muhasarasında (1448) ve onu takip eden ikinci Kosova muharebesinde[172], daha sonra ikinci Arnavutluk seferinde (1450) Sultan Mehmed'in hazır bulunması dikkati çeker. Annesinin H. 853 Receb tarihli mezar kitâbesinde görülen *Sultan Mehmed Çelebi Sultan* unvanına gelince, fikrimce bu bir hususiyet arzetmez [173]. Şehzâdelerin isimlerinin başında *Sultan* unvanı taşımaları mûtaddır [174]. Çelebi Sultan unvanı da keza umumiyetle kullanılır [175]. Fakat Babinger, Sultan Mehmed

[168] Bulak tab'ı, H. 1311-1312, S. 204.

[169] *Havâdiṭ ad-Duhûr*, Popper neşri, I, 24.

[170] Aynî, *'İkd al-Cumân*, Veliyüddin küt.,nüs, s. 763.

[171] Onun hakkında bak. Dr. Adnan Erzi, Belleten, sayı 56, s. 596.

[172] Bu savaşa bizzat iştirak etmiş olan Şeyh Bedreddin'in torunu, "Han Mehmed"in sağ kolda savaşa iştirak ettiğini bildirir (M. Şerefeddin, *Simavna kadısı oğlu Şeyh Bedreddin'e dair bir kitap*, Türkiyat Mec. III, s. 225).

[173] Evvelce M. Turgut Koyunluoğlu (*İznik ve Bursa tarihi*, Bursa 1935, S. 152) bu unvanda bir hususiyet görmek istemişti; keza bak. Babinger, *Von Amurath*, S. 264; yine onun, *Mehmed's II. Heirat mit Sitt-Chatun (1449)*, Der İslam, Bd.-29-2 (1949), S. 218, not 2(orada *hudûd*, şüphesiz *ḫulûd* olacak).

[174] *Kanunnâme-i Âl-i Osman* (Fatih Mehmed), TOEM ilâvesi S. 32.

tarafından Ayasolug'da bastırılmış bakır paranın üzerinde açık bir şekilde okunan 852 tarihinin 856 ile değiştirilmesine haklı olarak itiraz etmiştir [176]. Sultan Mehmet Çelebi Sultan'ın 1448-1449 da para bastırmakla başlıca hükümdarlık selâhiyetlerinden birini nasıl kullanabildiği yukarıdaki izahlardan sonra anlaşılabilir zannediyoruz. Öbür taraftan eyaletlerde valiliğe gönderilen şehzâdelerin mülk, vakf beratları vermek gibi hükümdara mahsus bazı tasarrufata malik oldukları ve bunların sonra gelen hükümdarlar tarafından da sultan berâtı gibi kabul olunduğu burada hatırlatılabilir.

Muhakkak olarak, 1444 yazında resmen tahta çıkmış olan Sultan Mehmed, kendisini hal'edilmiş saymıyordu. Kâşifî'deki iddianın mânası da budur. Fakat bizzat Sultan Mehmed, H. 853 Recep tarihli annesinin mezar kitabesinde evvelâ o devirin Padişah'ını السلطان الاعظم و الخاقان المعظم السلطان مراد ابن السلطان محمد بن بايزيد خان خلد الله ملكه şeklinde zikretmektedir. خلد الله ملكه ancak hükümdarlar için kullanılır. Halbuki II. Mehmed, Varna muharebesinden sonra kendi hükümdar olarak gönderdiği fetihnâmelerde babasını yalnız خلد الله ظلال عاطفته duâsı ile anar [177]. Mehmed'in kendisi için mezkûr kitâbede sade اربط الله اطناب دولته باوتاد الخلود duâsı konmuştur.

O halde, tamamiyle hususî şartların meydana çıkardığı bu durumu, Bizans'ta görüldüğü gibi, bir nevi müşterek hükümdarlık mı telakki etmelidir ? Bunu iddia etmek de bu hususiyetleri şüphesiz fazla büyütmek ve yanlış tefsir etmek olur.

Yukarıda işaret ettiğimiz gibi Sultan Mehmed 1450 de, neticesiz Akçahisar muhasarasında hazır bulundu [178]. İskender beyi birdenbire Hıristiyanlığın bir kahramanı mertebesine yükselten bu muvaffakiyetsizliğin kötü tesiri Edirne'de parlak bir düğünle giderilmeğe

175 Meselâ H. 859 tarihli bir tahrir defterinde , İstanbul Belediye Kütüphanesi, Muallim Cevdet yazmaları O.89

« ملك الياس بك اركبدار باشى، شيمدكيحالده چلبى سلطان طول الله عمره حضرتلرينه كتخدادر.. »

176 Bak. *Von Amurath*, S. 262-263; ve, *Mehmed's II. Heirat mit Sitt-Chatun*, s. 231-234, ve, Tafel 8.

177 Bak. Feridun bey'de, Şahruh Mirza'ya (S. 221) ve Karaman-oğlu İbrahim beye (S. 233) gönderilen nâmeler.

178 Bak. Babinger, S. 226.

çalışıldı. 1450 kışında (H. 854 Şevval-Zilka'de)[179] Sultan Mehmed'in Zülkadir (Dulgadır) oğlu Süleyman beyin kızı Sitt Hatunla izdivacı dolayısiyle Doğu ve Batı'daki dost hükümdarlarla bütün tâbi beyler Edirne'ye davet olundu, ve çok büyük bir düğün yapıldı [180]. Bu düğün genç Çelebi Sultan için şüphesiz parlak tezâhürata vesile olmuştur. Düğünden sonra Sultan Mehmed karısiyle Manisa'ya gitti. Orada çok geçmeden babasının ölümü haberini alacaktır.

Sultan Murad'ın beş yıllık ikinci saltanat devresi, Balkanlarda Osmanlı hâkimiyetini tehdit eden tehlikelere ve en başta Yanko idaresinde Macar istilâlarına karşı savaşmakla geçmiştir. Mamafih bu müdafaa harpleri ileride İstanbul fethine teşebbüs için durumu olgun bir hale getirmiş olacaktır. 1446 Mora seferi, cüretli tecavüzlerine devam eden Despot Konstantin'in tam inkiyadı ve yarımadayı girilmez bir kale haline getiren *Hexamilion* surunun (Kerme)'nin yıkılmasiyle neticelendirildi. Haçlılara cesaret veren ikinci zayıf noktayı 1443 kışındanberi İskender beyin ve Araniti'nin isyanları ile karışmış olan Arnavutluk teşkil ediyordu [181]. Akçahisarı zabtetmiş olan İskender beyin kuzey ve orta Arnavutluk'a götüren başlıca yol üzerinde Kocacık-hisarını (*Svetigrad*) [182] da ele geçirmesi ile Arnavutluk'ta Osmanlı hâkimiyeti ciddi bir tehlike altına düşmüş oluyordu. İşte bu durum 1448 de Kocacık'ın zabtı ile biten ve 1450 de Akçahisar'ın neticesiz muhasarasına müncer olan iki seferi zarurî kılmıştır. Fakat Kocacık zabtından hemen sonra Rumeli'ni istilâ eden Yanko'ya karşı Kosova ovasında kazanılan zafer (17-20 İlkteşrin 1448) Osmanlılar için ikinci bir Varna olmuştur. Yanko ile Eflak üzerindeki mücadele Kosova'dan sonra Osmanlılar lehine dönmüştür.

Düğünden kısa zaman sonra, belki de Ducas'ın ve Chalkokondyles'in dedikleri gibi, fazla yorgunluk ve ifratla yeyip içme yüzünden II. Murad 3 Şubat 1451 de beklenmedik bir çağda, 48 yaşında kısa bir hastalığı müteakip öldü. Bu suretle Çandarlı ve etrafındakiler birdenbire desteklerini kaybetmiş oluyorlardı. Vezir-i âzam kimseye

[179] Babinger, düğünün 1449 baharında yapıldığını kabule mütemâyildir. Fakat Enverî'nin *düstûrnâme*'sinde (M. Halil neşri, s. 93) H. 854 yılının Şevval-Zil'kâde aylarında olduğu sarahatle söylenmiştir ki, buna Anonim - Giese (s. 73) ve Ducas (s. 224) temamiyle tetabuk eder.

[180] Bak. Babinger, *Mehmed's II. Heirat mit Sitt-Chatun*, S. 222 vd.

[181] Bak. benim, *Arnavutluk'ta Osmanlı hâkimiyetinin yerleşmesi*; ve , *İskender beğ*, İslam Ansiklopedisi, Cüz 52, S. 1080.

[182] Burası hakkında bak. Babinger, *Mehmed's II. Heirat*, S. 220.

duyurmadan acele Manisa'ya ölüm haberini eriştirdi. Yedi gün sonra haberi alan[183] Sultan Mehmed yanında atabeği Şahabeddin Paşa olduğu halde azamî süratle hareket ederek iki günde Çanakkale Boğazı'na geldi. Bizanslıların Boğazları kesmesi, ve Orhanı, 1444 de olduğu gibi Rumeli'de serbest bırakmaları uzak bir ihtimal değildi. Genç Sultan, Gelibolu'ya geçmeğe muvaffak oldu. Bundan sonra onun artık o derece telâş etmediğini görüyoruz [184]. Gelibolu'da babasının ölümü ve yeni Padişah'ın geldiği haberi yayıldı. Edirne'de Chalkokondyles'in bahsettiği yeniçeri ayaklanması [185], yeni Sultan Gelibolu'ya vardıktan sonra olmalıdır. Osmanlı kaynaklarında hiç bir izine rastlamadığımız bu isyan teşebbüsü çok dikkate değer bir mahiyet gösteriyor. Yeniçeriler sur haricinde toplanmışlar, şehri yağma için hücuma hazırlanmışlardı. Ancak Çandarlı Halil'in büyük otoritesi ve enerjisi sayesinde bir kargaşalığın önü alındı. Halil, kalan kapıkulu askerleriyle, alelâcele topladığı kuvvetleri bunların üzerine sevk ederek, silâhlarını bırakmazlarsa kılıçtan geçirileceklerini, yeni Sultanı beklemelerini, o gelince kendilerine ihsanda bulunacağını söyledi. Asker "Çandarlı'ya olan hürmetleri dolayısiyle" isyandan vaz geçtiler. Bunun akabinde Sultan Mehmet pâyitahta girerek tahta oturdu ve yeniçerilerden sadakat yemini aldı.

Bu rivâyetteki unsurlar, hadiselerin inkişafı ile tam bir uygunluk halindedir. Halil Paşa'nın yeniçeriler üzerindeki nüfuzu, Sultan Mehmed'in, ancak onun müdahelesinden sonra tahta gelip yerleşebilmesi bilhassa kayda değer. Yeni Sultan adına vaad edilen bahşiş ise, yeniçeriler tarafından sonra, Karaman seferinde adeta tehdidle alınacaktır.

Babasının ölümünden on beş gün sonra II. Mehmet, bütün Osmanlı ülkelerinin Padişahı sıfatiyle Edirne'de ikinci defa tahta çıktı (18 Şubat M. 1451 - 16 Muharrem H. 855). Yeni Padişah'ın ilk işi, müstakbel bir müddeiyi bertarafı etmek düşüncesiyle henüz bir meme çocuğu olan İsfendiyar oğlunun kızından Küçük Ahmed'i[186] ortadan kaldırmak oldu [187]. Sultan Murad'ın zamansız ölümü

[183] Bak. *Düstûrnâme*, S. 93.

[184] Bak. Ducas, S. 225-226.

[185] S. 375-376.

[186] 6 yahut 8 aylık, bak. Babinger, "*Bajezid Osman*" (*Calixtus Ottomanus*), *ein Vorlaüfer und Gegenspieler Dschem Sultans*, La Nouvelle Clio, Nos. 9-10 (1951), s. 354.

[187] Mehmed'in ileride kanunnâmesine koyduğu mahud kardeş katli maddesi bu tarihî şerait içinde nazarı itibare alınmalıdır. II. Mehmed'in kardeşleri ve âkibetleri hakkında bak. Babinger, "*Bajezid Osman*".

ve Mehmed'in tahta geçmesi neticesinde devletin iç ve dış siyasetinde radikal bir değişiklik olması zaten bekleniyordu. Ölen Sultan'ın, daha doğrusu ulu vezir Çandarlı Halil Paşan'm siyasetine tamamiyle aykırı olan bu siyaset, daha altı yıl önce Mehmed'in ilk culûsunda ana hatlariyle meydana çıkmış bulunuyor ve birçok kimseler şimdi bunun mahiyeti hakkında şüphe etmiyorlardı [188]. Burada tekrara hacet yoktur ki, II. Mehmed 12 yaşında ilk tahta çıktığı tarihtenberi yakın adamları Zaganos ve İbrahim Paşalarla hakiki bir asker olan Hadım Şahabeddin'in tesir ve telkinleri altında bir fütuhat politikasını saltanat ve iktidarının bir şartı evveli gibi düşünmeğe başlamıştı. Barışçı ve mülâyim, ahdine sadık eski Sultan'ın ölümü ve Mehmed'in onun yerine gelmesi durumu eyi bilen Rumlar arasında korku ve telâş ile karşılandı [189].

Mehmed'in culûsu ile beraber Halil'in rakipleri iktidara gelmiş oluyorlardı. Görünüşe nazaran Çandarlı, daha o zaman istikbali hususunda emin değildi. Bu hususta Ducas'ın [190] verdiği tafsilât durumu tamamiyle aydınlatmaktadır Mehmed, tahta oturduğu zaman "bütün valiler ve babasının vezirleri Halil Paşa ve İshak Paşa karşı tarafta ve uzakta duruyorlardı. Kendi vezirleri Hadım Şahin ve İbrahim âdet veçhile Padişah'm yanında yer almışlardı. Oradan Sultan Mehmed kendi veziri Şahin'e sordu babamın vezirleri neden uzakta duruyorlar, onları çağır ve Halil'e eski yerini almasını söyle, İshak da Anadolu beyleri ve âyanı ile Bursa'ya giderek babamın nâşmı gömsün. Anadolu vilâyetinin idaresine de nezaret etsin. Vezirler Padişah'm bu sözlerini duyunca hemen koşarak âdetleri veçhile elini öptüler, bu suretle Halil başvezir oldu". Manisa'da Sultan Mehmed'in "atabeği" olan [191] Şahabeddin Paşa ikinci vezir yerini aldı. Genç Padişah, her tarafta düşmanın harekete hazır bulunduğu ve Orhan'ın İstanbul'dan tahtını tehdit ettiği bir zamanda Halil'i devirmeğe cesaret edebilecek kadar mevkiinin sağlam olmadığım biliyordu, ve şimdilik, uzun yıllar devlet gemisini selâmetle

[188] II. Murad'ın vasiyetnâmesinde sözde oğluna İstanbul'un fethini vasiyet ettiği iddia olunmuş ise de (bak. Sadeddin, I, 416), elimizdeki vasiyetnâmede buna dair en ufak bir telmih dahi yoktur. Bu, siyasî bir vasiyetnâme değildir.

[189] Phrantzes (s. 211), bunu açık bir şekilde ifade etmektedir; keza, Ducas, s. 235.

[190] S. 227.

[191] Kemal Paşazâde, Fatih kütüphanesi yazma. no. 4205, s. 2b.

yürütmüş ve yeniçeriler arasında büyük nüfuz sahibi olan tecrübeli ve kudretli vezirin yardımına muhtaç idi. Bununla beraber pek zarurî görülen değişiklikler derhal yerine getirilmiştir. Yeni Padişah, kendisinin tahttan uzaklaştırılmasında büyük bir rol oynamış ve sonra Manisa'da nekbet yıllarında kendisini nezaret altında bulundurmuş olan Anadolu beylerbeyisi Ozgur oğlu İsa beyi [192] derhal azletti [193]. Kezâ Halil Paşa'dan sonra en nüfuzlu şahsiyet olan eski vezir İshak Paşayı da kısa zaman sonra azl ile [194] İsa bey yerine Anadolu beylerbeyi tayin etti. Şimdi Divan'da vezirler sırasiyle Halil, Şahabeddin, Saruca paşalardı. Dördüncü vezir olarak İbrahim [195], yahut, daha büyük bir ihtimalle Zaganos'un Divana dahil olduğunu görüyoruz. Kemal Paşazâde'ye göre Boğazkesen (Rumeli) Hisarı yapılmağa başlandığı zaman, 1452 Mart'ında vezirleri Halil, Saruca, Şahabeddin ve Zaganos idi [196]. Rumeli hisarında, Zaganos'un yakında neşredilen

[192] Bak. yukarıda not 37.

[193] "Ozgur oğlu İsa bey Anadolu beğlerbeğisiydi. Karaman-oğlu gelip il urucak hünkâra adam gönderib Karaman-oğluyla cenk etmeğe destûr istedi, yüz ağırtmaya deyü; destûr vermeyib anı azledib" (Neşri, S. 179). Ruhî ve *Heşt Bihişt*, azli Çandarl'ya atfederler.

[194] Karşıla. Oruc, S. 64.

[195] Ducas'ın bahsettiği (s. 227) bu İbrahim, H. 846 da Fatih Mehmed'in lalası olarak gördüğümüz (*Gazavât-ı Sultan Murad* 2a), Nişancı İbrahim'dir. 1446 da Mehmed Çelebi Manisa'ya gönderilirken o da pâyitahttan uzaklaştırılmıştı (Neşri, s. 174). Hüseyin Hüsameddin'e göre (Amasya tarihi, III, 221-222) İstanbul fethinden sonra ikinci vezirdi. Edirne'deki hayrâtı için tanzim ettirdiği H. 866 evâhir-i Receb (1462 Nisan sonları) tarihli vakfiyesinde (Vakıf. Umum Müdürlüğü Arşivi, Küçük Anadolu 9-39, S. 66) unvanları şöyledir

« منشئ المبرات معدن الصدقات افتخار العلماء والاكابر جامع الفضائل والمفاخر ينبوع الفضل واليقين المخصوص بعناية رب العالمين تاج الملة و الحق والدين ابراهيم پاشا بن عبدالله »

Buradan onun, Divan'da nişancı oluğunu ve büyük bir ihtimalle devşirme veya köle menşeden geldiğin istintac edebiliriz. H. 820 tarihli Temirtaş bin Abdullah vakfiyesinde (Tayyib Gökbilgin, aynı eser, vakfiyeler, S. 245) şahitler arasında görülen "İbrahim bin Abdullah"da acaba aynı şahıs mıdır ?

[196] Bu esnada İbrahim büyük bir ihtimalle Divana nişancı olarak dahildi. Ducas, onu vezir sanmıştır. Kemal Paşazâde'ye göre II. Murad öldüğü zaman vezirleri, Halil, Saruca ve İshak paşalardı. "İshak Paşayı atasmun tabutiyle Bursa'ya gönderib yerine Şahabeddin Paşayı ki kendünün atabeğiydi vezir etti" (v.9a). Oruc'a göre (s.123), Mehmed tahta geçince vezirleri Halil, Hadım Paşa (Hadım Şahabeddin Şahin), İshak ve Saruca paşalardı. O, İshak'ın kısa zaman sonra azledildiğini de işaret eder. Her halde İshak yerine, Zaganos Divana alınmıştır. Bu devirde vezirler umumiyetle dörttür (karşıla. Angiolello, Broquière,

ikinci kitabesinde H. 856 Muharrem'inde (1452 Sonkânun-Şubat) onun vezir olarak anıldığım görüyoruz [197].

Genç Padişah tahta çıkar çıkmaz devletin hudutlarında her tarafta tehlike baş gösterdi. İlk defa 1444 de henüz bir çocuk olarak tahta çıktığı zamanki buhranlı durum tekerrür etmek üzere idi. Bu devri yakından bilen Enverî [198] "Fitne ve âşûb doldu her diyâr" diyor. Anadolu ayaklandı. Karaman-oğlu İbrahim bey harekete geçmiş, Murad tarafından gayrî meşru olarak zabtedilmiş saydığı yerleri ve kaleleri istirdat etmiş [199], Alâiye üzerine yürümüştü. Keza Batı Anadolu'da, ölen Padişah'm son defa ortadan kaldırığı beylikler için Karaman'dan gönderdiği müddeiler, Aydm-ili, Menteşe-ili ve Germiyan'da faaliyete geçmişlerdi [200]. Bu hususta tafsilâta malik değiliz. Fakat sonradan Anadolu beylerbeyi, Menteşe'de ve Aydm-ili'nde bunlarla uğraşmağa mecbur kaldığına göre [201] ilk hamlede bu hareketler muvaffak olmuşa benziyor. Herhalde Anadolu'da durum çok endişe verici idi.

Genç Sultan, bu müşkül durumda, ister istemez babasının sulh politikasına devam etmek zorunda kaldı. Anadolu'yu kurtarmak için batıda bir çok fedakârlıklarla gerisini emniyete almağa ve barışı sağlamağa çalıştı. Gelen Sırp elçisinin bütün istekleri kabul edildi. Despot'un, II. Murad'la yaptığı "yeminle musaddak" muahede ve ittifakları[202] yenilemeğe ve ölen Sultan'm karısı Mara'yı memleketine, babası Despot'un yanma göndermeğe razı oldu [203]. Fazla olarak

S. 183). Vezirlerden biri ekseriya Rumeli beylerbeyidir. Bu tarihte yerinde bırakılmış olan eski Rumeli beylerbeyi Karaca (mezar kitâbesinde "Karaca bin Abdullah", şahâdeti evâsıtı Şaban H. 860 - 1456 Temmuz ortaları) divana dahil değildir (bak.yukarıda not.158). Burada ilâve edelim ki, XV. asır ortasına doğru yalnız vezirler, paşa unvanını taşımaktadırlar. Nişancı İbrahim, paşa unvanını taşıdığına göre herhalde bir ara vezârete geçmiştir.

[197] Bak. E. Hakkı Ayverdi, *Rumeli-hisarı ve İstanbul'da ilk Osmanlı kitâbesi*, Fâtih ve İstanbul, I. cild, 1 sayı (1953) S. 63-68.

[198] *Düstûrnâme*, S. 94.

[199] Ducas, 233.

[200] Neşri, 178-179, Heşt Bihişt.

[201] Neşri, 179; bilhassa Rûhî; P. Wittek, *Das Fürst. Mentesche*, S. 104-106; terc. O. Ş. Gökyay, Ankara 1944, s. 103.

[202] Bak. *1444 Buhranı*, s. 46 vd.

[203] Mara hakkında bak. Fr. Babinger, *Ein Freibrief Mehmeds II., des Eroberers, für das Kloster Hagia Sofia zu Saloniki, Eigentum der Sultanin Mara (1459)*, Byzant. Zeitschrift, XLIV (1951), s. 11-20; karşıla. P. Wittek, *Ein Brief des Kaisers Johannes VIII*, S. 327.

üvey annesinin masrafını karşılamak bahanesi ile Sırp hududu boyunca bir çok yerler [204], Kemal Paşazâde'ye göre bu arada "Alacahisar (Kruşevac) nevâhisiyle" terk olundu [205]. II. Murad'ın resmî müsaadesiyle 6 Sonkânun 1449 da Bizans tahtına geçmiş olan eski Mora despotu Konstantin de,[206] yeni Padişah'ın durumundan azamî şekilde istifadeye çalıştı. II. Mehmed cülûs edince, Konstantin tebrikte bulunmak ve eski andlaşmaları tasdik ettirmek için bir Bizans elçisi gönderdi. Yeni Sultan barışı teyid ve eski ahitleri tasdik ettiği gibi, ayrıca yanında bulunan saltanat müddeisi Orhan'ın masraflarına karşılık Batı Trakya'da Karasu ırmağı üzerindeki yerler hasılâtından yılda 300 bin akça isteyen İmperatorun bu dileğini de kabul etti. Kemâl Paşazâde'deki kayda göre[207], Bizans'a "Çorlu'dan añarusu" da verildi [208].

Genç Padişah, cülûsundan takriben iki ay sonra Edirne'de "çok itimad ettiği" Saruca Paşa'yı [209] bırakarak Kapıkulu ve Anadolu askeriyle Karaman-oğlu üzerine hareket etti. Macarlara karşı ihtiyat olarak Beylerbeyi Dayı Karaca beyi Rumeli askeriyle Sofya'ya göndermişti [210]. Fakat o, Karaman-oğlu ile meşgul bulunduğu sıkışık günlerde Konstantin, yanındaki müddei Orhan Çelebi'yi ortaya sürerek genç Padişaha karşı çok tehlikeli ve o nisbette "acemice" bir oyuna başvurdu ve barışın bozulmasına kendisi sebep oldu. Bizans elçileri, Sultanı galiba Akşehir'de bularak Orhan için vaadolunan tahsisatın iki misline çıkarılmasını istediler. Bu kabul olunmazsa İmperator'un Orhan'ı serbest bırakmağı düşündüğünü bildirdiler. Bu arada Türklerden bir çoklarının gelerek ona *emir* unvanile hitap ettiklerini, kendisini padişah ilân etmek istediklerini söylediler, onun

[204] Ducas, s. 231; Chalkokondyles, S. 376; Zinkeisen, I, S. 800.

[205] Kemâl Paşazâde, Fatih kütüphanesi yazma. No. 4205, v. 5b.

[206] Phrantzes, S, 204-205. Phrantzes, Murad'ın tasvibini almak üzere bizzat elçilikle Edirne'ye gönderilmişti. Zakythinos, *Le despotat grec*, S. 240; Babinger, *Mehmed's II. Heirat*, S. 221-222.

[207] Aynı yer.

[208] Çorlu'dan beride sahilde Ereğli, Silivri, Bigados, Aya Stefanos 1453 de Bizans elinde idi. O zaman Bizans elinde bulunan yerler arasında Trakya'da *Vize* (Vizya) de zikrolunur (bak. Jorga, GOR, II, 11), ve Düstûrnâme, s. 94. A. M. Shneider, Oriens, vol. 6, no. 1, S. 1.

[209] Chalkokondyles, S. 377.

[210] Bak. Dursun beğ, 34, Arvanid sancağı defterindeki derkenarlara göre 855 Cemâziyelâhiri tarihinde beylerbeyi Sofya'dadır.

da Mehmed kadar saltanata hakkı olduğunu telmih etmeği de unutmadılar [211]. Orhan, hatırlanacağı üzere, Mehmed'in ilk defa tahta çıkışında, 1444 yazında Rumeli'de Osmanlı tahtını ele geçirmek için isyan çıkarmağa teşebbüs etmişti.

O zaman olduğu gibi, Boğazların kesilmesi ve Orhan'ın Rumeli'ye salıverilmesi ihtimâli genç Sultan'ı çok düşündürmüş olmalıdır. İmperator'un yakın zamanda yenilenmiş barış muahedesini hiçe sayarak çok sıkışık bir anda oynadığı bu kötü oyun, Mehmed'de Bizans'ı yok etmek azim ve kararını her zamandan daha kuvvetli bir hale getirmiştir. O, bu tehdide ehemmiyet vermez göründüyse de [212], biliyordu ki, bütün bu söylenenler pek alâ gerçekleşebilir, babasının ilk culûsunda cereyan eden şeyler tekerrür edebilirdi. Bu şartlar altında Karaman topraklarında uzun zaman isteyen geniş ölçüde harekâta girişilemezdi. Zaten Karaman-oğlu, Osmanlı ordusu için girilmesi hemen hemen imkânsız olan Taşeli'ne (Ermenak havalisindeki dağlık bölge) çekilmiş bulunuyordu. Ducas'm söylediği gibi [213], Bizans'ın tehditleri yüzünden Sultan Mehmed, Karaman-oğlu'nun gönderdiği sulh tekliflerini kabul etmekten başka çare olmadığım anladı. Öbür taraftan Boğazların kesilmesi tehlikesini gözönüne alarak Bizans elçilerine, Çandarlı'nm aksine, büyük bir mülâyemetle muamele etti; söyliyeceklerini gelip pâyitahtmda, Edirne'de söylemelerini bildirerek geri gönderdi ve kendisi de biran önce Edirne'ye erişmek için acele yola çıktı[214]. Görünüşe nazaran bu sefer esnasında Padişah, Akşehir'den daha ileri gitmemiştir[215]. Bu şartlar altında Karaman-oğlu İbrahim Bey'le yapılan muahede yine de II. Mehmed için bazı kazançlar sağlıyordu: Padişah'm gönderdiği elçi Kassab-oğlu Mahmud Bey önünde yeminle tasdik ettiği muahede ile [216] Karaman-oğlu, babası gibi genç Sultan'm da tâbii olmağı kabul ediyordu. İhtiyar İbrahim Bey, II. Murad'm 1444 buhran yılında terke mecbur olduğu Beyşehir, Kırşehri ve Seydişehri geri veriyor ve Ilgm-eli hudut sayılıyordu [216a]. İbrahim Bey aynı zamanda 1444 Sevgendnâme'sinde olduğu

[211] Bütün bu tafsilât, Ducas'da (S. 234-236).
[212] Ducas, 236.
[213] S. 234.
[214] Herhalde Mayıs içinde, karşıla. Jorga, II, 6.
[215] Bak. *Düstûrnâme*, 94; Kemâl Paşa zâde, s. 8a; Ducas, 234. "Akşehir'den öte gitmeyüb„ (*Tevârih-i Âl-i Osman*, Topkapı, Revan K., no. 1099).
[216] Kemal Paşa zâde, 8a; *Düstûrname*, S. 94; Neşri, 179.

gibi Padişah'ın seferlerine asker göndermeği taahhüt etmekte idi [217] Buna mukabil Mehmed büyük bir fedakârlıkta bulunmuş, sonradan Osmanlılara o kadar müşkilât çıkarmış olan mühim Alâiye kalesini ona terk etmeğe razı olmuştur [217a] Bu tesviye şeklinde Çandarlı mühim rol oynamış görünmektedir.

Karaman seferinden dönüşte yeniçerilerin küstahca bir gösterisi genç Sultan'a bu asker üzerinde hakkiyle otoritesini kurmak fırsatını verdi. Hatırlanacağı üzere, Halil Paşa'nın nüfuzu altında olan yeniçeriler, 1446 da çıkardıkları isyanla Sultan Mehmed'in tahttan inmesinde başlıca âmil olmuşlardı. Bu defa Padişah'ın yolu üzerinde müsellah olarak iki saf halinde durdular; o, aralarından geçerken "Padişahımızın ilk seferidir ihsan gerek" diye bağrıştılar [218]. Ruhî'ye göre[219] "Turahan Bey'le Hadım Şahabeddin Paşa, Padişah'a bunların kaziyyelerin arzedüb *mecmuusın kırmak gerek deyü igva edicek* Padişah'ın dahi gazabı biraz sâkin olub bunlara on kese akça ihsan" etti. Burada, genç Sultan'ın yeniçerilere rakip muhitlere mensup bu iki şahsiyete baş vurmuş olması çok mânidardır [220]. Yeniçerilerin 1446 da öldürmeğe teşebbüs ettikleri Şahabeddin Paşa'nın onlara karşı düşmanlığı şüphe götürmez. Turahan Bey ise, kapıkulunun daima rakibi olan uc kuvvetlerinin en nüfuzlu ve kıdemli

[216a] Bir Akşehir, Beyşehir ve havalisi defterinin (Başvek. Arşiv. Maliyeden müd. defi No. 241) başında bu sınır tafsilâtlı bir şekilde kaydedilmiştir. Şöyle başlar : « لما ورودت اشارة عاليه من سدة ساميه الى الفقير الداعى لدرك الجناب العالى بان تعين حده ما ضم الى الممالك العثمانيه عن الولاية القرامانيه تشمر عن ساق الجد والاجتهاد مستغنياً بالله رب العباد . . »

[217a] Kemal Paşazâde'nin (s. 8a) ve Neşrî'nin (s. 179) ifadelerinden Karaman-oğlu'nun bizzat gelmeği taahhüt ettiği mânası çıkıyorsa da, burada kısmen 1444 Sevgendnâmesi'nin tecdidi bahis mevzuu olduğundan Tursun beyin yazdığı gibi (s. 35) yalnız "çerik" (asker) göndermeyi taahhüt etmiş olmalıdır.

[217a] Chakokondyles, 166, ve *Düstûrname*, 96. Alâiye 1471 de Gedik Ahmed Paşa tarafından feth olunacaktır (Neşrî-Taeschner, s. 205).

[218] Neşrî'ye göre (S. 179) "alay bağlayub hünkâra karşu durub ihsan taleb ettiler".

[219] *Tevârih-i Âl-i Osman*, Oxford, Bodleian Lib. Marsch man. no. 313.

[220] II. Mehmed'e karşı bu üçüncü yeniçeri hareketi hakkında iki müstakil rivâyet vardır ki, birisi Neşrî-Ruhî, diğeri Tursun beğ tarafından nakledilmiştir. Neşri ve Ruhî aşikâr surette aynı rivâyetin iki ayrı versiyonunu teşkil ederler. Fakat Ruhî'deki tamamlayıcı tafsilât, görüldüğü üzere, Mehmed'in bu iki şahsiyete baş vurmasının sebep ve mânasını tamamiyle açık bir hale koymaktadır. Kemâl Paşa zâde, şüphesiz Tursun ve Neşrî rivâyetlerini kullanmıştır. Bu hâdisede Osmanlı rivâyetlerini tamamlamak ve kontrol etmek bakımından Chalkokondyles (S. 377) mühimdir.

şefi idi. Biran önce Rumeli'ye geçmeğe çalışan Sultan Mehmed, bu tehdit dolu küstahca hareket karşısında [221] hiddetini yenmek mecburiyetinde kaldı. O zaman onun için esas mesele, biran önce pâyitahta varmaktı. Fakat birkaç gün sonra Padişah bir konakta, Halkokondyles'e göre [222] Gelibolu'ya geçtikten sonra, bir Divan topladı ve mesele müzakere olundu (bu toplantıda şüphesiz Çandarlı Halil de hazırdı). Yunanlı tarihçiyi takib edersek, yeniçeriler arasında seferden kaçanları tesbit için umumî bir yoklama yaptırdıktan sonra Padişah, yeniçeri ağası olan Kurtcu Doğan'ı [223] sıkı bir dayak cezasına çarptırdı [224]. Bununla da kalmayarak azletti ve Amasya'ya sürgün gönderdi [225]. O, aynı zamanda bu harekete meydan veren yayabaşılarını da aynı şekilde yüzer sopa vurdurarak cezalandırdı ve vazifelerine son verdi. Bu seri ve şiddetli tedib, yeni Padişah'ın azim ve casaretini isbat etmekte idi. O, bununla yeniçerilere, babasının sağlığında kendisi bir çocuk olarak tahtta iken yapmış

[221] Kemâl Paşazâde (Fatih K. no. 4205), 8b.

[222] Bonn tab'ı, S. 377; *Heşt Bihişt*'te (Nurosmaniye, 3209, v. 392)Bursa yakınında.

[223] Lakabı Korucu, Kurtcu veya Kazancı şekillerinde geçer. T. Gökbilgin (*Edirne ve Paşa livası*, s. 40) tahrir defterlerinde *Korucu* ve *Kurtcu* şekillerine rastlandığını, fakat eski defterlerde *Kurtcu* olarak geçtiğini kaydeder. Gökbilgin'in zikretmediği H. 859 tahririne ait bir defterde (Belediye kütüphanesi Cevdet yazmaları, O. 89) " دوغان بك قورتجه " şekline de rastlanır. Doğan bin Abdullah, herhalde Aşık Paşazâde'de (İstanbul neşri, s. 134) 1448 de basit bir casus olarak adı geçen Martolos Doğan değildir. Kurtcu Doğan, Varna meydan muharebesinde yeniçeri ağası olup (Kemâl Paşazâde) en az yedi yıldanberi bu mevkii muhafaza ediyordu. Halil Paşa ile birlikte hareket etmesi ve II. Murad'ın itimadını kazanması uzun zaman bu mevkide kalmasına yardım etmiş olmalıdır. II. Murad'ın ona Pravadi civarında Kayapa köyünü "mülklük üzere" verdiğini biliyoruz (karşıla. Gökbilgin, mezkûr eser, S. 226. Yalnız orada "Beğlik üzere" okunuşu doğru olmamalıdır). Doğan Bey, H. 866 de Edirne'de bir mescit ve zaviye inşa ettirmiş ve vakıflar tahsis etmiştir ki, o tarihte (1461-1462) halâ hayatta olduğu (bak. Gökbilgin, S. 227), ve Edirne'de bir çok emlâki bulunduğu anlaşılıyor. Edirne mahallelerinden biri Kurtcu Doğan'ın adını almıştır (Kurtcu Dogan Mescidi mahallesi veya Kurtcu Dogan mahallesi, bu gün Kuşcu Doğan mahallesi). Kayapa köyü, Fatih zamanında mülkiyeti ve vakfiyeti bozulup tımarlı sipahilere verilmiş ise de, II. Bayezid'in ilk zamanlarında eski durumu iâde olunmuştur. Hâkânî defterlerden onun oğlunu ve torunlarını tesbit edebiliyoruz (Bak. Gökbilgin, S. 225-227). Oğlu Umur beyin ("Umur Bey veled-i Dogan Kurtcu") H. 895 Şevval'inde Selânik'te "hâssa ihrâcât" muhasabesine memur bir emin olarak vazife gördüğünü tesbit ettik (Belediye kütüphanesi, Cevdet yazmaları, O. 91).

[224] Neşrî, S. 179.

[225] H. Hüsameddin, *Amasya tarihi*, III, 220.

olduklarını tekrar etmelerine müsaade etmiyeceğini göstermiş oluyordu. Geçmişteki hâdiseler gözönüne alınır ve o esnada Padişah'ın sıkışık durumu düşünülürse, bu hareketin alelâde bir bahşiş meselesinden çok daha ehemmiyetli bir mahiyet taşıdığı kolayca anlaşılır. Bu, genç Sultan'm mühim bir başarısı sayılmalıdır. Tursun Bey'in yazdığı gibi yeniçeriler, onun saltanatının sonuna kadar bir daha "tarîka-i edebden hâric kadem basmadılar". Sultan Mehmed, vaktiyle Halil Paşa ile işbirliği ederek yeniçerileri ayaklandırmış ve kendisinin tahttan düşmesine sebep olmuş olan babasının kudretli yeniçeri ağasını böylece cezalandırmış, muhaliflerinden birine daha işten el çektirmiş oluyordu. Kurtcu Doğan'm yerine yeniçeri ağalığına Mustafa ağa getirildi [226]. Tedip hareketinin yeniçeri ağası ve yayabaşılarla kalmıyarak yeniçeri ocağının adeta esaslı bir tensikine sebeb olduğu anlaşılmaktadır[227]. Sultan, boşalan safları doldurmak için, lüzumsuz bir gösteriş saydığı Saray'daki doğancı, çakırcı, zağarcı ve seksuncu'ları yeniçeri bölüklerine dağıttı [227a].

Yukarıda gösterdiğimiz gibi, daha birinci saltanatı esnasında Fatih Mehmed, İstanbul'u zabt etmek lüzumunu duymuştu. Bilhassa İstanbul Tekfur'unun son hareketinden sonra devletini ve tahtını bu tehditlerden kurtarmak için Bizans'ı ortadan kaldırmanın artık katî

[226] Neşrî, 179.

[227] Karşıla., Chalkokondyles, S. 377-378.

[227a] Chalkokondyles'de (S. 377) yedi bin dogancının yeniçeri bölüklerine naklolunduğu yazılmıştır (karşıla, Jorga, II, S. 7). Bu rakam yanlış olmalıdır. II. Murad'm bütün kapıkulu yedi bini bulmamıştır. Diğer taraftan yeniçeri miktarı Fatih devrinde on bini aşmamıştır. Fatih devrinde yeniçeriler muâsır kaynaklarda 10 binden ziyade gösterilmez (Oruc, 126; Anonymus—Giese, 74). Hasan Bey Rûmlû, *Ahsen üt-tevârih*'de Uzun Hasan muharebesinde Fatih'in ordusunda 10 bin yeniçeri zikreder (Uzunçarşılı, II, 99). Uzun zaman Fatih'in sarayında bulunmuş olan Angiolello'ya göre bütün subayları dahil yeniçeri ordusu 10 bin miktarmdadır. *Ordo Portae*'ye göre (neşir, tercüme ve tahşiye eden Dr. Ş. Baştav, Budapeşte 1947, S. 7 ; yazılışı nâşire göre 1473-1481 arasında) II. Murad'm kapı smda 3 bin yeniçeri vardı. II. Mehmed 5 bine, sonra Uzun Hasan seferinde on bine çıkardı. Şu halde II. Mehmed'in cülûsunda herhalde 5 binden fazla değildi. Diğer taraftan "şikâr halkı" XVII. asırda bile 600 ü aşmamıştır (Bak. Aynî Ali, *Kavânin-i Âl-i Osman*, İstanbul 1280, S.114). Biz Chalkokondyles'in orijinalindeki 700 rakamına fazla bir sıfır ilâve olunduğunu zannediyoruz. Yunan müverrihleri (Chalkokondyles, aynı yer, ve, Kritovulos, Karolidi tercümesi, 17) II. Mehmed'in saltanatının ilk yılında yeniçeri ordusunda başka ıslahat yaptığını da kaydederler: Teşkilâtları islâh olunmuş, silahları yenilenmiş, 21-35 yaş arasında yaya, 35-45 arasında suvari olarak hizmet etmeleri kararlaştırılmıştır.

bir zaruret haline geldiğine inanmış olmalıdır. Orada Orhan, tahtı için daima bir tehdit idi. Yarım asırdanberi Osmanlı devletini daima tefrikaya ve iç harbe sürükleyen Bizans'daki bu müddeiler dâvasına bir son vermek zamanı gelmişti [228]. Aynı zamanda, devleti dış emniyete kavuşturmak için, Osmanlıları Anadolu'da ve Rumeli'de, iki cephede birden çarpışmağa mecbur bırakan ittifakların asıl fâili ve Haçlı seferlerinin mütemadi tahrikçisini ortadan kaldırmak lâzımdı [229]. İstanbul ve Boğazlara Batı donanmaları hâkim oldukça, bir çok defalar görüldüğü gibi Anadolu ile Rumeli arasında muvasalamn kesilmesi, bu iki bölgenin ayrılması tehlikesi daima mevcuttu. Bu şartlar altında devletin bütün kuvvetlerini bir cephede kullanmak, çok tehlikeli ve müşkül bir iş halini almakta idi. Muâsır bir müverrih, Kritovulos, bu tehlikeleri ve İstanbul'un fethindeki maksat ve zarureti tam bir açıklıkla ifade etmiştir [230]. Paleologlarm, birçok mahallî hâkimiyetler için yapıldığı gibi, ortadan kaldırılmasiyle Rumeli ve Anadolu kendi tabiî siyasi merkezine kavuşmuş, bir bütün halinde birleşmiş olacaktı. Halbuki şimdi dinî *Union*'un gösterdiği gibi, İstanbul'da Lâtin katolik nüfuzunun yerleşmesi Osmanlı devleti için meş'um neticeler doğurabilirdi. 1423 de Selânik'in Bizanslılar tarafından Venediklilere teslimi unutulmamıştı. Umumiyetle İstanbul halkı bir Lâtin hâkimiyeti fikrini nefretle reddetmekle beraber bunun cebirle tahakkuk ettirilmesi de uzak bir ihtimal değildi. Üstelik Batı'da, meselâ V. Alphonse gibi İstanbul'da Lâtin imperatorluğunu ihya etmeği

[228] Tursun bey (S. 39) Bizans'ın "hemîşe nesl-i Osman'dan" bir çocuğu tahrik ettiğini söylediği gibi, Kritovulos da (S. 18), Bizans'ın "Osmanlı prenslerinden kendine iltica eyleyenleri muhafaza ve ikdar ve teşvik" eyliyerek her fırsatta devleti kargaşalığa sürüklediğini işaret ediyor. Bilhassa Yıldırım Bayezid'den İstanbul'un fethine kadar Osmanlı tarihinde fevkalâde bir ehemmiyeti olan bu "düzme"ler meslesi üzerinde bir tetkike ihtiyaç vardır. Şimdilik bak. P. Wittek. *De la défaite d'Ankara à la prise de Constantionple*, R. E. İ. Cahier I (1938); türkçe terc. Belleten, sayı 27, ve, Fr. Babinger, "*Bajezid Osman*" (*Calixtus Ottomanus*), La Nouvelle Clio, nos. 9-10 (1951).

[229] "Fitneye her yana İstanbul sebeb" (*Düstûrnâme*, 96).

[230] Bak. Karolidi tercümesi, S.18, 30; keza, Tâci Beyzâde Câfer Çelebi (*Mahrûsa-i Istanbul Fetihnâmesi*, S. 7) II. Mehmed'e atfettiği şu sözlerde fethi icab ettiren sebepleri güzel hülâsa etmiştir "Ne veçhi vardır ki anun gibi menzil-i şerif ve makâm-ı latîf vasat-ı memleketimde ve 'arsa-i vilâyetimde olup dahi eyyâm-ı devletimde küfr ocağı ve bâgîler yatağı ve tâgîler durağı ola".

tahayyül edenler eksik değildi. Kritovulos'da [230a], Fatih Sultan Mehmed'e atfolunan nutukta İstanbul'un, askerî bakımdan çok daha kudretli olan batılılara teslimi ciddi bir tehlike olarak ortaya atılmıştır. Böylece İstanbul'un fethi, yalnız Sultan Mehmed'in saltanatı için değil, Osmanlı devleti için bir ölüm kalım dâvası olarak ortada idi. Gerçekten II. Murad devrinde Batı tehdidinin Varna ve Kosova zaferleriyle kırılmış olması fethi yakın bir imkân yapmıştı. Fatih Mehmed, Osmanlı devletinin bu hayati dâvasını kendi şahsında ve kendi istikbali için en trajik bir şekilde hissetmiş son Osmanlı hükümdarıdır. O, düğümü kılıçla kesmeği deneyecektir.

Edirne'ye biran önce erişmek mecburiyeti altında Sultan Mehmed süratle Bursa'ya geldiği zaman, Âşık Paşazâde [231] ve Neşrî'deki [232] mühim bir kayda göre "Diledi kim Gelibolu'dan geçib Edirne'ye gide, eyittiler devletlû Sultanum şimdiki hînde Gelibolu boğazını kâfir gemileri gelib bağlamıştır. Hünkârı alıb Kocaili'ne, İstanbul'un üstün yanında Akçahisar'a getirdiler; babası geçdiği yerden geçib Akçahisar'ın karşısına kondu. Andan Halil Paşa'ya eyitti : Lala bunda bir hisar gerek". Sultan Mehmed, aynı zamanda İmperatora, Orhan için verilen tahsisatın büsbütün kesilmesini emretti. İmperator'un son teklif ve tehditleri, Mehmed'e, kısa zaman önce yaptığı her türlü taahhütleri bozma fırsatını vermekte idi. Bununla beraber düşmana siyasî ve askerî hazırlıklarda bulunmak fırsatını vermemek için, maksatlarını saklamasını daha o zaman iyi bilen genç Sultan, Bizans'a hemen harp ilânından kaçınmış, endişe içinde elçilerini gönderen İmperatora, Hisarı, ancak ülkelerinin iki bölgesi arasında geçiş emniyetini sağlamak için yaptırdığını temin etmiştir. Ducas'a göre, Varna muharebesi esnasında II. Murad'ın Anadolu'dan Rumeli'ye geçmek için uğradığı müşkülâtı ve tehlikeyi hatırlatmış, daha o zaman babasının burada bir kale yaptırmağı kararlaştırdığını da ilâve etmiştir. Murad, şüphesiz Halil'in Bizans'a karşı yatıştırma siyasetine tâbi olarak bu fikrini tatbik sahasına koyamadığı halde, genç Sultan bunu tahakkuk ettirmek hususunda kat'î azim ve kararını ilân etti [233]. Bizans, ancak şimdi II. Mehmed'in hakikî enerjik karakterini görü-

[230a] S. 33.

[231] S. 141.

[232] S. 179.

[233] Ducas, 239; karşıla. Kritovulos, s. 19-20, hemen hemen aynı.

yordu. İş, derhal muhasaranın en ateşli taraftarı ve muharriki olan vezir Zaganos Paşa'ya havale edilmiş ve o, ilk burcları ve yapılacak büyük hisar için ilk hazırlıkları tamamlamıştır.

Rumeli hisarında son zamanda okunan bir kitâbeye göre [234] ilk havale kulesi, Hisar'ın güney doğusunda denize en yakın altı köşeli burc, Zaganos Paşa tarafından H. 856 Muharrem'inde (1452 Sonkânun-Şubat) tamamlanmış bulunuyordu. Hakkı Ayverdi'ye göre [235], Zaganos'a ait ikinci kitabe, kara tarafında Büyük Zaganos burcunun da H. 856 Rebiülâhir'inde (1452 Nisan-Mayıs) tamamlandığını göstermektedir. Zaganos Paşa, o kışı yapılacak büyük hisar için malzeme toplamakla geçirmiştir [236]. 26 Mart 1452 de [236a] bizzat ordunun başında gelen Sultan'm nezareti ve 30 gemilik bir donanmanın himâyesi altında [237] başlanan hisarın inşası, fasılasız bir çalışma neticesinde Ağustos sonlarına doğru tamamlanmıştır [238]. Bizzat Fatih tarafından verilen *Boğaz-kesen* adının da [238a] gösterdiği gibi, Hisar "iki denizin arasını kesmek ve kıtadan kıtaya ve denizden denize geçişe hâkim olmak" için yapılmıştır [239]. Hülâsa Boğazlar tarihinde yeni bir hadise olarak czamana kadar açık bulunan bu su geçitleri şimdi kıyılarına iilen hâkim devletin tam kontrolu altına geçmekte idi. Gerçekten Karadeniz'den İstanbul'a gelebilecek askerî yardım mahduttu. Burada bir donanma yoktu. Fakat İstanbul'u besleyen Karadeniz hububat sevkiyatım [240] kesmek ehemmiyetle gözönüne alman

[234] E. Hakkı Ayverdi, *Rumeli Hisarı ve İstanbul'da ilk Osmanlı kitâbesi*, Fatih ve İstanbul, İstanbul Fethi Derneği tarafından yayınlanan iki aylık dergi, I. Cild 1. sayı (İstanbul 1953), S. 63-68, Foto no. 2.

[235] Mez. makale.

[236] Kritovulos, S. 18.

[236a] Phrantzes, S. 233; karşıla. Ayverdi, S. 65-67.

[237] Kritovulos, 20.

[238] Bak. Dr. S. Ünver, *İlim ve sanat bakımından Fatih devri notları*, İstanbul Belediyesi, İstanbul fethinin 500. yıl dönümünü kutlama yayınlarından, sayı 5, İstanbul 1948, S. 62-65.

[238a] Ducas, 241.

[239] Kritovulos, 18; şu kaynaklarda aynı maksat belirtilir: Tursun bey, 40; Neşrî, 179-180; Düsturnâme, 95; Kemâl Paşa zâde'ye göre "deryâyı hıfzedüb â'dâyı mürûrdan izn u cevâz-ı sultanî olmadan boğazı 'ubûrdan men' ettiğiyçin adı Boğaz-kesen kondu". Sadeddin'e göre (1,417) "tâ hengâm-ı 'ubûrda kâfir keştîlerine ihtiyaç münkati' ola ve rehgüzer-i süfün-i küffâr insidâd bula".

[240] İstanbul'un iâşesi için Karadeniz'den gelen buğdayın ehemmiyeti için bak. I. Bratianu, *Etudes byzantines d'histoire économique et social*, Paris 1938, S. 127-181.

bir noktadır [241]. Evvelce Yıldırım Bayezid, başlıca buğday nakliyatını kesmek suretiyle şehri düşürmeği denemişti [242].

Hisarın yapılması aslında, Osmanlıların eski bir muhasara usul ve ananesinin tatbikinden başka bir şey değildir. Osman Gazi zamanında Bursa muhasarasmdanberi Osmanlılar, uzun sürecek kuşatmalar için muhasara olunan kale yanma havale kuleleri yaparlar ve bu üsse sığınarak ordularını çektikten sonra da kaleyi sıkıştırmakta devam ederlerdi. Yıldırım Bayezid de Akçahisarı (Anadolu hisarı) bilhassa İstanbul'u muhasara maksadiyle inşa ettirmişti. Hisar tamamlanır tamamlanmaz, Bizans'a elçisini göndermiş ve şehrin boşaltılıp teslimini istemişti[243]. Phrantzes[244], Rumeli hisarının icabında sığınılacak bir üss olarak inşa edildiği noktasını en başta belirtir. Hisarın büyüklüğü inşasmdaki bu maksadı açık bir şekilde gösterir. Kritovulos'a göre[245] İstanbul'u "uzun zaman muhasara ve tazyik" ile feth şıkkı da hesaba katılıyordu.

Kemâl Paşazâde'ye göre [246] dört vezir, Halil, Saruca, Şahabeddin ve Zaganos Paşalar her biri bir "haddin" inşasiyle mükellef tutuldular [247]. Tursun Bey'in açık bir şekilde tasvir ettiği gibi, hisarın inşası tamamlanınca "leb-i deryaya muttasıl bir hisarbeçe yapıldı, denize açılır yirmi kapu konuldu ve her bir kapudan içerü birer ejderhây-ı âteşbâr şeklinde toplar kuruldu" [248]. Aynı zamanda Boğazın karşı yakasında Anadolu hisarı önünde de bir hisarbeçe

[241] Bu maksat, *Düstûrnâme*'de açık bir şekilde belirtilmiştir

پس فرنکیله ستنبول خوار و زار
قحط و تنکیده قمو قلعه نزار

Karşıla. Jorga, II, 9-10. Hisar yapılınca, Karadeniz'den gelen bir Venedik gemisinin taşıdığı buğday boşaltıldıktan sonra gitmesine müsaade olunmuştur.

[242] Bak. M. Silberschmidt, *Venedik menbalarına nazaran Türk İmparatorluğunun zuhuru zamanında Şark meselesi*, çeviren Köprülüzâde A. Cemal, İstanbul 1930.

[243] Bak. Neşri, 90.

[244] S. 233.

[245] S. 36.

[246] v. 14b.

[247] O zaman Şahabeddin Paşa'nm vezir olduğu muhakkak ise de (bak. yukarıda s.112) kaynaklarda hangi kısmı inşa ettiği hakkında herhangi bir rivâyet yoktur.

[248] Karşıla. Kritovulos, 23: toplar "denizin kurbine ve surun altına" kondu. Bu hisarbeçenin resmi için bak. A. Gabriel, *Les châteaux turcs de Bosphore*, Paris 1934, Planche VIII, resim 2.

yapılıp toplar konmuştur [249]. Hisarın ikmaliyle beraber muhâsemat başlamış ve gelen Bizans elçileri önünde resmen harp ilân edilmiştir[250]. 1452 kışında İstanbul, İsfendiyar-oğlu İsmail Bey'in ordusu ve galiba Akçaylı oğlu Mehmed Bey kumandasındaki Karesi kuvvetleri tarafından abluka altına alındı [251]. Böylece İstanbul, biri Boğazlardan iki abluka çenberi içine alınmış oldu.

Bu durum karşısında Bizans İmperatoru'nun büyük bir telâşla Batı saraylarına elçiler gönderdiğini görüyoruz [252]. 1453 baharında muhasara esnasında Bizans bütün ümidini Batı'dan gelecek bu yardıma bağlamıştır. Genç Sultan da daima düşündüğü İstanbul fethi için en büyük tehlikenin Batı'dan gelebileceğini gayet iyi biliyordu. Mahirane bir barış siyaseti ve bazı fedakârlıklarla Batı'daki başlıca düşmanlarını, Macaristan'ı ve Venedik'i avutmaya çalıştı ve bunda muvaffak da oldu. Karaman-oğlu'na karşı seferden döndükten sonra 10 Eylül 1451 de Venedik'le eski muahedeyi yeniledi. Onlar için çok mühim olan, Osmanlı ülkelerinden buğday ihracı müsaadesini verdi. Kezâ Macar kırallığı ile 20 Sonteşrin 1451 de karşı taraf için çok müsait şartları ihtiva eden 3 yıllık bir mütareke yaptı. Bu hususta Padişaha çok dost görünen Sırp despotu ile Bosna kıralı mühim roller oynadılar [253]. Batı hıristiyan âlemi, umumî kanaata göre vaktiyle "kabiliyetsizliği" yüzünden tahttan uzaklaştırılan genç Sultan Mehmed'i yumuşak, iktidarsız ve bu sebeple barışçı görmekte idi. Hattâ onun Osmanlı tahtına çıkışı Osmanlı kudretinin düşeceği ümidini uyandırmıştı [254]. Şimdi II. Murad sahneden çekildiği için yeni bir Varna

[249] Tursun bey, 40.

[250] "Minba'd yağılıktır; ya kaleyi versün, ya başın kaydın görsün" (Tursun bey, s. 42). Bu hususta yine Tursun beyle (s. 41-42) Neşrî'de (s. 180) ayrı iki rivâyet vardır. Tursun bey, Ducas gibi (157-158) harp ilânını Rum halk ile asker arasında arizî bir kavgaya bağlar. Kemâl Paşazâde (16-18) hiç şüphesiz Tursun bey rivâyetini takip etmektedir. Neşrî, Hisar tamamlanınca Sultan'ın Akçaylı (oğlu) Mehmed beyi İstanbul'a karşı gönderüp doğrudan doğruya muhasemata başladığını anlatmaktadır. Rûhî'deki rivâyet mühimdir « قلعه تمام یاپلوب همان اولدم ستانبول ایله عداوت ایلدی کلوب استانبولك ازرنه دوشب عسكر حلقنه أمر ایتدیكه مجموع كافروك باغلرك و باغچه‌لرن بلته اوروب هلاك ایتدیلر » — Phrantzes'e göre (S. 234) harp daha önce, Haziran'da ilân olunmuştur. Bunun için karşıla. Kritovulos, S. 19-21.

[251] Karşıla. Jorga, II, 18.

[252] Bak. Jorga, II, 10-11; Venedik'e Bizans elçisi 1452 Şubat'ında vâsıl oldu.

[253] Bak. Jorga, GÖR, II, 8-9.

[254] Phrantzes, 212; Zinkeisen, I, 801.

seferinin muvaffakiyetle neticelenebileceği düşünülüyordu. Meşhur hümanist Philelphus, Fransa kıralını bir haçlı seferine teşvik için yazdığı fantazi dolu meşhur mektubunda (Mart 1451) bu görüşleri aksettirmektedir[255]. İşte bu yüzden İstanbul'un ciddi bir tehdit altında bulunduğuna inanılmıyor; Venedik'te İstanbul'daki balyozdan alınan mektuplara göre böyle bir ihtimale yer verilmiyordu [256]. Bu yanlış telâkki, batı devletlerini vaktinde esaslı hazırlıklar yapmaktan alıkoymuştur. Onları hareketsiz bırakan mahirane diplomatik faaliyette Fatih Mehmed, devlet adamı Çandarlı'dan şüphesiz çok istifade etmiştir. Koca vezir halâ devlet işlerine hâkim bulunuyordu. 1451 Eylûl'ünde Sultan'ın ona Filibe'de yeni mülkler bağışladığını görüyoruz [256a]. Bir taraftan Sultan Mehmed İstanbul muhasarası için hazırlıklarını yaparken, öbür taraftan o, eski pasif barış politikasını tatbik etmekte devam ediyor ve bu siyaset şimdilik genç Sultanı'n maksadına da hizmet etmekten geri kalmıyordu. Mehmed tahta çıktığı zaman Sırp despotu ve Bizans'la barışı sağlamak için oldukça büyük fedakârlıklardan çekinilmemişti. Keza Karaman-oğlu'na Alâiye'nin terkinde Çandarlı büyük bir rol oynamıştı [257].

Çandarlı, son ana kadar daima İstanbul'un fethi teşebbüsüne muhalif kalacaktır. Teşebbüs muvaffak olursa kendisinin, yahut hiç değilse otoritesinin mahvı, muvaffak olamazsa devletin tehlikeye düşmesi muhakkak görünüyordu. Hattâ o, şehir fetholunsa dahi korkunç bir Haçlı seferleri silsilesini tahrik edeceğini ve Osmanlı devletinin mahvına sebep olabileceğini ileri sürecektir. Sultan Mehmed, fetih için şüphesiz en büyük engel olarak ulu vezirin bu muhalefetini karşısında bulmakta idi. İstanbul'u "ona verecek" olan Çandarlı idi. Tecrübeli ve kudretli vezirin muhasara fikrine bu muhalefeti, teşeb-

[255] Bak. Zinkeisen, I, 802-803; Jorga, II, 41.

[256] Bak. Zorzo Dolfin, S. 22-23.

[256 a] Topkapı Arş. no. 5488 de H. 855 evâsıtı Şaban t. mülknâme hücceti. bak. Zeyil no. IX.

[257] Chalkokondyles, S. 377; halk ve gazi muhitlerinin rivâyetlerinde (Âşık Paşa zâde, 140) vezirlere rüşvet geldiği ve onların zoruyla musalehanın akdolunduğu kaydını Halil Paşa aleyhine bir rivâyet olarak kabul etmelidir. Çandarlıları gözeten Neşrî (bak. s. 179) bu rüşvet ibaresini atlamıştır. Çandarlı'nın sulhü kurtarmak için Alâiye'yi terk etmesi tabii iyi karşılanmamıştı. Onun aleyhindeki rivâyet Chalkokondyles'e kadar gelmiştir.

[257 a] Ducas, gece daveti sahnesi s. 250-251.

büsü daha başından muvaffakiyetsizliğe mahkûm edebilir, Osmanlı safında bu fikir ayrılığı netice üzerinde meş'um bir tesir yapabilirdi. Genç ve tecrübesiz Sultan'a karşı devleti bu kadar yıldır idare etmiş ve bu duruma eriştirmiş bir devlet adamı sıfatiyle onun fikir ve reyi halâ büyük bir ehemmiyeti haizdi. Artık savaşın kaçınılmaz bir hal aldığı 1452 kışında genç Sultan, koca Çandarlı'yı kendi fikrine getirmek için büyük bir gayret sarfetmiş görünmektedir. Bazan masal unsurlariyle karışmış bulunan Türk rivâyetleriyle Yunan müverrihlerinin kayıtları karşılaştırılınca bu açık bir hal almaktadır. Ducas'-da Sultan Mehmed'in Çandarlı'yı bir gece ansızın davet ettiği, vaid ve tehditlerle teşebbüsü destekliyeceğine dair ondan söz aldığı hakkındaki hikâye, durumu mânidar bir şekilde aksettirmektedir. Tursun beğ'de [258], fetih fikrinin onu uykusunda bile terk etmediği, fakat "erkân-ı devlet"in (şüphesiz Çandarlı) [258b] böyle bir teşebbüsün sebep olacağı kötü neticeleri ileri sürerek muhalefet ettikleri, buna karşı onun fikir ve kararından katiyyen dönmediği rivâyeti, Ducas'ın mezkûr hikâyesiyle karşılaştırılabilir. Bu bahislerde esas itibariyle Tursun beği takip eden Kemâl Paşazâde [259] şu mânidar fıkrayı ilâve eder: "Erbâb-ı 'arz bu bâbda eshâb-ı garaz idüğin bildi". Bizans'ın, şüphesiz onun sulhperverliğini takviye için daha kabarıkça gönderdiği mutad pişkeşleri herzaman olduğu gibi almakta bir mahzur görmeyen Halil'in barış siyaseti gazi muhitlerinde tasvip görmüyordu. Ducas'a [260] kadar aynen intikal eden "Kâfir ortağı" tâbiri, bu muhitlerde o zaman onun aleyhindeki görüşün ne kadar yayılmış olduğunu ortaya kor [261]. Sultan Mehmed, nihayet o kadar zarurî görülen fikir birliğini sağlamak ve müttefikan katî bir karara varmak üzere fevkalâde bir toplantıda meseleyi ortaya koydu.

Bu toplantı ve orada Sultan Mehmed'in verdiği nutuk, Tâci Bey zâde Cafer Çelebi [262] ve Kritovulos tarafından [263] birbirinden ayrı

[258] S. 36.

[258a] ه اکا تعرضدن زیاده فتنه‌یه سبب اولمق توهماتن و احتمالاتن سویلرلردی. بو صورتله نیجه‌که ذکرنی کرداب نسیانه صلالم دیو قصد ایدرلردی اصلا التفات اتمزدی — (Tursun bey, 36).

[258b] *Heşt Bihişt*'te aynı rivâyette "Halil Paşa ve bazı āʿyān".

[259] v. 13b.

[260] S. 251.

[261] Karşıla. Âşık Paşa zâde, 141.

[262] *Mahrûsa-i İstanbul Fetihnâmesi*, TOEM ilâvesi, 1331, S. 6-8.

[263] S. 25-37.

olarak bize nakledilmiştir. Her iki rivâyete göre, müzakereler Mehmed' in bir nutku ile açılmıştır. Tâci Bey zâde, kendi inşa meharetini göstererek, Kritovulos ise klâsik Yunan tarihlerini taklit ederek bu nutku süslemiş ve değiştirmişlerse de, mukayese ettiğimiz zaman her ikisinin de, nutkun esasım teşkil etmesi lâzım gelen şu noktalarda sırasiyle birleştiklerini görmekteyiz. Mehmed demiştir ki : 1-Atalarımız gibi bizim de esas vazifemiz gazâ yapmaktır; 2- Memleketimiz ortasında bulunan İstanbul düşmanlarımızı korumakta veya tahrik etmektedir; 3- Devletimizin istikbali ve emniyeti için bu şehrin zabtı elzemdir; 4- Her birinizin fikir ve reyini öğrenmek istiyorum. Yine her iki rivâyete göre, hazır olanlardan bir kısmı fikri hararetle tasvip ve biran önce tatbikine geçilmesini iltizam ettiler. Kritovulos'a göre [264], bunların çoğu bir zafer sonunda yükselmek emelinde olanlardı. Buna karşı bazıları, Tâci Bey zâde'ye göre kalenin metanetini öne sürerek muhasaradan vaz geçilmesini teklif ettiler. Fakat Sultan şiddet ve heyecanla fetih fikri üzerinde azim ve kararını bir daha ilân edince herkes bu fikir etrafında birleşti. Kritovulos'a göre bazı "tecrübeli zatlar" muharebenin taraftarı değillerse de, savaş lehinde umumî heyecana karşı gelemiyerek ağız açmadılar ve umûma tâbi oldular[265].

Açık olarak görülüyor ki, Çandarlı, bu toplantıda genç Sultan ve onu teşvik eden harp taraftarı ekseriyet önünde ister istemez gerilemiştir. Biz bu harp taraftarlarının eskidenberi kimler olduğunu biliyoruz. Z. Dolfin'e göre [266], Sultan Mehmed "İstanbul'un alınamıyacağını söyleyen yaşlı müşavir ve paşaları uzaklaştırmış ve yerine arzusuna uyan daha gençlerini getirmiştir". Burada, harp taraftarı genç vezirleri, en başta Zaganos'u, Divana soktuğu doğru isede, muhasaraya muhalif olan yaşlı vezirleri, yani Halil'i iş başından uzaklaş-

[264] S. 37.

[265] Halil'in Rum dostu olduğu, onlardan rüşvet aldığı, şehrin alınmasına mani olmak isteyerek hiyanet ettiği rivâyeti, yalnız Âşık Paşazâde gibi Türk kaynaklarında değil, Ducas, Phrantzes gibi Yunan kaynaklarında ve İstanbul muhasarasını tasvir eden Lâtin kaynaklarında da (Dolfin, S. 25, §. 28) mevcuttur. Bu noktada kaynakların birleşmesi, daha ziyade Halil'in barış politikasının sebep olduğu şayiaların geniş bir yayılma sahası bulmasından ileri gelmektedir. Halil'i böyle bir politikaya sevkeden âmilleri yukarıda uzun uzadıya münakaşa etmiş bulunuyoruz.

[266] Samim Sinanoğlu ve Suat Sinanoğlu tercümesi, İstanbul ve Fatih degisi, cilt I, sayı 1 (İstanbul 1953), S. 16.

tırdığı doğru değildir. Bununla beraber İtalyan kaynağına geçen bu rivâyet, muhasara fikri etrafında esaslı ihtilâfı teyit eden başka bir delildir. Edirne'de müttefikan verilen umumî karardan sonra harp aleyhinde bulunmak bir hiyanet sayılabilirdi. Çandarlı, savaşın en kritik safhasında halâ haklı görünmek iddiasiyle harp aleyhinde konuştuğu zaman, zafer takdirinde bir hain muamelesi görmeğe kendi kendini mahkûm etmiş oluyordu.

Sultan Mehmed, mutlak galip çıkmak azmiyle bütün hazırlıklarım tamamladıktan sonra, Orta-çağın en büyük kalesini yıkmak için yaptırdığı müthiş toplariyle İstanbul surları önüne geldi. 6 Nisan-29 Mayıs arasında 54 gün süren muhasaranın [267] tafsilâtına girişmek burada ne mümkündür, ne de lüzumludur. Fakat Fatih Mehmed, İstanbul surları önünde kendisini bütün mukadderatla karşı karşıya getiren iki çetin imtihan daha geçirmiştir ki, yukarıda tasvirine çalıştığımız büyük buhranın son ve en kat'î anlarını teşkil ettiği için burada anlatmağa değer.

Bilindiği üzere, 20 Nisan'da buğday yüklü bir Bizans gemisiyle üç Ceneviz gemisi [268], Türk donanmasını mağlûp ederek Halic'e girmeğe muvaffak oldular. Bu muvaffakiyet, Bizans'ta büyük bir sevinç ve ümit uyandırdı. Bu gemilerin, batılıların gönderdiği donanmanın öncüleri olduğu şayiası yayıldı. Tursun bey'in ifadesiyle "bu hâdise ehl-i islâm arasına fütur ve perişânî saldı" [269]; asker "fırka fırka oldular" [270]. Muhasarayı muvaffakiyetsizliğe uğratabilecek büyük tehlike ufukta belirmişti. Ümitsizlik, bozgun doğurabilirdi. O zaman, herhalde Akşemseddin tarafından Padişah'a sunulmuş olan bir mektup [270a] bu muvaffakiyetsizliğin umumi bir hayal

[267] Mısır Sultanı'na ve Karakoyunlu'lardan Cihânşah'a gönderilen fetihnâmelere göre (bak. Feridûn Bey, S. 237 ve 246) Padişah 12 Rebiülevvel'de (23 Mart) Edirne'den hareket etmiş, 26 Rebiülevvel'de (6 Nisan) muhasaraya başlanmıştır.

[268] اریشور نا كاه درت اولو كوكه (*Düstûrnâme*, 95).

[269] S. 48; Tâci Bey zâde Cafer Çelebi, S. 15-16; Sadeddin, I. 422.

[270] Tâci Bey zâde, S. 16.

[270a] *Arşiv kılavuzu*'nda (İstanbul 1938. v.VII) Mehmed imzasiyle neşredilen ve Akşemseddin Mehmed bin Hamza'ya aidiyetine şüphe olmayan mektubun yazısıyle bu mektub yazısı aşikâr bir benzerlik gösterir. Her ikisini yazanın Padişaha hitap şekli aynıdır. Nihayet Akşemseddin'in İstanbul muhasarasında hazır bulunarak tebşîratiyle Fatih üzerinde büyük bir tesir yaptığı malûmdur (karşıla. *Şakâyık* tere. İstanbul 1269, S. 243, ve, Kemal Paşa zâde; Vesikanın fotokopisi bak. Zeyil no. VIII).

kırıklığı doğurduğunu ve zaferi şüpheye düşürdüğünü isbat etmektedir. Mektuba göre, düşman sevinmiş, Padişah'a "noksan-i rey ve adem-i nefâz-i hükm" nisbet olunmuştur. Keşif ve tebşirleriyle Fatih Mehmed üzerinde büyük bir nüfuz sağlamış olan bu Türk şeyhi iş başına "merhameti ve rıfkı az olan" kimseyi getirmesini ve "hendek doldurmalu olıcak tehâvün ederler" korkusuyla Padişah'ın sert ve enerjik davranmasını tavsiye etmektedir.

Sultan, bütün vezirlerin ve komutanların katıldığı bir Divan toplamak mecburiyetini hissetti [271]. Orada, Çandarlı ile ona tâbi olanlar, ortaya çıkan durumdan istifade ile İmperatorla müzakerelere girişilmesi ve muhasaranın kaldırılması fikrini tekrar ortaya attılar [272]. Genç Sultan için durmun ne kadar nazik bir hale geldiğini tasavvur etmek kolaydır. Vaziyeti Halil'in eski rakibi ve fetih fikrinin en kuvvetli müdafii Zaganos Paşa kurtardı [273]. Hadım (Şahabeddin) Paşa ve koca Turahan Bey'le Akşemseddin'in ve Sultan'm hocası Ahmed Gürânî'nin yardımlariyle bu bedbin görüşü yenmeğe ve savaşa devam azmini yenilemeğe muvaffak oldu. Bunlar teşçi edici sözleriyle askerin cesaretini yükselttiler [274]. Surlara karşı top ateşi şiddetlendirildi ve 21 Nisan'da Romanus Kapısı yakınında büyük bir kule yıkıldı [275]. Osmanlı donanmasının bir kısmının ertesi gün Galata sırtlarından Haliç'e indirilmesi de doğrudan doğruya 20 Nisan deniz mağlûbiyetine bir cevap olarak kabul edilmektedir [276]. Şüphesiz daha önce hazırlıkları yapılmış olan bu projenin o zaman süratle tatbikine geçilmiştir. Bu beklenmedik başarı, Türk ordugâhında kuvve-i maneviyeyi tekrar yükseltmeğe şüphesiz çok yardım etti.

İkinci buhranlı an , Mayıs sonlarına doğru kendini göstermiş ve fetihle neticelenmiştir. Birbirinden müstakil kaynakların teyit

[271] Taci Bey zâde, 96.

[272] *Heşt Bihişt*, 397a; Sadeddin, 422-423; Tâci Bey zâde 16-17.

[273] Evvelce Padişah'ın lalası olan Zaganos kızını vererek onun kayın pederi de olmuştur (Bak. Chalkokondyles, S.404, ve, Phrantzes, S. 237).

[274] «اكثر اركان دولت سلطان در ترك محاصره و ايقاع طرح مصالحه با وزير اعظم خليل پاشا متفق الكلام بودند ... و بعض اهل حق و يقين و معدودى از علماء دين خصوصا شيخ الاسلام و المسلمين آق شمس الدين و استاد القراء و المحدثين مولانا احمد كورانى و از اركان سلطنت وزير ديانت شعار زغنوس پاشا با سلطان درين داعيه بدرون دل و زبان متفق و مصر بودند» (هشت بهشت، 397a, 399a).

[275] Pears, *The destruction*, s. 268; karşıla. Tursun bey, 48.

[276] Dolfin, S. 31, §. 36. Pears,269; Donanmayı karadan geçirme fikrinin menşei hakkında bak. Z. Dolfin, S. 31, §. 37. Babinger, *Mehmed II., der Eroberer und Italien*, Byzantion XXI (1951), fasc. 4.

ettiğine göre [277], o günlerde Türk ordugâhında, Batı hükümdarlarının ittifak yaptıkları, Hunyadi'nin şehri kurtarmak üzere kuvvetli bir ordu ile yolda olduğu ve büyük bir Haçlı donanmasının Ağriboz'a, yahut Sakız adasına eriştiği şayiaları yayıldı ve büyük bir endişe yarattı. Tekrar mırıldanmalar başladı. Çandarlı, haklı çıkacak gibi görünüyordu [278]. Gerçekten, Venedik 7 Mayıs'ta, hazırladığı bir donanmayı G. Loredano kumandasında Ege sularına göndermiş [279] ve Papa da kendi hesabına beş kadırga techiz ettirip yola çıkarmıştı [280]. Öbür tarafta Karaman-oğlu, Venediklilere verdiği söz üzerine İstanbul surları önünde herhangi bir gevşeme halinde harekete geçmeğe hazır bulunuyordu [280a]. Kuvvetli bir casus şebekesine malik olan Osmanlı hükümdarının [281] bu faaliyetlerden ve hazırlıklardan habersiz kalmasına imkân yoktur. Bir gecikme meş'um neticeler doğurabilirdi "Te'hîr olıcak mabâdâ derya yüzünden dahi küffârdan muâvin gelüb halka zaaf-ı kalb târî olmağa sebeb ola"[282]. Sultan Mehmed, 26 veya 27 Mayıs'ta [283] son ve kat'î karar için bir harp meclisi topladı. Çandarlı Halil, muhasaranın biran önce kaldırılması gerektiğine dair aynı delilleri tekrarladı; bilhassa Batı hıristiyan hükümdarlarının ittifak ederek Türkleri Balkanlardan atmak

[277] Bak. Pears, S. 316.

[278] "Bu rivâyet bütün orduyu heyecana getiriyordu, diyorlardı Niçin ordu surların önünde bu kadar zamandanberi eriyip duruyor, niçin taarruza geçilmiyor" (Z. Dolfin, s. 41, §.74) ."Padişaha karşı mırıldanma ve bedduâlara başladılar. Padişah'm icrası gayri mümkün bir teşebbüse girişerek milletini mahva sürüklediğini söylüyorlardı" (Phrantzes, s. 264); karşıla. Kritovulos, 70.

[279] Jorga, II, 28. Fakat Loredano'ya verilen tâlimatta bir tahrik olmadığı müddetce Türklerle mücadeleden çekinmesi bildirilmişti.

[280] Jorga, II, S. 29,39.

[280a] Karaman-oğlu İstanbul muhasarası sırasında taarruza geçmediyse de, İstanbul fethine iştirak etmek isteyen Karamanlılara iyi muamele yapmadı. Şu vesika bunu gösterir: "Karye-i mezbûreyi İbrahim bey atası vakfetmiş, İbrahim bey zamanında örfiyyesi vakfa bile tasarruf olunurmuş, Osmanlı ile İstanbul gazâsma bile vardun deyü İbrahim bey örfiyyesin timara vermiş" (Belediye kütüphanesi, Cevdet yazmaları, O. 116-1, H. 888 tarihli Karaman ve Kayseri Evkaf defteri).

[281] Bak. Babinger, *Mehmed II., der Eroberer und Italien*, S. 154. XV. asır ortalarına ait hakânî defterlerde timar tasarruf eden "casûs" lara da tesadüf olunmaktadır.

[282] Tâci Bey zâde, S. 17.

[283] Bak. Pears, 320.

üzere harekete geçeceklerini, daha büyük bir felâkete meydan vermemek için ricat etmek gerektiğini söyledi. Şüphesiz daima Yıldırım Bayezid'in akıbetini, İzladi, Varna ve İkinci Kosova muharebelerini hatırlatıyordu. Genç vezir Zaganos Paşa bu fikre itirazla, Batı hıristiyan hükümdarlarının aralarındaki rekabet sebebiyle devamlı bir ittifak yapmalarına imkân olmadığını, bir donanma teşkiline muvaffak olsalar bile getirecekleri askerin Osmanlı kuvvetlerinden birkaç misli zayıf olacağını ileri sürdü ve korkmadan muhasaraya devam etmek lâzım geldiğini "İtalya'dan yardımcı kuvvetler gelmeden önce şehrin zabt olunabileceğini" şiddetle müdafaa etti [284]. Z. Dolfin [285], Zaganos Paşa yanında yer alarak muhasaraya devam fikrinde olanlar arasında Turahan Paşa ile o zaman üçüncü vezir Hadım Paşa (Şahabeddin Şahin Paşa) yı da zikretmektedir. Bir arada zikredilen, Zaganos, Şahabeddin isimleriyle karşımızda, 1444 de Halil'e karşı koyarak genç Sultan Mehmed'i İstanbul fethine teşvik eden aynı harbcû gurupu görmekteyiz. Bu münasebetle Phrantzes, Zaganos'la Çandarlı arasındaki kıskançlığa ve "eski düşmanlığa" bilhassa işaret etmiştir. Bunların zafer neticesinde sağlıyacakları nüfuz ve iktidar için harbe şiddetle taraftar bulundukları da belirtilmiştir [285a]. Bu suretle Çandarlı ile rakipleri arasındaki eski iktidar mücadelesinin İstanbul fethinde ne kadar ehemmiyetli bir rol oynadığını burada bir kere daha müşahede etmek fırsatım buluyoruz.

Phrantzes'in yazdığı gibi [285b], genç Sultan esasen kendisinin olan harbe devam fikrini hararetle tasvib etti. O, ne bahasına olursa olsun bu ölüm kalım savaşını bırakacak değildi. Bir ricat, sadece Osmanlı devletinin yarım asırdanberi maruz kaldığı parça-

[284] Türk kaynakları Tursun bey (48-49) ve Tâci bey zâdede (16-17) 20 Nisan deniz mağlubiyetinden sonraki toplantı ile bu son toplantı birbirine karıştırılmış görünmektedir. Her ikisinde deniz mağlubiyetinden sonraki toplantının akabinde umumî taarruzun ilân edildiği kaydolunmuştur. Yalnız Sadeddin (S. 423) bu toplantıdan sonra daha günlerce savaş yapıldığı ve bu arada gemilerin Galata arkasından geçirildiğini ve saireyi yazar. Fakat o da ikinci harp meclisinden bahsetmez. Phrantzes (s. 267) ve Kritovulos (s. 70) son toplantı ve sebebi hakkında birleşirler. Muhasaranın şahidi Baş-piskopos Leonardo ve Tedaldi ve şüphesiz onlardan alan Z. Dolfin (tercüme, s. 74) son taarruz kararının verildiği toplantıdan bahsederler (bak. Pears, *The Destruction*, S. 318-320).

[285] Z. Dolfin S. 42, §. 77.

[285a] Kritovulos, 37.

[285b] S. 268.

lanma tehlikesinin bütün vahametiyle yeniden baş göstermesine sebep olmaz; fakat aynı zamanda bizzat kendi saltanatı için felâketli neticeler doğurabilirdi. 1444 de Çandarlı'nın sulh siyaseti Haçlı ordu ve donanmasının taarruzuna mani olamadığı halde, şimdi İstanbul önünde bir ricatin bu tehlikeyi önleyebileceğini sanmak fazla saflık olurdu. Umumî ve kati taarruz kararı verildi [285c]. Askeri daha ziyade şevke getirmek için Sultan Mehmed, hiç istemediği halde, şehrin yağmasına izin verdi [285d].

27 Mayıs pazar günü münâdiler, iki gün sonra *yürüyüş* ve *yağma* kararını orduda ilân ettiler [286]. Her şey, bu son ve kati teşebbüse bağlı idi. Hummalı hazırlıklar başladı. Batı'dan bir yardım gelmeden işi bitirmek gerekti [287]. 29 Mayıs sabaha doğru, Tacî Bey zâde'ye göre gecenin son sülüsünde, batı kaynaklarında gece saat 1-2 arasında [288], taarruz başladı ve sabahleyin şehir feth olundu [289].

[285c] Leonardo'ya göre Sultan taarruz gününü tayin etmesini Zaganos'a emretti (Pears, S. 319).

[285d] Karşla. Akşemseddin'in mektûbu, Zeyil, no. VIII.

[286] Karşıla. Tâci Bey zâde, S. 17, 19; Tursun bey, S. 49; Ducas, S. 280; Phrantzes, S. 270; Chalkokondyles'e göre (S. 390) Sultan son karardan sonra İsfendiyar oğlu İsmail beyi İmperator'un yanına göndererek şehrin yağma edilmesine mani olmak üzere teslim teklifinde bulunmuştur (teslim teklifi hakkıda kezâ bak. Ducas, S. 280). Fatih Mehmed, fethin hemen akabinde Lucas Notaras'a (Neşrî'de, S. 180, Kir Luka) şehri teslim için neden İmperatoru ikna etmediğini, o takdirde bu kadar hasar ve harâbîden kaçınılmış olacağını söylemiştir (Phrantzes, S. 291, ve Dolfin, S. 50). Aynı kaynağa göre, Notaras teslim niyetinde olduklarını, fakat bunu yapmanın ne İmperator ne de kendi elinde olmadığını bildirmiştir. Rûhî'ye göre „حصاروك هر طرفی یقلمالو اولیجاق استانبول تكوری كرلقایی فیغروب مشورت ایدوب قلعه ویرمك تدبیرن ایدجك فرنك كافرلری انجنوب قلعهٔ بیز بكلروز مسلمانلره ویرمزز دیو باش قالدوریجق جنك اتمكه اقدام اتدیلر" Chalkokondyles'e göre (S. 391), son teslim teklifinden sonra İmperator anlaşmak üzere Sultana bir adam göndermiş, fakat netice alınamamıştır.

[287] Karşıla. Phrantzes'de (S. 268), Zaganos'un nutku.

[288] Bak. E. Pears, *The destruction of the Greek empire and the story of the capture of Constantinople by the Turks*, London-New York-Bombay, 1903. S. 334; Tâci bey zâde, S. 18.

[289] Türk kaynaklarında (Tâci Beyzâde, Tursun Bey ve *Düsturnâme*) son taarruzun muvaffakiyetle neticelenmesi üzerinde Batı kaynaklariyle birleşen noktalar dikkate değer bazılarına göre Türk ordusu "top yıkdugı gedükden" şehre girmiştir (Tursun bey, S. 50-51, *Düsturnâme*, S. 90 طوپ یقدوغی كدكداكی فرنك قشدی مجروح اولدی قیلیماز جنك). Tursun bey ve Enverî, Batı kaynakları gibi, Giustiniani'nin yaralanarak çekilmesini Bizans müdafaasının çökmesinde mühim bir

İstanbul'un fethi, genç Sultan için aynı zamanda saltanatın fethi olmuştur. Fatih, şehrin hemen zabtını müteakip Orhan'ı arattı. Ölü ve sağ getirene büyük bir mükâfat vaadetmişti [290]. Bizanslıların yanında kendisine karşı surlar üzerinde savaşmış olan [290a] bu Osmanlı şehzâdesinin ölümü ile Yıldırım oğulları arasındaki taht kavgası kati olarak son bulmuş oldu [291]. Sadece fethin başarılmış olması Çandarh'yı suçlu mevkiine düşürmeğe yeterdi. Genç Sultan'a göre o, kendi saltanatına, iktidarına ve zaferine daima hâil olmamış mı idi? Bahusus son taarruzdan önce, bir zaferin kendi mahvı demek olacağını çok iyi bilerek rakiplerine karşı kör bir intikam hissi içinde felâketli bir ricat fikrini ısrarla savunmuş değil mi idi? Onun harp meydanında bile körükörüne tâbi olduğu korkak barış politikası, düşmanı korumak, ona yardım etmekten başka ne mâna ifade edebilirdi? O, şahsî garez ve menfaat hisleriyle bu yatıştırma politikasına sıkı sıkıya bağlı kalarak Osmanlı devletinin hayatı ve temeli olan gazâ ananesine hiyanet etmiş ve büyük fethi baltalamağa çalışmamış mı idi? Madem ki şimdi şehir fetholunmuştur, madem ki bu bir imkân idi; o halde ihtiyar vezirin bütün fikir ve faaliyetleri hiyanetten ibaretti. Bunun için Bizans'tan alman mutad hediyelerde [292] veya esir edilen Notaras'm ifadelerinde, yahut Bizans'a vaktiyle gönderilmiş barış vaadeden bazı mektuplarda [293] koca veziri itham edecek şeyler bulmak kolaydı. Şüphesiz aynı zamanda Çandarlı'nm mahvını isteyen diğer vezirler, fethin başlıca faillerinden olup, şimdi nüfuz ve kudreti çok artmış olan [294] Zaganos Paşa, eski can düşmanı Şalıabeddin Paşa ve nihayet Turahan Bey, Padişahı onun aleyhine kuvvetle kışkırtıyorlardı. Artık Çandarlı'nm kudretinden korkulmuyordu, fetihle beraber o bütün otoritesini kaybetmişti [295]. İşte bu hâlet-i

âmil olarak zikrederler (Karşıla. A. D. Mordtmann, *Belagerung*, S. 88; Pears, S. 345-347). Buna mukabil Tâci Bey zâde'ye göre (S. 30), evvelâ Edirne kapısı tarafında "beş on gazi duvar üzerine çıkup sancak dikdi" ve bundan sonra müdafaa çöktü (keza bak. Sadeddin, I, 426). Burada, Ducas'm bahsettiği Kerkoporta hadisesi hatırlanabilir (bak. Pears, S. 343-345).

290 Pears, S. 377; Ducas, S. 301.

290a Kritovulos, S. 83.

291 Orhan'ın ölümü hakkında muhtelif rivâyetler vardır, bak. Kritovulos, S. 83; Ducas, S. 301; Chalkokondyles, 398.

292 Karşıla. Kemâl Paşa zâde, 44b.

293 Ducas, S. 299-300.

294 Chalkokondyles, S. 404.

295 Aynı yer.

ruhiye içinde genç Fatih, koca veziri hemen fethin ertesi gün, 30 Mayıs 1453 de tevkif ve hapsettirdi [296]. Aynı zamanda evlâdı ve taallûkatı da tevkif ve malları musadere edildi [297]. Chalkokondyles'e göre [298], ihtiyar vezir bağlı olarak bir arabada Edirne'ye gönderildi. Orada Kule-Burgos'unda [299] bir müddet daha mahbus tutuldu. Oruc'a bakılırsa [300], Enez fethinden kırk gün sonra orada idam olunmuştur [301].

Çandarlı'nın bu trajik akibeti ile Osmanlı tarihinin ilk büyük devri kapanmıştır [302]. Otoritesi derhal fevkalâde artan [303] Fatih Mehmed, kendisini tam ve mutlak kudret sahibi bir hükümdar, cihânşumûl bir hâkimiyete namzed bir İmperator [304] mevkiinde görmeğe başladı ve eskisine nazaran çok daha merkeziyetçi İmperatorluğunu kurmak üzere fasılasız seferlerine girişti.

[296] Bak. Âşık Paşa zâde, 142; Neşrî, 181; Chalkokondyles, S. 404. Phrantzes' göre (S. 293) Çandarlı fetihten bir kaç gün sonra tevkif olunmuştur. Chalkokondyles, Sultan Mehmed'in Çandarlı'ya çoktanberi kin beslediğini, fakat saltanatta sağlam bir şekilde yerleşmediğini görerek onun çok büyük olan otoritesinden çekindiği için maksadını meydana vuramadığını söylerken hakikati aksettirmektedir.

[297] Halil Paşa çok zengin sayılıyordu (Kritovulos, S. 91). Chalkokondyles'e göre(S. 404) hırs ve tama'la büyük servetler yığmıştı. Karşıla. Âşık Paşa zâde, 196-197; Fr. Taeschner ve P. Wittek, *Die Vezirfamilie der Čandarlızāde* (14-15. *Jhdt.*) *und ihre Denkmaeler*, Der İslam, Bd. 18 (1929), S. 104, not 7.

[298] Aynı yer.

[299] Sonraları suçlu vezir ve beyler için hapishane vazifesi gören *Yelli-Burgaz kulesi* olmalıdır (bak. T. Gökbilgin, *Edirne*, İslâm Ansiklopedisi, cüz 30, S. 115).

[300] S. 66-67.

[301] *Düstûrnâme*'de (96-97), Halil'in idamı Enez fethinden önce gösterilmiştir. Enez seferi, 1454-1455 kışındadır (Karş. Ducas, S. 335; Kritovulos, S. 106; Tursun Bey, 69). Oruc'a inanmak lâzım gelirse, Halil Paşa bir buçuk yıl kadar hapiste kalmıştır.

[302] Taeschner-Wittek, mezkûr makale, S. 105. - Fatih devrine bir çok bakımdan bir aksülamel sayılabilecek II. Bayezid devrinde Çandarlı Halil'in oğlu İbrahim Paşa tekrar devlet işleri başına getirilecektir. Bu devirde kaynaklar Halil'i suçlandırmaktan çekinirler ve hatırasına hörmetkârdırlar. Neşrî (Fr. Taeschner'in neşr ettiği H. 898 tarihli Menzel nüshası, S.229) diyor ki: اخرمظلوما توهم تهمت شاهيله شهيد اولدى (Karşıla. Tursun bey, 31). H. 903 tarihli Çandarlı İbrahim Paşa vakfiyesinde Halil, şehit olarak anılır. Fakat Fatih devrinde yazılmış eserlerde, ezcümle *Düsturnâme*'de (s. 95-96) Halil râşi ve hain gösterilir. Kemâl Paşazâde (43b-45a) derin kavrayışiyle Halil'in katli hadisesini tahlil eder.

[303] Bak. Chalkokondyles, S. 405, Ducas, 314.

[304] Bak. Fr. Babinger. *Mehmed II., der Eroberer und İtalien*, S. 131-132.

Yukarıda anlattıklarımızı tabiî neticesine bağlamak için burada kayde değer ki, Fatih Mehmed'in cülusunda bazı yerleri almış olan Sırp despotu da, İstanbul fethini haber alır almaz, derhal bunları iâde etti [305]. Bununla beraber Fatih Mehmed, Rumeli hâkimiyeti için 1443 denberi en buhranlı meseleyi teşkil eden Sırp beyliği işini hal etmek üzere yine ilk seferlerini Sırbistan üzerine yapacaktır.

Çandarh'nm idamından sonra Sultanı bu mevkie ulaştıran lalası ve kayın pederi Zaganos ve Hadım Şahabeddin Şahin Paşalar rakipsiz bir şekilde iktidara hâkim oldular. Âşık Paşazâde'de bir fıkra ihtiyar Şahabeddin'in Sultan Mehmed nezdinde daima ne kadar büyük bir nüfuz sahibi olduğunu açıklar mahiyettedir: İstanbul'u şenletmek için vilâyetlerden sürülüp getirilen ahaliye burada evlerin mukataa ile, yani devlete ödenen bir kira ile verilmesi, mülk tanınmaması üzerine şikâyetler başlamıştı [306]. Bunun üzerine bu evlerin mülk olarak bağışlanması teklifini, sert ve otoriter Sultan'a ancak Şahabeddin Şahin Paşa (Kula Şahin) götürmeğe cesaret edebildi ve bunu kabul ettirdi [307].

Fakat Çandarh'nm idamından kısa zaman sonra koca vezirin ortadan kaldırılmasına o kadar çalışmış olan eski rakiplerinin hepsinin azl ve her birinin bir tarafa nefyedildiğini görmekteyiz. Kritovulos[308] Halil'in idamından sonra yerine İshak Paşa'nm tayin edildiğini kaydeder. Oruc [309], H. 860 da İshak Paşa'nm halâ Anadolu beylerbeyisi bulunduğunu bildirdiğine göre, bu kaydı ihtiyatla karşılamalıdır [309a]. Buna mukabil Çandarlı'nm katlinden sonra ikinci vezir

[305] *Heşt Bihişt*, v. 414; Neşrî, 183; *Düsturnâme*, 96.

[306] Bunun için karşıla. Tursun bey, 60-62, ondan naklen Kemâl Paşa zâde, 47a vd.; İstanbul'da mukataa evlerine dair H.895 tarihli Ayasofya camii evkaf mufassal defterinde (Başv. Arşiv. Maliyeden müd. deft.) mühim malûmat vardır.

[307] Âşık Paşazâde, 142; Neşrî, 181. « سلطان محمد در ابتداء حال تند خوی و بی اعتدال بود » (Muhtasar Lârî tarihi). Fatih'in Karaman dönüşünde tamamladığı Edirne Yeni Sarayını şehre bağlıyan köprüyü Şahabeddin Paşa yaptırmıştır (Kitâbesi, Gökbilgin, S.257).

[308] S. 92.

[309] S. 72.

[309a] Hüseyin Hüsâmeddin (III, S. 221) Çandarlı'nm idamından sonra Burgoslu Halil Paşa'nm vezir-i âzam tayin edildiğini iddia ediyorsa da, hiç bir kaynak göstermez.

Zaganos'un [310] birinci vezirliğe gelmesi, yani vezir-i âzamlık mevkiine geçmiş olması kuvvetle muhtemeldir [311]. Fatih Mehmed, bir müddet sonra "Zaganos Paşa'yı dahi" vezirlikten azletmiş, zevceliğe aldığı kızını boşamış, her ikisini Anadolu'ya nefyetmiş ve Zaganos yerine Mahmud Paşa'yı tayin etmiştir [312]. İhtiyar Şahabeddin Paşa da H. 857 içinde azlolunmuş ve son günlerini Filibe'de tamamlamıştır [313]. Nihayet Mehmed'in eski lalası Nişancı İbrahim Paşa, Hüseyin Hüsameddin'in naklettiğine göre [314], "Halil Paşa'nm idamında medhûl" olduğundan H. 858 Şaban'mda (27 Temmuz-24 Ağustos 1454) tekaüde sevkolunmuştur [315]. Acaba, Çandarıı'nm habs ve katlinden sonra, onun düşmanları neden böyle birer birer iş başından uzaklaştırılmıştır? Görünüşe nazaran bu, koca vezirin idamından sonra asker ve ûlema arasında görülen teessür ve aksülamelle izah edilebilir. Rivâyetler, ûlemanm büyük kısmı itibariyle daima Çandarlı'ya müzahir olduğunu, onun siyasetini desteklediğini göstermektedir [316]. Öbür taraftan yukarıda uzun uzadıya anlattığımız hâdiseler, onun Kapıkulu arasında eskidenberi sahib olduğu büyük nüfuz hakkında şüphe bırakmaz. Öyle görünüyor ki, devlet gemisini o kadar vartalardan kurtarmış, ûlema ve yeniçerilerin gözdesi emekli vezirin katli,

[310] Phrantzes, S. 263.

[311] Bir tahrir defterinde (Baş. arşiv. Maliye no. 525) adı *Melik ül-vüzerâ Zaganos Paşa* şeklinde geçer.

[312] Kritovulos, 192; Mahmud Paşa için yazılmış bir eser olan *Düstûrnâme*'ye göre (S. 103) o, H. 859 Saferinde (1455 Son kânun 21 - Şubat 19) vezir olmuştur. *Düstûrnâme*'de başka bir yerde (s. 97) Umul seferinden sonra vezir ve beylerbeyi olduğuna ait bir telmih vardır بر خداوندی بولوبن لا نظیر — بس امارت تحتنه قلدی وزیر Bu, Neşrî'deki kayda (S. 183) tamamiyle uyar. Zaganos'un Balıkesir'e nefyi işte bu tarihte olmalıdır. Neşrî'de (S. 174) onun, II. Murad'm ikinci defa tahta gelişinde Balıkesir'e gönderildiği doğru değildir (Bak. yukarıda S. 104). Zaganos'un Balıkesir'deki camii H. 865 de bitmiştir (bak. İsmail Hakkı, *Karesi meşâhiri*, İstanbul 1925, S. 128). H. 866 tarihli vakfiyesinde (Vakıflar Umum Müdürlüğü arşivi, ana. başlar 1255, S. 513) mütevelli olarak büyük oğlu Mehmed Çelebi'yi, ondan sonra Ali Çelebi'yi tayin etmiştir. Zaganos Paşa kızı Hatice Hatun 11 Zilka'de H. 884 tarihli Bursa kadı siciline göre (Bursa Müzesi, Şer'iye sicilleri A. 3-3, 224a) o tarihte Bursa mîzânı hâsılından günde otuz akça ulûfe almakta idi.

[313] A. Bâdi, *Riyâz-ı belde-i Edirne*, Bayezid Kütüphanesi No. 10391; F. Babinger, *Von Amurath*, S. 250, not 89.

[314] *Amasya Tarihi*, III, S. 222.

[315] İbrahim Paşa H. 866 Receb'inde halâ hayatta idi. Bu tarihte tertip edilmiş vakfiyesi elimizdedir. Bak. yukarıda not 195.

[316] Kemal Paşa zâde, 44b-45a; Hüseyin Hüsameddin, III, 221.

Phrantzes'in açıkca kaydettiği gibi [317], bir garez eseri sayılarak asker ve halk arasında derin bir teessür ve hoşnutsuzluk yaratmış[318], ve genç Fatih, mesuliyeti tamamiyle onun eski düşmanları üzerine yüklemek için, umumî efkâra bir ta'viz olarak, hepsini devlet kapısından uzaklaştırmıştır.

Bütün bu inkişaflar, İstanbul fethi gibi büyük bir başarı ile nihayet bulan 1443-1453 yılları arasındaki buhrana bağlıdır. Fatih Sultan Mehmed, bu imperatorluk buhranının içinde yaşadı ve ona katî çözüm şeklini getirdi.

[317] S. 294.

[318] Karşıla. Z. Dolfin, Samim Sinanoğlu-Suat Sinanoğlu trc. S. 50, §. 106.

STEFAN DUŞAN'DAN OSMANLI İMPERATORLUĞUNA *

XV. asırda Rumeli'de hıristiyan sipahiler ve menşeleri

Açık olarak görünmektedir ki, Türk arşivlerindeki vesikalar, Osmanlı devletinin Balkanlarda yayılışı hakkında bazı görüşleri esasından değiştirecek mahiyettedir. Osmanlı İmperatorluğunun son asrında, Balkan milletlerinin isyan ve istiklâl hareketleri esnasında revac bulan müfrit ve mutaassıp görüşlerin yavaş yavaş yumuşadığını, hatta bazı cesur yazarlar tarafından tamamiyle reddedildiğini biliyoruz [1]. Artık ciddî hiçbir tarihci, Osmanlı hakimiyetinin yerli idareci ve askerî sınıfları, asilleri ya kılıçtan geçirmek, yahut zorla İslâmiyete sokmak suretiyle ortadan kaldırdığını ve onların yerine imtiyazlı feodal bir hâkim sınıf olarak müslüman Türklerin gelip yerleştiğini [2] iddia etmiyor. Bununla beraber XV. asırda, kuruluş devrinde, Osmanlı İmperatorluğunun ayrı bir karakter taşıdığı noktasında israrla durmak lâzımdır.

Osmanlı tarihiyle yakından meşgul olan bir kısım araştırıcılar bazı dikkate değer vakıaları tespit etmişlerdir Evvelâ Osmanlı devletinin din hususunda müsamahakâr siyaseti, gayrı müslim reâyanın dinî işleriyle kendisini alâkadar görmediği vakıası belirtilmiş, Balkanlar'daki hıristiyan tebaasına, devşirme ve gulâm sistemi sayesinde idare sınıfına girme imkânları verdiği tekrarlanmış, hatta voynuklar, Martoloslar gibi uzun asırlar varlığını korumuş olan hıristiyan askerî gruplar yanında zaman zaman doğrudan doğ-

* Fuat Köprülü Armağanı'nda basılan bu makale (İstanbul 1953, s. 207-248) Fatih Sultan Mehmed devrine ait tahrir defterlerinden istifade olunarak o devirde devletin fetholunan memleketlerde yerleşme politikasının mühim bir cephesini ele aldığı için, burada da yayınlanmıştır. Sonradan yaptığımız yeni araştırmaların neticelerini de burada ilâve etmek fırsatını bulduk.

[1] XV. asra ait Raguza vesikaları, müdekkiklere (Jorga, Truhelka) bu istikamette çok yardım etmiştir.

[2] N. Stanef, *Blgarija pod igo*, Sofya 1935, ve bak. s. 170.

ruya hıristiyan tebaadan askeri hizmetler için istifade edildiği münferit vakılar halinde zikredilmiştir [3].

Balkan milletlerinin tarihleri üzerinde eserleri klasik hale gelmiş olan C. Jireçek de, bütün diğer müellifler gibi, idare sınıfına girebilmek için ihtidanın bir şart olduğunu, müslümanlarm imtiyazlı bir sınıf teşkil ettiklerini tasdik eder; fakat aynı zamanda, aşağıda uzun uzadıya üzerinde duracağımız bir mesele hakkında dikkate değer bir fikir ortaya atar: Ona göre, Rumeli'de timarlı sipahilerin çoğu eski Bulgar, Sırp, Arnavut veya Rum asil ailelerinden inmektedirler ve eski Sırp devletinden birçok müesseseler kalmıştır .[4]

Balkanlar'da Osmanlı fütuhatının şartlarını salâhiyetle inceleyen N. İorga, bazı tahminlerinde çok ileri gitmekle beraber, dikkate değer görüşler ileri sürmüştür. O, bir eserinde aynen diyor ki : "Bir asır içinde yerlerini Osmanlı İmperatorluğuna terkeden Balkan hı-

[3] Meselâ bak. Hammer, *Hist. de l'empire ottoman*, VII, 356; Ancak o, kaynağındaki "reaya" kelimesini kendine göre tefsir etmiştir. Peçevî'deki metin (II, 230) şudur « سمندره و طمشوار يقاسنده رعايا مابيننده نقدر دلوقانلو و توانا و جنكه راغب رعايا وار ايسه كندويه (ابراهيم پاشا) كاوب بيراقلر آلوب »
Hammer, başka bir eserinde (*Staatsverfassung und Staatsverwaltung*, Wien 1815, s. 276) hıristiyanların yoldaşlıkta bulunarak timar aldıklarını söylerken yanılmıştır. Herhalde Aynî Ali'deki "reaya" kelimesini yalnız hıristiyan tebaa mânasına almıştır. — D'Ohsson (*Tableau général de l'empire ottoman*, VII, 276) "le Sultan ne prends point des soldats parmi ses sujets tributaires" dedikten sonra 1600 de İbrahim Paşanın Papa kalesinden 600 Fransız askerinin kendi ordusuna iltihakını kabul ettiğini yazıyor (Bu hadise için de bak. Peçevî, II, 228 - 229). — Finlay (*The History of Greece under Othoman and Venetian domination*, London 1856, s. 55-56) Osmanlı Sultanlarının daha Orhan Gazi zamanından başlıyarak her devirde hıristiyan askerî kuvvetlere kadrolarında yer vermiş olduklarını işaret eder. — Gibbons (*The Foundation of the Ottoman Empire*, London 1916) Türklerle yerli anasırın müşterek bir imanla, İslam dini ile bir yeni millete, Osmanlı milletine vücut verdiklerini iddia ediyor ve diyor ki: Osmanlı Sultanları bu maksatla hakiki ve şuurlu bir islamlaştırma politikası güttüler. *Devşirme* müessesesi bunun bir vasıtası oldu. Bununla beraber onlar dinî hürriyet umdesine bağlı kaldılar. Osmanlı devleti esas kuvvet ve kudretini Rumeli'de kazandı ve o sayede Anadolu'da rakiplerini alt edebildi. Balkan yarımadası hıristiyanları, İmperatorluğun kurulmasına yardım ettiler. Onun esas iddiasına karşı bak. M. F. Köprülü, *Les origines de l'empire ottoman*, Paris, 1935.

[4] "Viele christliche Adelsfamilien wurden, besonders in Bosnien, durch Annahme des İslam zu erblichen Spahi's, deren es um die mitte des XVII. Jahrunderts in Rumelie 1294 gab, meist ehemals christliche Bulgaren, Serben, Albanesen, und Griechen" (*Gesch. der Bulgaren*, Prag 1876, s. 449), "Auch in den Provinzen überlebten viele Institutionen den Fall der alten Südslavenreiche" (aynı eser, 451).

ristiyan devletleri, umumiyetle sanıldığı gibi, hıristiyan dinini yok etmek isteyen mutaasıp bir düşmanın sebep olduğu dinî bir katastrofla ortadan kaldırılmış değildirler... Osmanlılar monarşik birliği ve mutlakiyetin sulh ve sükûnunu, bir tek efendinin hükmünü getirdiler. Osmanlılar bir kavim olarak değil, bir ordu, bir hanedan, bir hâkim sınıf olarak ortaya çıktılar"[5]. "Bizans, Slav ve Osmanlı siyasî nizamları bir tek bütün içinde birbirleriyle kaynaştı" [6]. Mahalli feodal hakimiyetler, devrin umumî tarihî temayülünü temsil eden Osmanlılar önünde birer birer silindi ve Osmanlı birliği içine karıştı. Rumen tarihcisi anarşiden bıkmış olan köylü sınıflarının yeni vahdetçi Osmanlı nizamına taraftar göründüğünü işaret ediyor [7] ve diyor ki "İdareciler nâdiren Türk menşeinden idiler. Subaşı, bey, kefalya; eski knez, voyvoda veya onların yakın akrabası, veyahut İmperatorluğun başka bir eyaletinden gelmiş bazan aynı sıfatta eski bir hıristiyandan başka bir şey değildiler[8]". Fakat İorga da, idare sınıfına girebilmek için islâmiyeti kabul etmenin bir şart olduğunu düşünüyor [9].

İorga'nın esas görüşü, şimdi bir çokları tarafından kabul ve teyit olunmaktadır. L. Hadrovics, son zamanlarda neşrettiği bir eserde, Osmanlı İmperatorluğunun Rumeli'deki teşkilâtının kuvvetle Rum ve Slav tesiri altında kalmış olduğuna işaret etmekte ve demektedir ki [10] "Sırpların, Türk fâtihlerle beraber Macaristan'a derin surette nüfuzu ve kalelerde muhafaza kuvvetlerinin ekseriyetini teşkil etmesi keyfiyeti, Balkanlar'daki Türk ordusunun, atalarının dininde yaşıyan İslâm olmamış Sırp elemanlariyle dolu olduğunu düşünmemize imkân vermektedir" [11].

Osmanlı devletinin yükselişini sağlıyan âmillere derin bir surette nüfuz eden P. Wittek'in görüşleri hususî bir yer tutar. O, herşeyden evvel Osmanlı devletinin *uc gâzi devleti* karakteri üzerinde durur

[5] N. İorga, *Histoire des Etats balkaniques*, Paris 1925, s. 1-2.
[6] Aynı eser, s. 5.
[7] Aynı eser, s. 25.
[8] Aynı eser, s. 26.
[9] Aynı eser, s. 32.
[10] L. Hadrovics, *Le peuple serbe et son église sous la domination turque*, Paris 1947, s. 45.
[11] Hadrovics'in zikrettiği sırp yazarları, J. N. Tomiç, K. Dragonoviç'in yazılarını maalesef göremedik.

ve bu gâzi devletinin menşede tâbi olduğu hususî bir *uc kültürü*'nün, Osmanlıları, fethedilen yerler halkına tam bir müsamaha içinde yaklaştırdığını ve kaynaşmayı kolaylaştırdığını söyler. "Fâtihlerin gâzi karakteri sayesindedir ki, ne Anadolu'da, ne de Balkanlar'da bir kültür inkıtaı olmamıştır" [12]. Aynı âlim şu vakıaya da dikkati çekmektedir "Osmanlıların taarruz ettikleri memleketin medeniyetine o derecede intibak etmeleri, *akritoi*'larm (Bizans hudut askerleri) kitle halinde onlara iltihakını ve hisarların ve küçük şehirlerin kendiliklerinden teslim olmalarını daha kolay bir hale getirmiştir" [13]. Fakat yine o, büyük fütuhattan sonra merkezî devletin, hıristiyan tebaanın kendi dinlerinde kalmasını malî düşüncelerle istediğini, fakat böylece bunlardan idare ve ordu için istifade imkânını kaldırdığını, buna mukabil gâzilerin İslâmiyeti yaymıya çalıştıklarını, *devşirme* müessesesinin ise bu iki ayrı temayülü uzlaştırdığmı söylüyor [14]. Buna mukabil millî Türk devletinin teessüsünden sonra bizde yayılmış ve kuvvetle tutunmuş olan bir görüş, Osmanlı İmperatorluğunun, kuruluş devrinde, yani XV. asır ortalarına kadar tamamiyle Türk unsuruna dayanan bir devlet olduğu faraziyesidir [15].

Osmanlı devleti üzerinde en son yazılmış eserlerde dahi, meselâ XV. asır Osmanlı İmperatorluğunun XVII. asırdakinden derin çizgilerle ayrılmış olduğu, bu iki devrin ana temayülleri ve müesseselerinin bazan hemen aynı kisve altında tamamiyle farklı mahiyet taşıdığı, tarihî şartların büsbütün ayrı olduğu anlaşılmamış görünmektedir [16]. Şu muhakkaktır ki, Osmanlı tarihini muayyen devirleri

[12] P. Wittek, *Deux chapitres de l'histoire des Turcs de Roum*, Byzantion, T. XI (1936) s. 315.

[13] *The Rise of the Ottoman Empire*, London 1938, s. 42.

[14] Mez. eser, s. 49. Keza bak. onun, *De la défaite d'Ankara à la prise de Constantinople*, Revue des Etudes İslamiques, 1938, cahier I.

[15] Bu ikrin aşırı bir müdâfii *Amasya Tarihi* (İstanbul 1327-1330) müellifi H. Hüsameddin'dir.

[16] İ. H. Uzunçarşılı'nın Osmanlı devleti teşkilâtına dair Türk Tarih Kurumu tarafından yayınlanan eserleri (*Kapı kulu ocakları* I-II, Ankara 1938; *Merkez ve Bahriye teşkilâtı*, Ankara 1948, *Saray teşkilâtı*, Ankara 1945) başlıca bu noktadan tenkit olunabilir. *Saray teşkilâtı* hakkında D. T. C. Fakültesi Dergisi'nde yazdığım yazıya (Cilt V, sayı 2) bakınız. Son zamanlarda çıkan Osmanlı teşkilâtına ait bir eserde de (H. A. R. Gibb ve H. Bowen, *İslamic society and the West*, London 1950) muhtelif devirler arasındaki farklılık layıkiyle nazarı itibare alınmamıştır.

içinde ayrı ayrı alarak her devri kendi şartları ve zaruretleri içinde gösterebildiğimiz zaman, o kadar tezadlı ve karışık görünen vakıalar bir vuzuh kazanacaktır. XIV. ve XV. asırlarda Rumeli'de Osmanlı fütuhatının hangi şartlar altında nasıl gerçekleştiği, eski nizam yerine kurulan nizam ve gelen fâtihlerle yerli ahali arasında münasebetler ve tesirler meselesi yukarıda gördüğümüz gibi bazı âlimler tarafından açıkca vaz' olunmakla beraber, bilhassa eldeki kaynakların yetersizliği sebebiyle tatmin edici bir cevap bulamamıştır.[17]

Aşağıda, II. Murad ve Fatih Sultan Mehmed devrine ait timar ve tahrir defterlerine göre [18], Balkanlar'da Osmanlı yayılışının tamamiyle muhafazakâr bir karakter taşıdığını, ânî bir fetih ve yerleşme bahis mevzuu olamıyacağım, eski Rum, Sırp ve Arnavut asil sınıfları ve askerî zümrelerinin yerlerinde bırakılarak mühim bir kısmının *hıristiyan timar-erleri* olarak Osmanlı timar kadrosuna sokulduğunu, XV. asırda Osmanlı devletinin hiçbir şekilde bir islâmlaştırma politikası gütmediğini rakam ve delilleriyle göstermeye çalışacağız. Fakat buna geçmeden önce, burada, bugüne kadar malûm olan kaynaklarda mevcut dikkate değer kayıt ve işaretlerin de şimdi daha açık bir mâna kazandıklarını söylemeliyiz. Esasen bu eski kayıtlar, araştırmalarımızın konusunu devletin başlangıcına kadar götürmeğe müsaade ettikleri için de hususî bir ehemmiyet taşırlar.

Anonim *Tevârih-i Âl-i Osman*'la [19] Âşık Paşa zâde ve Neşrî'nin birleştikleri en eski Osmanlı rivâyetinde bu gibi kayıtların mâna-

F. Babinger'in eski Osmanlı bey aileleri ve menşeleri (Ewrenos-oghlu, Timurtaş, Turakhan-oghlu, Qarly-zâdeler, Michal-oghlu, Malqoç-oghlu) hakkında araştırmaları (bak. Annali, Publicazioni dell'istituto universitario orientale di Napoli, Nuova serie vol. 1 (1940), s. 117) genişletilmek lâzımdır. Evkaf Umum Müd. Arşivi ve Başbakanlık Arşivindeki eski tahrir defterleri bu mevzuda çok malzeme ihtiva etmektedir. Bak. T. Gökbilgin, *Edirne ve Paşa Livası*, İstanbul 1952. — Babinger'in şu tedkikini maalesef göremedik : *Beiträge zur Geschichte der Türkenherrschaft in Rumelien* (14. und 15. Jhdt.) Brünn-München-Wien, 1944.

[18] Bu çeşit defterler için bak. Ö. L. Barkan, *Türkiyede İmparatorluk devirlerinin nüfus ve arazi tahrirleri ve hakana mahsus istatistik deferleri*, İktisat Fakültesi Mecmuası, Cilt II (1939-1942), ve, T. Halasi Kun, *Avrupa'daki Osmanlı yer-adları*, Türk dili ve Tarihi hakkında araştırmalar, Ankara 1951, s. 83 vd.

[19] Anonim *Tevârih-i Âl-i Osman* (Die altosmanischen anonymen Chroniken, F. Giese neşr. Breslau 1922, yine onun, MOG, I. s. 49; P. Wittek, *Zum Quellen problem der alt osm.. Chron.* Aynı yer, 77). Oruc, *Tevârih-i Âl-i Osman* (Die frühosmanischen Jahrbücher des Urudsch, F. Babinger neşr. Hannover 1925), neşredenin mukaddimesi.

ları açıktır: Osman Gazi ile daha ilk zamanlardan itibaren iş birliği yapan "Harman-kaya (Chirmenkia) kâfirlerinin tekvuru" Koze Michael bu şekilde hareket eden yegâne yerli hıristiyan beyi değildir. Meselâ Osman'ın Taraklı-Yenicesi'ne yaptığı bir akında şu hadise zikredilir «اول يرك (صورقن) كافرلرى صمصه چاوشله آشنا اولمشلردى همن بونلرى كوروب ارى و عورتى اطاعت ايدب استقبال اتديلر، آزارلنده بر اولوجه كافر واردى، عثمان انى اوقيب عهد و پيمان اتديلركه صمصه چاوش نه درسه انى قبول ايده‌لر» [20]

Yerli hıristiyan beyleri ile işbirliği sadece bir ittifak münasebetinden ibaret değildi. Osman Gazi'nin yine ilk faaliyet devresinde

«كندو حقه توكل ايدب طوغرى ليلبوجى حصارنه وارب تكورى قرشو كلب اطاعت ايدب يينه يرنده مقرر قلب اول تكورن بر اوغلى واردى انى بله الب اندن لفكيه وارب افكه تكورينه چادرلو تكورى دخى استقبال ايدب اطاعت ايدب مملكتلرن تسليم ايدب كندولر عثمانه خاص نوكر اولديلر» [21].

Fakat Osman'ın hizmetine giren bu tekvurun müslüman olduğuna dair bir işaret yoktur. Diğer taraftan yine Osman zamanında, daha 1305 de bir Katalan müfrezesinin gelip Osmanlılara iltihak ettiği hakkında Pachimeres'in verdiği malûmat da dikkati çeker [22].

Eski Osmanlı rivâyetinde Orhan Gazi zamanında tekvurların ve "kâfir sipahilerin" Osmanlılara iltihakına dair başka kayıtlar vardır. O, daha babasının sağlığında İznik *uc*'unda yaptığı seferlerden birinde

«كندو كلب قره تكن حصارى اوزرنه دوشب تكورنه آدم كوندردى‌كه حصارى بكا ور ينه سنى حصاركده ابقا ايديں همين آد بنم اولسون هماز بنم غرضم ازنيقدر ديدى» [23].

Hisarın beyi teslim olmamıştır. Fakat Osmanlı fetih usulünü gösteren bu teklifin mahiyeti dikkate değer. Orhan, bey olunca itaat gösteren birçok hisarların tekvurlarını yerlerinde bırakmıştır [24]. Keza Bursa kalesinin teslimine âmil olan "Bursa tekvurunun veziri"

[20] Neşrî, *Ğihānnümā* (Die altosmanische Chronik des Mevlana Mehemmed Neschrī), Th. Menzel'in hazırlık çalışmalarına göre neşreden F. Taeschner, I, Giriş ve Menzel nüshasının metni, Leipzig 1951, s. 28.

[21] Neşrî-Taeschner, 36.

[22] Bak. P. Wittek, *The Rise. . .*, s. 42.

[23] Aşık Paşazâde (Âli neşri), 27.

[24] "اورخان لولوباتى فتح ايدب تكورنى ينه يرنده مقرر قلمشدى" (Neşrî-Taeschner,46); keza Kirmasti hâkimesi ve kardeşinin yerlerinde bırakıldığı hakkında Neşrî-Taeschner, 47.

Osmanlıların yanında kaldı[25]. İznik fethi sırasında «تکوری استنبول قوسندن چقب حلقیله استنبوله کدب اکثر سپاهی کتمیب شهر حلقله اورخانه چقب استقبال ایدوب »[26] Bu sonuncu kayıtta kâfir sipahiler'e bilhassa dikkati çekmek isteriz. İznik'te olan tabii başka taraflarda tekerrür etmekte idi. Orhan Gazi'nin oğlu Süleyman Paşa, Gelibolu yarımadasına geçince «جمنی حصارنك کافرلری بو غازیلرله متفق اولوب یورودیلر»[27]

Orhan ve etrafındakilerin hıristiyanlara karşı ne kadar müsamahakâr davrandıklarım 1355 de Osmanlıların eline esir düşmüş olan Selânik başpeskoposu Gregory Palamas'ın mektupları[28] açık bir şekilde göstermektedir. O, her yerde hıristiyanları tam bir serbesti içinde gördü. Orhan'ın oğlu İsmail, hıristiyan dini hakkında ona serbestçe bazı sualler sordu. Sonra bizzat Sultan Orhan, Palamas ile ulema arasında umumi bir münakaşa yaptırdı. Bu münakaşayı Orhan'ın rum doktoru Taronites zaptetmiştir.[30] Toplantıya riyaset eden Balaban (Palapanis) hıristiyan din adamına şu suali sordu "*Biz sizin peygamberinize inanıyoruz, siz neden bizimkine inanmıyorsunuz?*". Bundaki uzlaştırıcı edâ âşikârdır. Palamas'm başka bir münakaşasını birisi şöyle bağladı "*Bir zaman gelecek ki, hepimiz fikirlerimizde birleşeceğiz*". Bilhassa dikkati çeken bir nokta da şudur ki, bir Osmanlı şehri olan Biga (Pegae), da Palamas, eski Bizans *hetaeriarch* (general)ı Mavrozoumis'i mahallin en nüfuzlu bir şahsiyeti (subaşı?) olarak buldu [31].

I. Murad'm ordusunda, haracgüzâr beyliklerin gönderdikleri mühim miktarda hıristiyan yardımcı kuvvetlerin bulunduğu malûmdur [32]. Yalnız Anadolu seferlerinde değil, Kosova meydan muharebesinde (1389) dahi Osmanlı saflarında tâbi hıristiyan kuvvetleri vardı «خونکار بیوردی خراج کزار کافرلره که یراغله حاضر اولالر کستندل وسراجله جمله‌سی حاضر اولدی»[33].

[25] Âşık Paşazâde, s. 30; Neşrî-Taeschner, 39.

[26] Neşrî-Taeschner, 45. «کویلرك حلق حصار حلقنه زواد ویرمزلردی وقت اولوردیکم مسلمانلرله بیله صاواشه واررلاردی» — (Aşık Pşzd. 41).

[27] Âşık Paşazâde, s. 48; Neşrî-Taeschner, 50.

[28] G. Arnakis, *Gregory Palamas among the Turks and documents of his captivity as historical sources*, Speculum, vol. XXVI, (1951) no. 1.

[30] Arnakis, mez. mak. s. 108.

[31] Mez. mak. s. 106.

[32] Bak. Neşrî-Taeschner, 63-64.

[33] Neşrî-Taeschner, 66, 73.— Karşıla. H.A. Gibbons (Türkçe terc. Ragıp Hulûsi) s. 151.

Timur'un tarihcisi Nizamüddin Şâmî'ye göre, Yıldırım Bayezid, rakibinin karşısına, "*çıtagları ve kâfirleri*" koymuştu [34]. Ankara savaşma yalnız Sırp askerleri değil, Arnavut Coïa Zaccaria gibi başka Balkanlı beyler de iştirak etmişlerdir [35].

Yıldırım Bayezid'den sonra Osmanlı ordusunda hıristiyan timar-erlerinin, voynukların ve diğer askerî grupların ne kadar mühim bir yer tuttuklarını aşağıda doğrudan doğruya Arşiv vesikalarından öğreneceğiz. Fakat burada, 1432-1433 de Osmanlı ülkesini ziyaret etmiş olan bir Fransız'ın dikkate değer müşahedelerini nakletmeden geçemiyeceğiz. Bu Fransız, Bertrandon de La Broquière, II. Murad'ın ordusunda, Sırp Despotunun gönderdiği 3000 sipahiden başka Arnavudluk'tan ve Bulgaristan'dan bir çok hıristiyan askerlerin bulunduğunu söyler [36]. 1439 da Floransa konsilinde Türklere karşı bir haçlı seferinin imkânları üzerinde bir rapor veren Jehan Torzelo da, Padişaha tâbi 50 bin hıristiyandan bahis ile bunların isyana hazır olduğunu kaydeder [37]. O, bununla şüphesiz Padişah'ın bütün hıristiyan tebaasını kasdetmemiştir; yukarıdanberi Padişah'a tâbi kuvvetleri sıralamaktadır. Bize göre bu elli bin hıristiyan, Padişahın tebaası olan hıristiyan askerlerdir ve bu rakam, ne kadar mübalagalı olursa olsun, Osmanlı memleketindeki hıristiyan askerlerin ehemmiyetli nisbeti hakkında bir fikir vermektedir [38].

* * *

[34] "یلدروم بایزید نیز در مقابل این لشکرهای چیتاغ و افرنج را ترتیب داد بر میمنه پسرلاس افرنجی‌را با لشکرهای افرنج جماعتی نامحصور و روهی موفور تعیین کرد" (Zafernāme, éd. F. Tauer, Monog. Arch. Orient. vol. V. Praha 1937, s. 255). Meşhur Marko Kralyeviç 1394 de Eflak'ta Osmanlı hizmetinde ölmüştür (bak. *Mélanges H. Grégoire*, Brüksel 1949, s. 568).

[35] Jorga, GOR, I, 331.

[36] "et de l'armée qui fu dernierement en Grece, une grant partie estoit Crestiens; c'est assavoir que quant il mande le dispot de Servie, il envoye l'un de ses fils accompaignié de III M chevaulx de service et aussi d'autres assés d'Albanie et de Voulgairie qui sont Crestiens lesquelz n'osent dire le contraire et sont pluseurs esclaves qui vont à la guerre qui sont Crestiens..." (B. de La Broquière, *Voyage d'outremer*, Ch. Schefer neşr. Paris 1892, s. 185).

[37] "en oultre ces seigneurs cy, il y a plus de cinquante mil hommes chrestiens qui sont subjectz au Turc et incontinent qu'ilz verroyent la puissance des chrestiens se rebelleroyent contre le Turc et seroyent ceulx qui plus le destruiroyent, et oultre tous ceulx cy, il y a une grande multitude de chrestiens subjectz au Turc par tribut..." (B. de La Broquière'de zeyil, s. 265).

[38] Yine Torzelo'ya göre Padişah'ın bütün askeri kuvvetleri 100 bin süvari ve 20 bin piyadedir (Aynı eser, s. 262-263). Broquière'e göre (s. 185) "s'il veult fait

Arşivde, vaktiyle Sırp Duşan imperatorluğu sınırları içine girmiş olan hemen bütün bölgelere ait XV. asır defterleri mevcuttur.

Araştırmalarımıza Tesalya'dan başlayacağız. Elimizde Tırhala Livasına ait iki defter vardır. Birincisi H. 859(M. 1454-1455)[39] ikincisi H. 871 (M. 1466-1467) [40] tarihinde yazılmıştır. Böylece bu bölgeye ait en eski defter fetihten ancak altmış yıl kadar sonrasını göstermektedir. Bu defter, Turahan Bey oğlu Ömer Beyin sancak beyliğinde yazılmış olup Tırhala ile beraber Fener (Phenarion) ve Agrafa "vilâyet" lerini içine almaktadır. Burada timarlarm taksimi şu şekildedir 1 Mirliva hâssı, Tırhala vilâyetinde (nâhiye) 79 eşkinci timarı, 24 mustahfaz timarı; Fener vilâyetinde 1 subaşı hâssı, 60 eşkinci timarı, 9 mustahfaz timarı; Agrafa vilâyetinde 1 subaşı hâssı, 7 eşkinci timarı.

Yekûn 182 timardan 36 sı hıristiyan sipahilere aittir. Bazı tipik misâller vereceğiz : "*Timâr-ı Dimitri veled-i Mihal, kadîmî sipâhî oğluymuş*" [41]. Yine Tırhala'da "*Timâr-ı Mustafa ve Petros birâder-i o, evlâd-ı Mikira* (میقره) *müşterek nöbetce eşerler*" [42]. Tırhala'da "*Timar-ı Iglava ve* (اغلاوه) *Dominika ve Mazerak* (مزراك) *evlâd-ı Mikira*", "*Timâr-ı Pavlo, Mikira'nın oğluymuş, kardaşı Paşa-yiğit gözün çıkarmış, gözsüzdür, yılda bir eşkinci verirmiş*" [43]. Son üç misâlde Mikira oğullarının timarlarmı görüyoruz. H. 871 tarihli defterde Mikira-ili şeklinde adlandırılan bölge, bu Mikira'ya nisbet edilmiş olmalıdır. Mikira'nm, Osmanlılar memleketi fethettikleri zaman, onlara ilti-

grant armée, tel qui le scet bien m'a dit qu'il trouvera bien VI XX mil hommes en la Grece, mais qu'il les paye de leurs gaiges, c'est assavoir VIII aspres pour homme à cheval et V pour homme de pié; et de ceulx cy, m'a l'en dit que les LX mil seront bien en point."

[39] Başvekâlet Arşiv Umum Müdürlüğü, Maliyeden müdevver defterler, muvakkat tasnif numerosu 167, 230 varak, tam, ebadı 11 : 29. Timarlarla beraber reâyanm adlarım, vergilerinin müfredatını bildiren bir mufassal tahrir defteridir. Mukaddemesi « صورت دفتر سنجاغ ترخاله كه بحكم پادشاه السلطان محمد خان ابن مرادخان . . . محرر كشت بمباشرت مراد بك ابن تمور طاش بك في تاريخ تسع و خمسين و ثمانمائه »

[40] Başv. Arşiv., Maliyeden müd. def., muv. tas. numerosu 66. Defterin başında sahifeler karışıktır, ebadı 11:29, timar icmal defteri; Şimdiki cildinde yedinci varaka gitmiş olan mukaddemesinde « دفتر مجمل ولايت لواء ترخاله كه بفرمان پادشاه . . السلطان محمد خان بن مرادخان . . بمباشرت احمد بك بن على بك بن اورنوس لسنة احدى و سبعين و ثمانمائه »

[41] Varak 179.

[42] V. 234.

[43] V. 236.

hak eden bölgenin eski hâkimi olacağını tahmin ediyoruz [44]. Sancakta, H. 859 da gördüğümüz bu 36 timardan gayrısı, Evrenuz Bey yahut Turahan Beyle beraber gelmiş kimselere [45] veya gulâm-ı mîrlere (bey-kulları) ve Kapu-kullarına verilmiştir [46].

H. 871 (M. 1466-1467) tarihli icmal defterine gelince, son sahifesindeki hülâsaya göre timarhlarm vaziyeti şudur "*Livâ-i Tırhala: zaîmân 22, kuḍât 6, sipâhîyân 343, dizdârân ma' merdân-i kılâ' 191, voynuk 103, yamak 203*". Ayrıca Livadya'da 24 Arnavut *katune*'si, İstifa nâhiyesinde 34 Arnavut *katune*'si vardır [47]. Bu tarihte sancakta 23 nâhiyet sayılmaktadır (bunların arasında, Mikira-ili, kuzeyde Platamona (bugün Platamon), güneyde Livadya (bugün Lebadea), Lodorik (bugün Loidorikan), merkezde Dömeke (Domokos), Çatalca (Phersala) vardır Ömer Bey hâlâ sancak beyi olarak görünmektedir [48]. Bütün sancak dahilinde yukarıda gösterilen 343 sipahiden 20 si hıristiyandır ve bunlar da ancak dört timar tasarruf etmektedirler. Yalnız İzdin (ازدين = Zeytuni) kalesinde topçuluk eden İlandari yalnız başına bir timar tasarruf etmektedir [49]. Daha önce Todora oğlu Dimitri tek başına bir timar tasarruf et-

[44] Bak. aşağıda not 91.

[45] « تيمار مصطفى وند موسى، اورنز بك ايله بله كلمش قديميلردندر » « تيمار كوچوك الياس ولد سرف سكيد، اصلده باباسى تورك اصلندن ايمش، طورخان بك بو ولايته كليجك بله كلمش و هم مذكور الياس يرار يولداش ايمش، مجموع سنجق شهادت اتديلر » (Aynı defter, s. 134).

[46] Bu arada Türk adı taşıyan bir hıristiyan timar-eri dikkati çekmektedir, kayıt aynen şudur « تيمار كافر تمورطاش ولد وارى » (v. 105b).

[47] Tesalya'da Arnavut kolonilerinin mevcudiyeti, 1330 tarihine doğru Arnavutluğun Stefan Duşan tarafından fethi üzerine cenuba doğru başlıyan Arnavut göçünün bir neticesidir (bak. A. A. Vasiliev, *His. de l'Empire Byzantin,* Paris 1932, II. s. 295). Tırhala defterlerinden XV. asırda Tesalya'daki Arnavut nüfusunun miktarını oldukça sıhhatli bir şekilde tayin etmek mümkündür. Bunlar ekseriya *katuneler* halinde teşkilâtlandırılmış olup hususî bir statüye tâbi idiler. Sonradan aynı bölgede görülen ve büyük kısmı hıristiyan Arnavutlardan mürekkep *Armatollar*'m menşei bu Arnavut katuneleri olmalıdır (Armatollar için R. Anhegger, *Martoloslar hakkında,* Türkiyat Mecmuası, cilt VII-VIII (1942), 297 vd. Katune için B. Djurdjev, *Eflâk kanunu hakkında küçük bir izah,* THİM (1939) s. 186. Arnavutlar için aynı tâbirin kullanılması onların da Eflaklar gibi göçebe olmasından ileri gelmiş olsa gerek. Fakat Tesalya şehirlerinde ayrıca Arnavut mahalleleri daha XV. asırda mevcuttu). — Aynî Alî'nin *Kavânîn*'ine göre (Tasvir-i Efkâr neşri s. 40) XVII. asır başlarında Tırhala'da 36 zeâmet ve 439 timar vardı.

[48] 1473 de Uzun Hasan beğe esir düştü (Neşrî-Taeschner, 210). Ömer beğ 1489 da henüz hayatta idi (Aşık Paşaz. s. 237).

[49] Varak 63 a.

mekte idi [50]. Tırhala'da eskiden Petro'ya ait olan bir timarı şimdi, H.871 de üç oğlu müştereken tasarruf etmekte ve nöbetle sefere gitmektedirler [51]. Bu suretle timarların müteakip nesillerde küçük hisselere bölündüğünü görüyoruz ki, bu umumî bir cereyandır. Bu yirmi hıristiyan sipahiden başka 19 timar da babaları hıristiyan sipahi olan nev-müslümanlara aittir [52]. Bu aded, daha bu tarihte, burada hıristiyan sipahiler arasında İslâmlaşmanın oldukça ilerlemiş olduğunu gösterir (Babaları hakkında hususî bir kayıt bulunmayan iki nev-müslümanı yukarıdaki yekûna idhal etmedik). Nihayet H. 873 de bir "Frenk" mültecisine verilen bir timara ait kayıtlar bilhassa dikkate değer. Bu kayıtlar Barak'a ait tımarın üzerine derkenar olarak yazılmıştır I - «*Hizmete gelmediğiyçin Frenkten kaçup gelen Gilibertes Kançilaryus* (كليبرتس قنجلاريوس) *a verildi, eşer, fî 15 Rebiülâhir 873 der İncüğiz; Paşa sancağına eşer*». II - «*Bu mezkûr müslüman olup adı Ahmed konulup yine ber-karar -i sâbık mukarrer olundu, tahrîren fî evâsıt-i Muharrem sene 875 der Agriboz*» [53].

H. 859 defterinde adlarını gördüğümüz hıristiyan sipahilerin H. 871 de yeni durumlarına gelince, bu hususta yalnız bazı tipik misâller üzerinde duracağız : H. 859 da Tırhala'da Bogoslav'm Boga, Pelegrin (بوغا و پلغرين) adlı çocukları bir timar tasarruf etmekte idiler. H. 871 defterine göre, bu timar bir aralık, Bogoslav'm müslüman olan oğlu Ali'ye geçmiş, ondan sonra onun kardeşi Mustafa'ya intikal etmiştir. Mustafa bu timarm yarısını tasarruf etmekte, öbür yarısını Pelegrin'in oğulları Gön ve Gırgor (كون و غيرغور) tasarruf etmektedirler (Bu son ikisi nöbetle sefere gitmektedirler). Yukarıda H. 859 dan önce mühim bir şahsiyet (bir yerli senyör?) olarak tanıdığımız Mikira'nm oğullarına gelince, bunlardan yalnız Mikira'nm oğlu Mehmed'in oğlu İsa'ya rastlamaktayız. Bu Mehmed, Mikira'nın H. 859 da hıristiyan adlariyle gördüğümüz oğullarından biri olmalıdır. H. 859 da Tırhala'da timar tasarruf eden Klazinos (قلاذنوس ؟) oğlu Miho'nun oğulları Ostoya ve Miraş (اوستويا و ميراش),

[50] V. 63 a.
[51] V. 13 a.
[52] Meselâ : «*Timar-i Mehmed ve Ali, nev-müslüman, veledân-i Kukra* (قوقره) (V. 75 a). "*Timar-i Mustafa, nev-müslüman, veled-i Filatrino* (فيل اتريتو) (V. 78 b). "*Zeâmet-i İstir* (استير) *der tasarruf-i Hızır bey bin Vulkaşin* (وولقاشين).
[53] V. 41 a.

bir başkasiyle, Gin'in oğlu nev-müslüman Ahmed'le müşterek bir timar tutmaktadırlar [54]. Mikira gibi Kravaldi (قراولدى ؟) nâhiyetine adını vermiş olan bir başka büyük sipahiye de rastlamaktayız. Onun müslüman olan oğlu Halil, Kravaldi nâhiyetinde büyük bir timar tasarruf etmektedir. O, H. 872 de ölünce timarı kardaşı Yusuf'a verilmiştir. Aynı tarihte Fener subaşısı olan Hasan bey bin Zenebiş [55], herhalde Güney Arnavudluk senyörlerinden meşhur Zenebissi'nin [56] oğlu olmalıdır. Tırhala yörükleri beyi Efendre oğlu İlyas beydi [57]. Aştin oğlu Yakub bey, Suvalak (صوالاق) zeâmetini elinde tutmakta ve kardeşi Mustafa bey de Tırhala'da bir timar tasarruf etmekte idi. Onların babaları Aştin, güney Arnavudluk'ta Aştin-ili'ne adını vermiş olan büyük bir Arnavut senyörü idi [58]. Yukarıdaki misaller, Hıristiyan sipahilerin müslüman olmuş, yani tam mânasiyle osmanlılaşmış ikinci neslini teşkil etmektedirler.

Tırhala sancağında mühim mikdarda *Voynuk*'un mevcudiyeti de (103 voynuk, 203 yamak) dikkati çekmektedir.

Şimdi II. Murad devri sonlarına ait bir icmal defteriyle şimale doğru, Makedonya'ya geçiyoruz [59]. Başı ve sonu noksan olan bu defterden elimize geçen parçalar, vilâyet-i Timur-hisar (Serez şimâli), nâhiyet-i İstefanye (استفانيه) nâhiyet-i Kaloyan ve Nevrekop, voynukan-i vilâyet-i Kaloyan, nâhiyet-i Köprülü, vilâyet-i Kastorya (كسترية) kısımlarını ihtiva etmektedir. Timur-hisar kasabası «melik ül-vüzerâ» Zaganos Paşanın zeâ-

[54] V. 157 a.

[55] V. 36 a.

[56] Zenebissi'ler için bak. A. Gegaj, *L'Albanie et l'invasion turque au XVe siècle*, Paris 1937, s. 28-29, Jorga, GOR, I, 303.

[57] Efendre oğlu Umur bey, Arvanid-ili defterindeki bir kayde göre (320. timar) I. Mehmed zamanında Akçahisar muhasarasında bulundu. Onun o tarihte Arvanid-ili Sancak beyi olması kuvvetle muhtemeldir. Efendre oğlu Umur beyin oğlu Hızır bey II. Murad devrinde Kırçeva (Krçevo) da bir timar tasarruf etmekte idi.

[58] H. 835 tarihli Arvanid sancağı defterinde (bak. aşağıda not 88) Aştin-ili geçmektedir. Aştin oğlu Yakub, Şehzade Cem'in lalası olmuştur.

[59] Baş. Arşiv. Maliyeden müd. def., muv. tas. no. 525 ve 250. Şimdi ayrı ayrı ciltlenmiş bulunan bu iki defter, aslında aynı bir defterin parçalarıdır. 525 no. lu defter ilk kısımdır. Defter, bir timar icmal defteridir. Başı ve sonu noksandır. II. Murad'ın son zamanlarına ait olduğu H. 849 tarihli derkenarlardan anlaşılmaktadır (s. 25 de böyle bir derkenar var).

metidir. Nevrekop, Köprülü (Veles) ve Kastorya (Kesriye, Kastoria) gibi birbirinden oldukça uzak olan bu bölgelerde toptan hıristiyan sipahiler elinde 14 timar vardır. Bunlardan altı tanesi *kadîmî* işaretini taşımaktadır. Timarlardan bir kısmı baba ile oğullar arasında müştereken tasarruf olunmakta ve bunlar nöbetle sefere gitmektedirler. Meselâ Dimitri'nin oğulları Kubrin ve Prbo (كوبرين وپربو) bir timar, Duka ve kardeşi Kaloyan bir timar, Dukagin ve kardeşi Pal (دوقه‌گين ، پال) bir timar, Milko ve oğulları bir timar tasarruf etmektedirler. Timarlarmm miktarı fazla değildir (umumiyetle 2000 den aşağı). Burada da hıristiyan sipahilerin ihtidalar neticesinde azaldığı anlaşılıyor. Defterin tahriri tarihinde üç timar (Musa veled-i Petko, Bayezid veled-i Agustos ve Umur veled-i Todoros timarları) mühtedi sipahiler elindedir.

Kaloyan vilâyetinde *voynuk*'lar vardır.

Arşivde bu mmtakanın şimalinde Sırp devletinin beşiği olan Eski Sırbiya bölgesine ait H. 859 tarihli bir mücmel defter de bulunmaktadır [60]. Yeleç (يلچ), İzvecan (ازوجن Zveçan), Hodidede (هودى دده Hodidyed), Senica (سنجه Senitsa), Ras (راس), Üsküp (Skoplje) ve Kalkandelen (Tetovo) nâhiyelerini ve tâbilerini ihtiva eden bu bölgede hıristiyan sipahiler elinde 50 timar vardır. Hıristiyan sipahilerden üç tanesi "*kadîmî timar-eri*", sekiz tanesi İsa bey "*hizmetkârı*" olarak işaretlenmiştir [61]. Bizzat İshak bey oğlu İsa bey bir büyük hıristiyan aileden geliyordu [62] ve herhalde durumu bir sancak beyinkinden yüksek idi Kalkandelen müstesna bütün diğer nâhiyetlerde 189 timardan 160 kadarı onun taallûkatı (gulâmları ve hizmetkârları) elindedir. Fakat bu timarlar umumiyetle çok küçük miktarlarda olup onun hâslarmdandır. Ayrıca Kalkandelen'de yine onun hâslarından 41 timar, hizmetkârları elindedir [63]. İsa

[60] Başv. Arşiv. Maliyeden müd. def. muv. tas. no 544, 317 sahife, sonu noksan, ebadı 11: 29, timar icmal defteri. Mukaddemesi: « صورت دفتر مجمل يلچ و ازوجن و هودى دده و سنجه و راس و اسكب و قالقان دلان مع توابعها بفرمان سلطان محمد خان بن سلطان مراد خان... بقلم اضعف المحررين على بن حاجى يعقوب . . . فى اواخر جماذى الاولى سنه تسع و خمسين و ثمانمائه هجريه هلاليه ».

[61] Meselâ "*Timar-i Dimitri, hizmetkâr-ı İsa bey*" "*Timar-i Branislav, hizmetkâr-ı İsa bey*" "*Timar-ı Branilo, hizmetkâr-ı İsa bey*"

[62] C. Truhelka, *Die geschichtliche grundlage der bosnischen Agrarfrage* (Sarajevo 1911, Türkçe terc. Köprülüzade A. Cemal, THIM; I, 58. G. Elezovic, *Skopski Isakovici i Paşa-jigit beg*, GSND XI (1932).

[63] « عن حاصهاء عيسى بك مذكور در ولايت قالقان دلان كه در تصرف خدمتكاران خودست » (sahife 188).

beyin hâslarının yekûnu, Üsküp hariç, yılda 763. 000 akçaya yükselmektedir. Stratejik vaziyeti çok mühim olan bu bölgeyi babası İshak beyden tevârüs eden bu kudretli uc-beyinin maaşını XVI. asırda bile az sancak beyi almıştır. Dikkate değer bir noktadır ki, İsa beye taallûku olan Hıristiyan timar sahipleri gulâm değil, hizmetkâr sıfatı taşırlar. Bunların menşe'de raiyyet veya gulâm olmaları hatıra gelmez. Her helde bir timar bulamadıkları için dirlik ümidiyle İsa bey hizmetine girmiş olan hıristiyan askerîler olmalıdırlar. Bir kısım hıristiyan sipahilerin, timar alamamış akrabaları bulunduğunu, fakat bunların askerî sınıfa mensup oldukları için her zaman timar almak imkânına sahip bulunduklarını biliyoruz [64].

Fetihten yarım asır sonra bu bölgede hıristiyan sipahiler halâ oldukça yüksek bir nisbeti muhafaza etmektedirler. Bunlar arasında zamanla ihtidalar olduğundan bu nisbetin önceleri daha yüksek bulunduğu şüphesizdir. Mamafih defterde ihtidalara ait kayıtlar çok değildir [65]. Bu bölgede hıristiyan sipahilerin timarları umumiyetle küçüktür. Bunların arasında yıllık geliri 250 akçadan ibaret olan timarlara dahi rastlanmaktadır [66].

II. Murad devrinde yazılmış Kırçeva (Krçevo), Pirlepe (Prilip) havalisine ait bir timar icmal defteri parçası [67] yukarıda incelediğimiz bölgeyi tamamlamaktadır. Eldeki parçaya göre bu bölgede 90 timardan 26 sı hıristiyan sipahiler elindedir. Bu sipahilerin on bir tanesi "Kadîmî" işareti taşımaktadır. Burada bilhassa şu kayıt dikkate değer: "ناحيت قرچوه زعيمش كرك استپان از تحويل شرابدار حمزه"[68a].

[64] H. 859 tarihli Tırhala defterinde (bak. not 39) şu kayıt dikkate değer «قريهٔ ليغورش، حارج از دفتر، مذكور كويده يازيلان كافرلر مذكور سواريلروك حصملرىدر حارجدن كمسنه يوقدر» (s. 348) ve bak. s. 28.

[65] Sagrak oğlanı İlyas'm timarı üzerindeki şu kayıt

« شيمدى اسلامه كلن محمدى بن زوبرويكه ويرلدى فى اواخر صفر سنه ٨٦٤ در ادرنه »

"*Timar-i Oliver ve Aleksi ve Todor:... hasıl 252*" — Bu küçücük timarı da üç kişi müştereken tasarruf etmektedirler. Buna mukabil *Timar-i Nikola, hizmetkâr-i İsa bey*, 2296 akçeliktir.

[67] Başv. Arşiv. Maliyeden müd. def. muv. tas. 303; timar icmal defteri. Elimizde ancak 85 sahifesi vardır. Çok harap, ebadı 12/35 sm. — H. 849 tarihli bir derkenardan anlaşıldığına göre defterin tahriri II. Murad'ın son zamanlarına aittir. Bu bölgeyi tahrir etmiş olan emin'in aynı tarihlerde Presba vilâyetini de yazdığı bir kayıttan anlaşılmaktadır (s. 64.).

[66a] Şarabdâr Hamza beğ II. Murad'm yakınlarındandı (bak. Neşrî-Taeschner, 172). 1473 de Rum beylerbeyi sıfatiyle Tokat'ta oturmakta idi (Tursun bey, 146). Vakıfları için bak. T. Gökbilgin, *Edirne ve Paşa livası*, 52, 77, 234, 318, 479.

Bu göstermektedir ki, Kırçeva subaşısı olarak, meşhur Şarabdâr Hamza beye bir hıristiyan zaîm halef olmuştur (timar hâsılı: 35200 akçe).

Pirlepe, Köprülü, Kırçeva ve Kalkandelen'e ait Fatih devri sonlarında yazılmış noksan bir defterde [68b] adetleri bir haylı kabarık olan hıristiyan sipahiler 20 kadar timar tasarruf etmektedirler. Bir timarda ekseriya akraba olarak beş altı kişi bulunmakta ve bunlardan her yıl biri sefere gitmektedir. Timarlar, ekseriyetle kendi baştinaları, mülkleri, bağ ve bahçelerinin vergileri kendilerine bırakılmak üzere kendi dilekleri üzerine ihdâs olunmuştur. Muselâ
تیمار خیر و ایدنو و ددیه برادر استاله بواق و استویه و دراغوش و نیقولا بونلر
قدیمی سپاهی اولدقلری ایچون یلده بری اشمکه ملتزم اولدیلر کندو باشتنلرینه وملکلرنه"
Fetihten önceye ait bu kadîmî sipahilerin kendi toprakları üzerinde maişetlerini sağlamak için hizmete tâlip oldukları açık bir şekilde görülmektedir. Oldukça küçük bir timar üzerinde (2000-3000 akça) beş altı kişinin toplanmış olması dikkate değer. Esasen Sırbistan'da pek çok hıristiyan sipahiler 300 le 1000 akça arasında küçük bir gelire kanaat etmektedirler. Pirlepe'de bu kadîmî hıristiyan sipahilerin aynı zamanda bir yerde *voynuk* adiyle zikredilmiş olması, menşeleri bakımından mühim bir kayıttır. Aşağıda Sırbistan'da bazı voynukların timar sipahisi yapıldığına dair başka misâller göreceğiz. Kalkandelen'de 15235 akçalık mühim bir timar tasarruf eden "Zubrvik oğlu yeni müslüman Mehmed bey" kezâ kayda değer. Burada Metrepolidler fetihten önce olduğu gibi vergilerden muâftır: „مدره‌پولید میدره‌وفانك النده سلطانزوك حکم همایونی واردر که قیرچوه ناحیتنك
باباسلرینه مدره‌پولید اولا جمیع عوارض و تکالیف دیوانی دن معاف و مسلم اولا".

H. 859 (M. 1454-1455) tarihli Vılk (Vulk, Vuk) vilâyetine ait tam bir defter-i mufassal [68c] bize bu bölge hakkında sarih malûmat vermektedir. Defter, Trıguşna (ترغوشنه Trguşna), Vulçitrin (Vuçitrn), Morava (موراوی Gilan, Gülhan), Bitolnica (بتولنیجه) Priştina, Lab nâhiyetlerini ihtiva etmektedir. Bütün bu bölgede 170 timardan 27 si "kâfir sipahi" lere aittir. Bunların da dokuz

[68b] Başv. Arşiv. Tapu def. no. 4. Bu defterde Üsküb'ün nüfusu üzerinde verilen rakamlar bu eski uc merkezinin Yenişehir vs. uc şehirleri gibi kuvvetli müslüman merkezi haline geldiğini gösterir. Üsküpte bu tarihte 718 müslüman haneye karşı ancak 584 hıristiyan aile vardı.

[68c] Başv. Arşiv. Tapu deft. no. 2 mükerrer.

tanesi üzerinde "kadîmi" kaydı vardır. Bir tanesi eflaklar kâtibi Branoş (برانوش), ikisi voynuk lagatorlarıdır. Aynı bölgede Novaberda (Novobrdo) kalesindeki 11 nefer topcu, tüfenkçi ve zenberekciden yalnız biri müslümandır ve timar miktarları 500-10.000 arasında değişmektedir. Meselâ topcu Bogoslav 6288, lagator Radoslav 7505 akçalık büyük timarlar tasarruf etmektedirler (Novaberda çeri-başısı 8950, kadısı 8927 akça).

Ayni bölgeye ait 23 sene sonra yazılmış bir defterde durumun büyük bir değişiklik göstermediği anlaşılmaktadır.

H. 882 (M. 1477-1478) tarihli Vulçitrin (Vuçitrn) livası mücmel defteri, Vulçitrin, Lab, Gorne Obrafca (Gorni Obravatz), Priştina, Morava, Topolnica (Topolnitsa) subaşılıklarmdaki timarlarm durumunu göstermektedir [69]. Bu bölgede 21 timar, hıristiyan sipahiler elindedir. Ayrıca iki timar sahibinin nev-müslüman olduğu tasrih edilmiştir [70].

Baş tarafı noksan başka bir Vulçitrin (Vuçitrn) defteri [71] biraz daha şimal bölgelerini göstermektedir. Fatih Sultan Mehmed'in son zamanlarına ait olması lâzım gelen bu defter Vulçitrin ve havalisi ile Bihor ve Altın-ili (Dibra ile Prezrin arasında İbalea) bölgesini içine almaktadır. Burada da timar tasarruf eden hıristiyan sipahilere rastlamaktayız [72].

Fatih Sultan Mehmed zamanında feth edilmiş olan Sırbistan, Bosna ve Hersek bölgelerine ait defterler daha eski olmamakla beraber fetih zamanına daha yakın olduklarından hususi bir ehemmiyet taşımaktadırlar.

1469 mayısında tamamlanmış olan Bosna, Hersek, Yelec (يلج) vilâyetlerini ihtiva eden bir mücmel defter [72a] bu defterler içinde mev-

[69] Başv. Arşiv. Maliyeden müd. def. muv. tas. no. 16. Mukaddemede « دفتر مجمل لواء و لچترین ... بفرمان سلطان محمد بن مراد خان بامانت افقرالوری محمدالمولی بکوره مغالقره تحریراً فی اوایل اول الربیعین سنه اثنی و ثمانین و ثمانمائه » - Sancak beyi Sinan beydir.

[70] *Timar-ı Yusuf müslüman-i nev*; *timar-i Atmaca müslüman-i nev.*

[71] Başv. Tapu defterleri no. 5 m. H. 883 tarihli derkenarlar bulunduğuna göre Fatih Mehmed'in son zamanlarına ait olmalıdır. 883 Recebinde Ahmed bey Sancak beyi bulunuyordu. Fakat 883 Muharreminde sancak beyi halâ Sinan beydi (s. 8 ve 17).

[72] *Timar-ı Vuk* (s. 15), *Timar-ı Mihayil veled-i Dimitri* (s. 15); Hasan'm timarı H. 883 Rebîülâhirinde *Andriya* (اندریه) ve *Guro* (کورو) ya verilmiştir (s. 17).

[72a] İstanbul Belediye kütüphanesi, Cevdet yazmaları o.76- « دفتر مجمل ولایت یلج مع توابعها و لواحقها و لایت بوسنه بفرمان ... سلطان محمد بن سلطان مراد خان ... تحریرکشت بمباشرة اضعف المؤمنین ایاس الفقیر و انحف المحررین احمد الحقیر ابتداوه فی ابتداء رجب المرجب سنه اثنی و سبعین و ثمانمائه و انتهاوه فی انتهاء شوال المبارك سنه ثلث وسبعین و ثمانمائه » — Bundan önce yine Ayas Bey tarafından bir tahrir yapıldığı bu defterden anlaşılmaktadır.

zuumuz bakımından en mühimmidir. Burada bütün bu vilâyetlerde 467 timardan 111 i hıristiyanlara ait timarlardır. Bunlardan yalnız 4 ü mustahfaz timarıdır. Ekseriya bir timara müştereken iki ve daha fazla kimse (bazan 12 kişi) tasarruf ettiğinden hıristiyan sipahilerin miktarı timar adedinden çok fazladır. Müslümanlara ait 365 timardan 231 i *müstahfaz*'dır ve büyük ekseriyeti başka sancaklardan gelmiş müslüman oğlu müslümandır[72b]. Fakat *eşküncü* müslümanlar arasında pek çok mühtedi vardır. Mühtediler arasında şu misâl dikkate değer "Timar-ı İsa Bali, Samabor kalesini verüb islâma gelenlerdendir" Dikkate değer bir nokta, hıristiyan timarlar her vilâyette daima müslüman timarlardan sonra yazılmıştır. Timarlılarm menşei bakımından mühim bir nokta da bir çoklarının meşhur Üsküb uc beyi İshak bey gulâmlarma verilmiş olmasıdır. Esasen bu tarihte Bosna mirlivâsı İshak Bey oğlu İsa beydir (İsa beyin hâsları yekûnu 763780 akçadır), ve onun oğlu Mehmet Çelebi de zaîm olarak Pavli vilâyeti başındadır.

Başka yerlerde olduğu gibi burada da hıristiyan sipahiler fetihten önceki sipahilerdir. Fakat bir çok "kadîmî sipahiler" de Padişahın emriyle raiyyet statüsüne indirilmişlerdir. Buna ait kayıt ve miktarları şudur

« يلج توابنده اولجه سپاهيلرڭش شيمديكى حالده پادشاهموز عز نصره أمر اتدوكلرى سببدن رعيت يازلندى » :

ʿan nâhiyet-i Ras	51	hane
nâhiyet-i Yelec	14	hane
nâhiyet-i İvrace	48	hane
nâhiyet-i Senica	31	hane
cem'an	144	

Büyük miktara yükselen Eflaklar kendi statülerini muhafaza etmişlerdir. Yalnız Hersek vilâyetinde 4616 hane ve 198 mücerred (bekâr) Eflak vardır ve vergileri yekûnu 357152 akçaya baliğ olmaktadır. Diğer vilâyetlerdeki Eflakların miktarı şudur:

[72b] Macar taarruzlarına uğrayan bu bölgede Osmanlılar, kaleleri başka yerlerde yaptıkları gibi yığmamışlardır. Kovac vilâyetinde 1, Kral (Bosna) vilâyetinde 7, Sarayovası vilâyetinde 2, Yelec vilâyetinde 2, Pavlı vilâyetinde 3, Hersek vilâyetinde 3 kale vardır (isimleri verilmiştir). Bu sebepten Arnavutluk'ta olduğu gibi timarlarm yarısı mustahfazlar elindedir.

Barça (Senica) vilâyeti 2106
Pavli vilâyeti 448

Eflaklar aşağıda görüleceği üzere on evde bir *eşküncü* verdiklerinden her seferde 716 asker çıkarmaktadırlar. Ayrıca Sarayovası'nda (Kovac vilâyeti) bir müslüman serasker idaresinde voynuklar vardır.

Bundan sonra kale hizmetinde kullanılan mühim mikdarda hıristiyan müsellem reaya gelmektedir. Buna ait mühim kayıt da şudur «قرال ایلنده و سرای اووه‌سنده ویلج و هرسك ایلنده و پاولی ایلنده و قواج ایلنده اولان مسلملرکه بوسنه قلاعلری مصلحتیچون قونلشدرکه جمیع عوارض دیوانیه‌دن واسپنجه وخراجدن مسلملردر اما اتوردقلری یرین عشرلرنی ویرورلر».

Bu müsellemler kalelerde tamir ve yapı işleri, demircilik, topculuk, zenberekcilik, çilingirlik işlerinde kullanılan 138 kişiden ibarettir.

Sarayovası'nda İsa beyden tapu ile aldıkları 26 çiftliğe tasarruf ederek beşte biri sefere giden hıristiyan ve müslüman çiftlik sahiplerini de burada zikretmek lâzımdır.

H. 882 (1477-1478) tarihli Sancak-i vilâyet-i Hersek [73] defterinde [74] mühim miktarda hıristiyan timar-erlerine rastlamaktayız. Bunlardan bazıları oldukça büyük timarlar (meselâ timar-ı Vukça 5956) bazıları ise çok küçük (meselâ timar-ı Radivoy 430 akçe) timarlar tasarruf etmektedirler. Bu timar sahiplerinden bir kısmının eskidenberi "baştina" tasarruf ettikleri kaydedilmektedir. Hersek'te timar kadrosuna sokulan eski sipahilerden başka, bunlardan bir kısmı da Padişah'ın emriyle Eflak statüsüne tâbi oldular. Bu ikinci gruba sokulanlar umumiyetle bir "cemâat" in, yani yarı göçebe bir grubun başındadırlar. Deftere göre bu tarihte Hersek vilâyetinde hepsi 107 Eflak cemâatı vardı. Bu defterdeki kanunlarına göre "*sefer olıcak her on evden silâhiyle bir eşküncü çıkar, sefere bile eşer*". Bu eşkinci Eflaklara, voynuk (voynik) adı verilir [75]. 8-10 aileden 100

[73] Hersek (Herzeg, Herzog) bu memleketin hakimi tarafından taşınan bir unvandı. Karli-ili sancağı şeklinde Hersek-ili sancağı, buradan da vilâyet-i Hersek sancağı tâbiri çıkmıştır. Halbuki sonradan sadece *Hersek* kelimesi memleketi göstermeye başladı.

[74] Başv. Arşiv. Tapu deft. no. 5. Mukaddemede «دفتر اسامی سنجق ولایت هرسك كه بحكم ... سلطان محمد ابن سلطان مراد خان . نوشته شد بمباشرت مولانا محی الدین المشهور بولدان ... فی اوایل رمضان المبارك سنه اثنین و ثمانین و ثمانمائه»

[75] Aynı defterde Eflâk kanunu şudur «جماعت افلاقان ولایت هرسك قانونلری بودركه ذكر اولنور : خضرالیاس كونی دیمكله معروف اولان كونده هر یلده اودن اوه بر فلوری و بر قوزیلو قیون یاخود بهاسی اون‌ایكی آقچه و بر قوچ یاخود بهاسی اون‌بش آقچه ویررلر و هر اللی اودن ایكی قوچ یاخود بهاسی آلتمش

aileye kadar muhtelif büyüklükte olan cemâatler, tâbi oldukları *knez*'in adiyle anılırlar Cemâat-i Radice veled-i Bogota, cemâat-i Yaroslav veled-i Kute gibi. Bu cemâatlerin yaylak ve kışlakları tayin olunmuştur. Pek nadir olarak köylerde yerleşmiş olanları da vardır. Fakat XVI. asır defterlerinde cemâatlerin ekserisi köylere yerleşmiş olarak görünmektedirler [76].

Fatih Mehmed devrine ait bir Semendere (Smederevo) defterinin [77] gösterdiğine göre, burası hıristiyan timarlı sipahilerin ve Eflak, Voynuk, Martolos gibi başka hıristiyan askerî gurupların ekseriyet teşkil ettiği bir bölgedir. Burada aynı zamanda zeâmet tasarruf eden büyük hıristiyan sipahiler de mevcuttur. H. 872 (M. 1467-1468) tarihli Braniçeva (برانچوه - Braniçevo) defterine göre [78] aynı bölgede müslümanlar elindeki 32 eşkinci timara mukabil hıristiyan sipahilerin elinde 59 timar vardır. Fakat timar sahibi 34 kale-erinden yalnız 3 ü hıristiyandır. Kalelerde askerî kuvvetlerin büyük ekseriyetini yine hıristiyanlar teşkil etmektedir. Güğercinlik (Golubatz) kalesinde 15 tüfenkçi hepsi ulûfeli hıristiyan askerleridir (H. 872 tarihli defterde bunlar 10 kişidir). Bu sonuncu deftere göre 40 zenberekçi, 6 demirci hıristiyan er daha vardır. Aynı kalede günde iki akçe ulûfe ile hizmet eden 10-15 kişilik bölükler halinde teşkilâtlandırılmış 52 martolos [79], ayrıca [neccârlar, bennâlar, yaycılar vesair kale hizmetinde bulunan vergiden muâf

آقچه و الای اوه بر چرکه یاخود بهاسی یوز آقچه ویررلر و بونلردن غیری سفر اولیجاق هر اون اودن سلاحیله بر اشکونجی چقار سفره بله اشر ، بو ذکر اولانلر ادا اولندقدن صکره سایر عوارضاتدن معاف و مسلملردر».
Bu kanunun muahhar bir şekli için bak. S. Süleyman Kanunnâmesi (TOEM ilâvesi) s. 63-64; 1527 tarihli bir *Semendere Eflakları kanunu* : Ö. L. Barkan, *Kanunlar*, 324-325; Eflaklar için bak. B. Djurdjev, *Neşto o vlaşkım starjeşınma pod Turskom upravom*, Glasnik Zemal. Muzeya, Sarajevo 1940. Eflâk teşkilâtını daha eyi anlamak için Osmanlı imperatorluğunda mümâsil gruplarlar, meselâ yürüklerin teşkilâtı ile mukayese etmelidir.

[76] H. 925 tarihli Hersek defteri.

Başv. Arşiv. tapu def. no. 16.

[78] Başv. Arşiv. Maliyeden müd. muv. tas. no. 5. Timar mufassal defteri, tamam. Mukaddemede
«بما اشر الی تحریر ولایت برانچوه من امره . سلطان محمد بن سلطان مراد خان على التفصيل والاجمال بمعرفت علی بك ابن میخال فی تاریخ سنة اثنین و سبعین و ثمانمائه».

[79] H. 872 t. defterde Güğercinlik kalesi martoloslarının menşeini gösteren şu mühim kayıt vardır «صورت مارتلوسان: حراج و اسپنجه و رسوم رعیت ویرمیوب ایلجی کافرلر، کیمی سپاهی کیمی بو نوع استمالته کلمش کافرلردر. سایر سپاهی کفره‌سی کبی خدمت ایدرلر». (30 kişi)

hıristiyan grupları vardır. Şehrin hıristiyan halkından 76 kişi de "*şehrin ve gemilerin hıfzında*" olmak şartiyle bazı vergilerden muâf tutulmuşlardır. Kalelerde topculuk veya tüfenkçilik hizmetinde bulunanlar umumiyetle hıristiyan timar-erleri veya ulûfelilerdir [80]. Semendere bilhassa Eflaklarm ekseriyet teşkil ettiği bir bölgedir. Defterde 151 sahife tamamiyle bu Eflâkların tahririne hasredilmiştir. Başta şu kayıt bulunmaktadır

«جماعت افلاقان لواء سمندره : كنز مالوغه ولد نيقولا افلاقلرك رئيسيدر سلطانمز عز نصره حضرتلری براتيله اون بيك آقچه‌لق تيمار تصرف ادر».

Yayalarda yayabaşı, voynuklarda çeribaşı durumunda olan Eflak knezleri, sipahi sınıfından sayılarak timar almışlardır [81]. Knezlerin altında onlara tâbi Primikûrlar gelir. Ondan sonra Eflaklar vardır. Dikkate değer bir keyfiyet, bu tarihte, burada, Eflaklarm köylerde yerleşik olarak görünmesidir. Bu Eflaklar, sancak beyine, her *katune*'den bir *komornitsa* (hizmetkâr) ve her beş ev (aile) den bir *voynuk* verirler [82]. Bir kısım Eflaklar hususi bir durum kazanmışlardır : Meselâ Lefce (Levatz) Eflakları Padişah hâssası olmuşlardır ki, bunu, Eflak rusûmunun Padişaha verilmesi şeklinde anlamalıdır. 35 Eflak da İzvornik (Zvornik) ve Srebrenica (Srebrnitza) ve Havale (Avala) kalelerine hizmet ettikleri için Eflak rusûmundan muâf tutulmuşlardır.

Semendire livâsmda geniş bir voynuk teşkilâtı da mevcuttur. Bunlar, İpek, İzvizde (Zvizde) ve bilhassa Braniçeva nâhiyelerinde toplanmıştır. Braniçeva vilâyet (nâhiye) ine ait H. 872 tarihli başka bir esâmi defterinde voynuklar mufassalan şu şekilde tesbit olunmuşlardır :

[80] *Timar-ı Nikola ve İstepan, topcıyân-i kal'a-i Resava... hâsıl: 3068; Timar-i İstepan ve Marko, topcıyân-i kal'a-i Resava.. hâsıl : 2547.*

[81] "*Subaşılar ve çeribaşılar... sipâhî kısmındandır.*" (Ö. L. Barkan, *XV. ve XVI. asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda ziraî ekonominin hukukî ve malî esasları*, I. cilt, Kanunlar, İstanbul 1945, s. 260).

[82] Buradaki Eflak kanunu eskiliği dolayısiyle de mühimdir

«قانون افلاق بر خانه‌دن فلوری ۱ غنم ۲ بری قوزيلو و بری اركك و يكرم خانه بر قانوندر هر قانوندن برچركه و بر باش پينير و اوچ ايب اورغان و الت ايب يولار و بر قارن ياغ و بر اركك قيون ويرلر باقی رسوم رعيتدن نسنه ويرمزلر و بش أوه وينك اشر»

	Lagator	Voynuk	Yamak
1. Resava vilâyeti köylerinde	1	42	107
2. Ravanica (Ravanitsa) vilâyeti	1	5	11
3. Lomnica (Lomnitsa)	1	29	59
4. İzvird (Zvird)	—	2	4
5. Udol (Udol)	1	56	124
6. İjdrel (Jdrel)	1	26	65
7. İpek "	1	57	133
Yekûn	6	217	503

Bu defterde voynuk teşkilâtını açık bir şekilde görmekteyiz. Her vilâyette mevcut voynuklarm başı olarak bir lagator vardır. Bunlara doğrudan doğruya tâbi yamaklar 8-10 kişiye çıkar. Muhtelif köylerde lagatorlara tâbi voynuklarm yamakları ise 1-3 kişi arasında değişmektedir [83].

Umumiyetle Sırbistan'da voynuklarm çok ehemmiyetli bir yer tuttukları daha sonraki defterlerden de anlaşılmaktadır. H. 922 (M. 1516) tarihli bir Alacahisar (Kruşevatz) defterine göre [84] bu bölgede bin tane *cebelu voynuk* vardı. Keza daha cenupta Küstendil (Kostandin-ili) de cebelu voynuklarm kesafetle bulunduğu bir bölge idi [85]. Bu cebelu voynuklarm fiilî muharip olduklarına şüphe yoktur [86].

H. 859 tarihli bir Vidin ve havalisi defteri ne [86a] göre 185 timardan 18 i hıristiyanlara aittir. Ayrıca babaları hıristiyan olan iki timar sahibi de tesbit ettik. Bu 18 hıristiyan timarmdan 9 u Eflak'dan veya Macaristan'dan kaçıp gelmiş hıristiyanlara (Radice, Mihayil, Vladislav, Radohind, Radul, Marko, Branislav) aittir. Bunlardan

[83] Voynuklar üzerinde şimdiye kadar tam bir tedkik yapılmamıştır. Bulgaristan voynukları için (XVI. asırdan sonrası) bak. G. D. Galabov, *Osmano-Turski izvori za blgarskata istoria*, Sv. Kliment Ohridski Üniversitesi (Sofya) Tarih-Filoloji Fakültesi yıllığı, C. XXIX, 1942-43, sayı III; yine onun, *Osmano-Turski izvori...*, Sofya Üniv. yıllığı Tarih-filoloji Fak. XXXIV, 2(1938). A. Refik, *Türk idaresinde Bulgaristan*, İstanbul 1933, ve, Ö. L. Barkan, mez. eser, 255-266.

[84] Başv. Arşiv. tapu defterleri, no. 55.

[85] Başv. Arşiv. tapu def. no. 916. Defter-i esâmi-i voynugân-i livâ-i Küstendil ve livâ-i Alacahisar, tarih H. 892.

[86] bak. not 151.

[86a] Belediye Küt. Cevdet yazmaları 0.90.

ولايت ودين صورت دفتر مجمل كه بر موجب اسامئ مفصل محرر كشت بحكم ... سلطان محمد ... بمعرفت محمد بن ميخال قوجى ... فى تاريخ سنه تسع وخمسين وثمانمائه «

56 varaktan ibaret eksiksiz bir defter. Ebadı 11×29.

bazılarının klavuz ve casus olarak kullanıldığı görülüyor. Buna dair bir misâl «تيمار لاله افلاقدن كلمش قلاغوز كافردر النده تذكره وار حاصل 2500 كندو اشه»

Bunun gibiler yanında kadîmi ve sipahi oğlu olan yerli hıristiyanlar da vardır. Meselâ «تيمار مخايل ولد استرويه النده برات يوقدر اما قديمى سپاهى اغلدر ديدلر»

Fatih devrine ait Vidin vilâyeti ve tâbileri defterleri tedkik ettiğimiz sahayı garbe doğru tamamlamaktadır. Başka bir defter,[87] Vidin ve havalisinden başka Belgrad vilâyeti (şüphesiz bugünkü Bjelogradçik), Filoridin (Florentin) ve Bana (Aleksinac şimalinde Banja) kalelerini içine almaktadır. Son sahifedeki yekûnlara göre bu bölgede askerî kuvvetlerin mevcudu şudur : Bütün bölgede 114 sipahi timarı, 74 kale-eri, 193 müsellem ulûfeci, 56 ulûfeli martolos, 150 müsellem martolos, 231 voynugân-i günder, 34 dogancıyan. Başı noksan olan bu defterde biz hıristiyan sipahiler elinde yedi aded timar saydık. Fetihten 70-80 sene sonra bu bölgede askerî kuvvetlerin ekseriyetinin hâlâ hıristiyan kalmış olması dikkate değer; çünki hıristiyan sipahilerin azlığına mukabil voynuklarm ve martolosların çokluğu kayde şayandır (yedi hıristiyan timarmdan ikisi bu tarihte müslüman olan Balşa oğlu Hamza ve kardeşi Yakup elindedir. Hıristiyan sipahilerden biri, Alazar (الازر) "*kılavuz kâfirdir*").

Şimdi Sırbistan'dan Arnavutluk'a dönersek, orada da, bu memlekete has bazı tarihî ve sosyal ayrılıklarla beraber hemen hemen aynı durumu görürüz. Bir tesadüf eseri olarak şimdi Arşiv'de en eski defterler bu bölgeye aittir.

H. 835 (M. 1431-1432) tarihli Arvanid-ili defterine göre[88] bu tarihe doğru Evrenuz (Evrenos) oğlu Ali Bey idaresinde merkezi Ergirikasrı (Argyrokastro, Ginokastrë) olmak üzere bir Arvanid-ili sancağı mevcuddu. Bu sancak, şu vilâyetleri (nâhiye) sınırları içine almakta idi Ergirikasrı'dan başka Kanina, Belgrad, İskarapar (Skrapar), Pavlo Kurtik, Çartalos, Akçahisar (Kri-

[87] Başv. Arşiv. Maliyeden müd. def. muv. tas. no. 18; başı noksan.

[88] Başv. Arşiv. tapu def. no. 1 m. 141 varak, ebadı 11:29 sm., 10 uncu varaktan itibaren bir kaç varak noksandır. Mukaddemede «صورت دفتر سنجاق اروانيدكه بحكم پادشاه . . . السلطان مرادخان ابن محمد خان. محرر كشت بمباشرت اوور بك ابن صاروجه پاشا . فى تاريخ سنة خمس و ثلثين و ثمانمائه» — Bu defter yakında yayınlanmış olacaktır.

ye, Croïa) vilâyetleri. Aynı tarihe doğru Premedi, Yuvan-ili, Presba-ili ayrı ayrı tahrirleri yapılmış bölgeleri teşkil etmekte idi. Nisbeten küçük olan bu bölgeler bazan Ergirikasrı sancak beyine bağlanmıştır. Meselâ Premedi, H. 844 Şevvalinde (1441 Şubat-Mart) Arnavud (Arvanid) sancağı beyi Todor Muzak oğlu Yakub beye verilmişti [89]. Premedi bölgesinde Osmanlı hakimiyetinin yerleşmesi ve timar sisteminin tatbiki, herhalde Yıldırım Bayezid devrine kadar çıkar. Premedi defterinde onun zamanına ait birçok kayıtlar vardır. Chalkokondyles'e göre [90], Osmanlılar Yıldırım Bayezid zamanında Ergirikasrı havalisindeki beyleri yerlerinden koğarak topraklarını zaptetmişlerdir. Fakat burada, H. 835 defterindeki timar kayıtlarına göre timar sistemi hakiki olarak ancak Çelebi Sultan Mehmed zamanında yerleşmiştir. Vilâyetin öbür Zenebiş vilâyeti adı da bunu teyit eden bir delil sayılabilir. Bu bölgenin senyörü olan Gin (Gjon) Zenebissi, Padişah'm bir tâbii olarak 1418 de öldü [91]. Herhalde elimizdeki deftere göre, burada fetihten ancak 20-25 yıl sonraki durum ile, yani, fethin ilk neticeleri ile karşı karşıya bulunuyoruz. Bu tarihte Arvanid-ili sancağında 335 timardan 56 sı hıristiyan sipahilere aitti; bu % 16 bir nispet gösterir. Bu sipahilerden başka bir metrepolid ve üç peskoposa da timar verilmiştir. 335 timarın % 30 u Anadolu'dan sürgün edilmiş müslüman Türklere ve kalan timarlarm ekserisi müslüman gulâmlara aittir. Hıristiyan timarlarm bölgelere göre taksimi şekli şöyledir Belgrad vilâyetinde 17, Pavlo Kurtik vilâyetinde (bugünkü Tiran'ın cenubu) 11, Çartolos v. (Elbasan'la Berat ve Timorince arasında)

[89] Başv. Arşiv. Maliyeden müd. def. muv. tas. no. 231, Premedi « ارناود سنجغی ازرنه تودرمزاك اوغلی یعقوب بکه ویرلدی فی اواخر شوال سنه اربع و اربعین و ثمانمائه ادرنه »

[90] Chalkokondyles, Darko neşri, Budapest 1923. II, s. 29.

[91] Osmanlılar ilk temasa geldikleri bir memlekete ekseriya oranın o zamanki hâkiminin adım veya unvanını vermektedirler. Bu suretle Kostandin-ili, Şişman-ili (Bulgaristan), Laz-ili (Sırbistan), Kıral-ili (Bosna), Hersek-ili, Lukaç-ili (Bosna'da),Karli-ili terkipleri meydana çıkmıştır. Bu adlar, umumiyetle bize, bu memleketlerin haracgüzâr olan ilk beylerinin isimlerini ifşa etmektedir. Arnavutluk'taki bölge adları bu faraziyeyi kuvvetle destekler : Balşa-ili, nâhiyet-i Bogdan Ripe (بغدان ربه) , vilâyet-i Pavlo Kurtik, nâhiyet-i Kondo Miho, Yuvan-ili. — Bu sonuncusu İskender beyin babası Yuvan'm bölgesidir — Gin Zenebissi için bak. Gegaj, 28 ve benim, *Arvanid defteri*, mukaddime. Onun oğlu Hamza, sancak beyliğine kadar yükselmiştir.

7, Akçahisar v. de 7, Iskarapar'da 5, Ergirikasrı v. de 4, Kanina'-da, 4, Klisura'da 3, Timorince (Tomorricë), de 2. — Bunlardan 19 timar *kadîmî* işaretini taşımaktadır. Bir kısmı da "*merhum Sultan'dan berâtı vardır*" kaydını havidir. Hıristiyanlara ait bu 60 timardan 24 tanesi 2000 akçeden aşağıdır. En küçük timar 212 akçe (Akçahisar'-da Todor Bardid'in timarı), en büyük timar, Yenicekale'de 15128 akçe (üç kişinin müşterek bir timarı) dır. 2000 akçe vasatîyi teşkil ettiğine göre, büyük timarlarm nisbeti yüksek sayılır.

Şimdi daha dar bir sahayı, meselâ hıristiyan timarlarm ekseriyet teşkil ettiği Pavlo Kurtik vilâyetini ele alarak durumu daha yakından inceliyelim.

Pavlo Kurtik (پاولو كورتك) vilâyetinde mevcud 20 timardan dokuzu hıristiyanlara aittir. Müslüman timarlardan birisi Yenicekale (Bratuşeş براتوشش) kadısına, birisi dizdârına tevcih edilmiştir. Beşi "gulâm-i mir" lere (bey-kulu), biri sipahi oğlanına, biri Ayas Hamza bey biraderine, biri Karii oğlu Ali'-ye verilmiştir. Ayrıca subaşı Pavlo Kurtik oğlu İsa beyin timarım bunlara ilâve etmek gerekir. Görülüyor ki, bunlardan da dokuzu bir iki batın önce herhalde müslüman değildiler. Aralarında müslüman olmuş iki tane büyük senyör oğlu, Karli (Karlo) oğlu Ali ve Pavlo Kurtik oğlu İsa bey vardır.

Subaşı İsa beye ait timar, 107 köyde 1225 haneyi (aile) ihtiva etmekte olup mikdarı 81.306 akçedir. Bunun 36 köyü Balşa vilâyetinden, ikisi Kondo Mihov. den, 18 i Gonomaymo (كونومايمو Gonoma) [92] ilinden ve ancak 26 köyü babasının tahvilinden (از تحويل پدرش) dir. Bu son kayıt bizzat Pavlo Kurtik'in de bu 26 köyü (köylerin adları yazılıdır) timar olarak tasarruf etmiş olduğunu gösterir. *Tahvîl* istılâhı, mevcut bir timarm intikaline delâlet eder. Fakat Pavlo Kurtik vilâyeti tâbiri daha eskiden de bu bölgenin senyörü, Pavlo Kurtik olduğunu ifade eder. Onun müslüman olan ve bu bölgeye subaşı tayin edilen oğlu İsa beyin durumu çok daha üstündür. Pavlo Kurtik'in başka bir oğlu, Mustafa, aynı tarihte Belgrad vilâyetinde 9142 akçelik büyük bir timar tasarruf etmektedir. H. 912 tarihli Avlonya defterinde Mustafa'nın oğlunu (Hüseyin veled-i Kurtik Mustafa حسين ولد قرتق مصطفى) kale-eri olarak görmekteyiz [93]. İsa beyin

[92] Gonoma veya Yonima ailesi hakkında bak. Gegaj, 23-24.

[93] Başv. Arşiv. tapu defterleri no. 34. Belgrad (Berat) mustahfazlarmdan.

çocukları İbrahim ve Yusuf(تيمار ابراهيم و يوسف اولاد عيسى بك ولد پاولو كورتك) Tırhala'da 42.399 akçelik bir büyük timarı müştereken tasarruf etmektedirler. Böylece bir yerli senyör ailesinin islâmlaşarak timar sistemi içinde nasıl eriyip gittiğini görmüş oluyoruz. Ancak burada kayde değer bir nokta, İsa beyin timarlarının, tahrir emini tarafından yerinde teftiş ve tahrir olunmaması, yalnız kendi "ikrariyle" yazılmasıdır. Bir istisna teşkil eden bu durum, onun da halâ bir dereceye kadar muhtar bulunduğunu gösterir zannındayız. Karli oğlu Ali'nin timarı için de aynı şey yapılmıştır.

Defterde Karli oğluna ait kayıt şudur

«تيمار على ولد قارلى مرحوم سلطان و سلطانمز زماننده قارلى يرمش ئولمش سلطانمز مذكور عليه ويرمش قالان قرنداشلرنى دخى خوشنود ايدوب بله كوره ديو بيورمش الندە سلطانمز براتى واردر».

30 köyden ibaret olan bu büyük timar "tahmînen" 30.000 akçe hesab edilmiştir. Bu timar üzerinde on yıl sonra yapılmış şu kaydı görmekteyiz

«الحالة هذه با كين وقفاروعه اولاد قارلى داده شد تحريراً فى اوايل ربيع الاول سنه ٨٤٥ بموضع نواردە»

Görülüyor ki, bu timar sonra Karli'nin hıristiyan kalmış olan oğullarına tevcih olunmuştur. Karli'nin başka bir oğlu Muzak, daha Çelebi Mehmed zamanında Pavlo Kurtik vilâyetinde ufak bir timar tasarruf etmekte idi [94]. Fatih devrinde Altun-ili (İbalea) da bir timar sahibi olan Hamza veled-i Karli de büyük bir ihtimalle onun oğlu olmalıdır [95].

Pavlo Kurtik vilâyetinde büyük timar sahibi hıristiyan sipahilerden biri de Dimitri Presba (دمترى پرسبه) dır(timarı 9031 akçe)[96]. O, sonradan timarını kendi rızasiyle damadı Ozgur (اوزغور -Sguras)a devretmiştir. H. 912 tarihli Avlonya sancağı defterinde [97] bu Ozgur'un oğlu Murad bey, aynı bölgede 64.729 akçelik büyük bir timar sahibi olarak görünmektedir.

Yalnız Osmanlılara başlangıçtan itibaren itaat ve sadakat gösteren

[94] Arvanid sancağı defteri, 249. timar.
[95] Başv. Arşiv tapu def. no. 5 m., sahife 24.
[96] Arvanid sancağı sefteri, 257. timar.
[97] Bak. not 93. Muzakiye (Myzeke) zeâmetleri arasında.

senyör aileleri değil, Araniti ailesinin de [98] timar almış olduğunu görüyoruz. Araniti'nin torunu (Ali bey bin Mahmud bey bin Aranid) H. 912 de 29.900 akçelik bir zeâmet tasarruf etmekte idi [99]. Eski senyörlerin müslüman olan torunlarının timar rejiminde umumiyetle bey sınıfında bulunmaları keyfiyetine dikkati çekeriz. Yukarıda Zenebiş (Zenebissi) oğlu Hasan beyi, Aştin oğlu Yakub beyi zikretmiştik. Bu senyör çocuklarından bir çoğu, Padişah'm sarayında iç-oğlanı olarak yetiştirildikten sonra memleketlerine gönderilmekte idiler. Âsî İskender bey bunun en meşhur misâlidir [100]. Büyük Arnavut senyörlerinden Todor Muzak [101], Todor Muzak oğlu Yakub bey [102], Todor Muzak oğlu Mehmed [103] ve Todor Muzak oğlu Kasım Paşa [104] gibi şahsiyetlerin atasıdır.

Arşivde tetkik ettiğimiz bu bölgeye ait H. 912 tarihli bir Avlonya sancağı defterine göre [105], bu tarihte Arnavutluk'un idarî teşkilâtı yeniden tanzim edilmiş ve Avlonya merkez olarak, Belgrad, İskarapar, Kanina, Ergirikasrı, Delvina, Tepedelen ve Premedi'yi içine alan bir Avlonya sancağı meydana getirilmiş bulunuyordu. Biz burada mukayesemizi yalnız Belgrad vilâyetinde yapacağız. Yukarıda gördüğümüz gibi, Belgrad vilâyeti (nâhiye) hıristiyan sipahilerin en kesif bulunduğu (61 timarm 17 si) bölgelerden biri idi. H. 912 defterinde ise burada 138 timardan ancak yedisi hıristiyanlar elinde kalmıştır. Fakat müslüman timarlılar arasında Laskari oğlu Ali, Ozgur oğlu Murad bey oğlu Ali, Matranik Yusuf'un menşelerini tanıyabiliyoruz. Matranik Yusuf'un babası Pavli Matranik (پاول مطرانك) H. 835 defterinde Belgrad'da timar

[98] İskender beyden önce isyanları ile Osmanlı devletini bir hayli uğraştırmış olan Araniti için bak. Gegaj, 48-58 ve benim, *Arvanid defteri*, mukaddime, IV.

[99] bak. not. 93, Avlonya zeâmetleri arasında.

[100] Onun hüviyetini şimdi daha eyi tanıyoruz. Bak. benim, *İskender bey*, İslam Ansiklopedisi, cüz 52.

[101] Muzaki'ler için bak. Gegaj, 25-27.

[102] 1441 yılı başlarında Arnavut-ili sancak beyi olarak gördüğümüz Todor Muzak oğlu Yakup bey (bak. yukarıda not 89), 1442 de Macaristan seferinde şehit düştü. Yakub bey Murad'm gözde komutanlarından sayılıyordu (Oruc, 53). Bak. benim, *Arnavudluk'ta Osmanlı hakimiyetinin yerleşmesi*, Fatih ve İstanbul, sayı 2, s. 161.

[103] Karli livâsmda bir zeâmet tasarruf etmekte idi. Başv. Arşiv. tapu def. no. 140.

[104] Âşık Paşazâde (Âli neşri, İstanbul 1332), s. 191.

[105] bak. not 93.

tutuyordu. Timarı, H. 857 de Hoşkadem adında birisine tevcih olunduktan sonra tekrar Matranik'in oğulları Hızır ve Yusuf'a verilmişti [106].

Arvanid sancağında az miktarda voynuk da vardır. H. 835 defterine göre Belgrad vilâyetinde Geracice(كراجيجه) köyünde dört voynuk (dördü de kardeş) ve onların akrabası beş yamak, Vişani(ويشانى) köyünde bir voynuk ve oğulları ile akrabalarından mürekkep beş yamak, Visaçko (ويساچقو) köyünde bir voynuk ve üç yamağı kayıtlıdır. H. 991 (M.1583) tarihli bir defterde Visaçko (ويسوچقه Visoçka)voynuklarının ilga edilmiş bulunduğunu görüyoruz [107]. Ayni devirde Rumelinin başka taraflarında olduğu gibi Arnavutluk'ta bazı kalelerde veya derbend (geçit) lerde muâf ve müsellem ahali esas itibariyle "raiyyet" sayılmakta iseler de, ekseriya askerî bir hizmet, muhafaza hizmeti görmekte idiler. Bu suretle, hıristiyan ahaliden 8 aile Ergirikasrı'da, 12 kişi Belgrad'da, 40 kişi İskarapar'da, 125 aile Akçahisar kalesinde, 48 kişi Kocacık hisarında *muâf ve müsellem*(معاف ومسلم) berâtı almışlardır. XVI. asır defterlerinde bunların durumları yeni beratlarla muhafaza ediliyorsa da, bazı değişikliklere de rastlıyoruz. Meselâ, İskarapar'dakiler evvelce yalnız cizye vergisi verirlerken, H. 912 tarihli deftere göre "*şimdiki halde harâc ve öşür ve rusûm-i ʿorfiyyelerin bî-kusûr edâ edüp heman ʿavârizdan muʿâf olup İskarapar kalesine hizmet edeler deyu emrolundu*,,. Fakat şimdi bunların miktarı da bir hayli artmıştır (192 hıristiyan ailesi, 50 mücerred ve 15 müslüman aile). Kaleleri muhafaza altında bulundurmak, hiç olmazsa sadakatlerini temin etmek için muâfiyet sistemini pratik bir usul olarak kullanan Osmanlı devletinin bu siyaseti, İskarapar kalesinde nufusun toplanması ve islâmiyetin yayılması için şüphesiz bir âmil vazifesi görmüştür [108].

[106] Arvanid sancağı deft. 160. timar.

[107] Tapu ve Kadastro Umum müdürlüğü (Ankara), Kuyûd-i kadîme, no. 62. Avlonya mufassal defteri "Voynugân-i Karye-i Visoçka". Baştina sahibi voynuklardan bir kısmının bu tarihte müslüman görülmesi dikkati çekmektedir.

[108] XVI. asır başlarında Arnavutluk'ta islâmiyet henüz az yayılmış bulunuyordu. H. 912 tarihli Avlonya sancağı defterinde (bak. not 93) zeâmetlere ait bir kasaba ve 82 köyde 3623 hıristiyan ailesine karşılık ancak 70 müslüman ailesi vardı. İskarapar kasabası 15 aile ile bunların içinde en yüksek rakamı taşımaktadır. Bütün Avlonya nâhiyesinde 14.304 hıristiyan aileye mukabil 1206 müslüman aile Ergirikasrı nâhiyesinde 12.257 aileye karşı ancak 53 müslüman aile vardı.

İskender beye karşı uzun mücadelelerden sonra itaat altına alınmış olan şimâli Arnavutluk'taki durum bilhassa dikkate değer.

H. 871 de yazılmış olan bir Dibra (Debre) ve havalisi defterine göre [109] bu tarihte burada 97 timardan hala 18 timar, hıristiyan sipahileri elinde idi (bunlardan biri papastır). Ayrıca nev-müslüman işaretini taşıyan dört timar sahibi vardır. Bu nev-müslümanlardan biri, İskender beyin en enerjik komutanlarından Mois Dibra (metinde Moysa مويسه)yı tutan şahıstır [110].

Bu bölgede Voynuklar da mühim bir yekûna balig olmaktadır. Bunların, umumî âmân verildiği zaman baştinalariyle eski durumlarını muhafaza ettiklerine dair mühim bir kayıt vardır. Bu voynukların bölge içinde dağılış şekli şudur

Yukarı Dibra (دبری) vilâyetinde:	8 eşküncü	24 nefer
Aşağı Dibra vilâyetinde	3 eşküncü	14 nefer
Dulgoberda (Dulgobrdo) vilâyetinde:	7 eşküncü	23 nefer
Riyeka(ریقه -Rjeka) vilâyetinde	10 eşküncü	31 nefer
Mat (مات Matia) vilâyetinde :	5 eşküncü	15 nefer
	33	107

Hülâsa, görülüyor ki, başka taraflarda olduğu gibi, fethi müteakip yerli Arnavut sipahileri ve senyörleri, itaat ve sadakatten başka hiç bir şart koşulmaksızın Osmanlı timar ve idare kadrolarına (askerî sınıfa) alınmıştır, ve zamanla islâmiyeti kabul ederek tam manasiyle Osmanlı sipahi ve bey aileleri teşkil etmişlerdir.

Yukarıda mümkün olduğu kadar eski, yani fethe yakın zamanlara ait defterleri kullanarak Osmanlı devleti kadrolarındaki hıristiyan eyalet askerleri hakkında malûmatı bir araya topladık, bunların menşeini ve statülerini izah eden bazı tipik misalleri ve mühim kayıtları işaret ettik. Teferruatlı ve daha sarih mukayeseler için bütün bu defterlerdeki malzemenin sistemli bir şekilde tanzim ve tasnifi gerekir. Biz bu işe şimdilik ancak, en eski defterlerin ait olduğu Arnavutluk sahasında girişmiş bulunuyoruz.

109 Başv. Arşiv. Maliyeden müd. def. muv. tas. no. 508. Mukaddime :
« صورت دفتر اسامی ولایت دبری و دلغوبرده وریقه و چرمینجه و غیرهم فی شهر شعبان المعظم عظم الله شانه عام احدی و سبعین و ثمانمائه الهجریه النبویه » .

110 « یعقوب مسلمان نو مویسه آدلو حاجی دوتاندر ».

Yer adı	*Tarih*	*Defterin durumu*	*Timarların yekûnu*
Tırhala liva	H. 859	tam	182
Tırhala liva.	H. 871	noksan	343 sipahi
Nevrekop, Köprülü, Kastorya vs.	II. Murad	çok noksan	?
Yeleç, İzvecan, Üsküp, Kalkandelen vs.	H. 859	noksan	?
Kırçeva, Pirlipe	II.Murad	noksan	90
Pirlipe	Fatih	noksan	?
Vulçitrin liv.	H. 859	tam	170
Vulçitrin liv.	H. 882	noksan	?
Vulçitrin liv.	Fatih	noksan	?
Hersek liv.	872	tam	467
Hersek liv.	H. 882	tam	?
Semendere liv.	Fatih	noksan	?
Braniçeva	H. 872	tam	Eşkinci 91 Kale- eri 34
Vidin	Fatih	noksan	188
Vidin	H. 859	tam	185
Arvanid-ili liv.	H. 835	bir kaç yap-rak noksan	335
Dibra	H. 871	tam	97

Hıristiyan tımarlar	*Voynuk*	*Eflak*	*Martolos*
86	—	—	—
20 sipahi	103 voy. 203 yam.	—	—
var	var	—	—
50	—	—	—
26	—	—	—
20	var	—	—
27	var	—	—
21	—	—	—
var	—	—	—
111	var	7150	—
var	var	107 cemaat	—
var	var	var	—
59 3	6 Lega. 217voy. 503 yam.	—	52
7	231 voy.	—	56 ulûfeli M. 150 müsellem M.
18	—	—	—
60	6 voy. 13 yam.	—	—
18	33 voy. 107 nef.	—	—

Tedkik ettiğimiz eski defterlerin çoğu, ayrı ayrı gösterdiğimiz gibi karışık ve noksan olduğundan, rakamları ve nisbetleri ihtiyatla karşılamak kaydıyla vaziyet yukarıdaki cedvelde hülâsa edilmiştir.

Kati surette tasdik edilebilir ki, hıristiyan sipahiler, tevcih, intikal vesair timara ait yerleşmiş her türlü kaideler bakımından müslüman arkadaşlariyle aynı muâmeleye tâbi bulunmaktadırlar. Hıristiyan sipahilere ait timarlarm intikalinde, din ayrılığının hiç bir fark meydana getirmediği muhakkaktır. Muhtelif misâllere göre şu vaziyetleri tesbit edebiliyoruz : Bir hıristiyan sipahinin hıristiyan kalan oğulları babalarının timarma tevârüs ederler. H. 912 tarihli defterde dahi (Avlonya) timar tasarruf eden hıristiyan sipahiler görüyoruz [111]. Bir hıristiyan sipahinin timarı, müslüman olan oğluna, yahut herhangi bir müslümana geçtiği halde daha sonra, umumî timar kaideleri icab ettiriyorsa, tekrar hıristiyan bulunan öteki oğluna intikal edebilmektedir. Yahut müslüman ve hıristiyan oğullar babalarının timarım müştereken tasarruf edebilirler. Müslüman olan oğulların hiç bir halde bir rüchan hakkı görülmüyor.

Sipahi soyundan bir hıristiyana yeni bir timar tevcih edilmek gerekiyorsa, bu timarın daha önce bir müslümana ait olması da pekâlâ mümkündür. Meselâ Belgrad (bugün Berat) bölgesinde I. Mehmed zamanında bir metrepolid elinde bulunan bir timarın II. Murad devrinde kalenin imamına verildiğini, sonra ondan da alınarak Sultanın berâtiyle Angelos adında bir hıristiyan sipahiye tevcih edildiğini görmekteyiz [112]. Şu misal de bilhassa dikkate değer: "*Mezkûr Mehmed hissesi sancakbeyi mevkuftur deyu arzettiği sebebden İvradko* (ابورادقو -Vradko) *nâm kâfire ki asılda sipâhî imiş ve hem hüdâvendigâr yoluna doğruluk gösterdiğiyçün verildi, fî evvel-i Receb sene 883*" [113]. Burada 1- Aslında sipahi bulunmak; 2 - Padişaha sadakat göstermiş olmak, timar tevcihi için kâfi sebeb gösterilmektedir.

[111] Gerçekten bunların adedi bu tarihte artık bir kaç taneden ibarettir *timar-i Dimo Sopotino* (Belgrad nâhiyesinde), *Timar-ı Kniska* (کنیسقه)(Kanina'da), *timar-ı Gin veled-i Andriya* (Hızır'la müşterek olarak Belgrad kalesinde), *Matranik ve Nika* (Belgrad kalesinde Eynebeği ile müştereken), *Giorgi* (Avlonya kalesinde).

[112] Arvanid sancağı defteri, 148. timar.

[113] Vulçitrin defteri (bak. not 69) s. 16.

Hıristiyan timarlarm devamlı olarak hıristiyanlara tahsisi gibi bir şey bahis mevzuu olamaz. Ancak timar kaideleri mucibince babadan oğula intikal etmek suretiyle aynı bir timarın bir kaç batın aynı hıristiyan aile elinde kaldığı vakidir. Fakat ekseriya, intikaller neticesinde, miktarda yapılması gerekli değişiklikler sebebiyle, o timarın bünyesi, köyler veya hisselerin çıkması veya yeni hisseler girmesi ile mütemadiyen değişebilir. Böylece aziller, intikaller ve yeniden tevcihler sebebiyle hıristiyan sipahilerin timarları değişmektedir. Bunlar, umumiyetle kendi vilâyetleri dahilinde kalmakla beraber bazan yeniden aldıkları bir timar başka bir sancakta olabilir. Bu suretle muayyen bir toprağa bağlı hıristiyan sipahi ailelerinden bahsetmek ancak müstesna vaziyette bulunan bazı bölgeler (Bosna) için kabildir. Timar sisteminde metrepolid, peskopos gibi hizmet sahiplerine verilen muayyen timarlarm devamlı olarak bu hizmete bağlanmış olduğuna dair bazı misaller de yok değildir.

Müslüman olan bir hıristiyan sipahinin hususî bir mükâfat aldığına dair açık bir misâl bilmiyoruz. Yalnız şu kayıt dikkate değer

« بومذكور (اوستويه) مسلمان اولوب آدى آحمد قونوب مذكور ميراشك حصه‌سى
مذكوره ضم اولندى فى اواسط جماذى الاولى سنه ٨٧٥ در قسطنطنيه»

Fakat buradaki zammın, ihtida ile hiç bir ilgisi olmayabilir [114].

Her halde II. Bayezid zamanında dahi, umumî timar kaidelerine göre hıristiyan sipahilere timar tevcih edildiğine şâhit olmaktayız [115]. Devletin, bilvasıta tedbirlerle olsun hıristiyan sipahileri islâm olmaya teşvik ettiğine dair hiç bir delil bulamadık.

Bununla beraber timarlılar muhiti içinde bu hıristiyan timar erlerinin yavaş yavaş islâmlaştıkları ve tamamiyle ortadan kalktıkları da bir vakıadır [116]. Bu, tamamiyle kendiliğinden bir sosyal hâdise olarak gerçekleşmiştir. Burada, umumiyetle Osmanlı İmparatorluğunda gayrı-müslimleri ihtidâya sevkeden psiko-sosyal âmiller hakkında Arnold'un ve M. Fuat Köprülü'nün [117] söylediklerine ilâve edilecek fazla bir şey yoktur. Eyaletlerde raiyyet

[114] H. 871 tarihli Tırhala defteri (bak. not. 40).

[115] Bak. not 111.

[116] İslâm olan bazı timarlılar babalarının hıristiyan adını isimlerinin başında muhafaza etmişlerdir : *Matranik Yusuf*, *Kurtik Mustafa* gibi.

[117] Th. W. Arnold, *Preaching of Islam*, London 1913; M. Fuat Köprülü, *Les origines de l'empire ottoman*, Paris 1935, s. 96 vd.

kitlesinden ayrı, ekseriyeti müslüman olan timarlı sınıfının, bilhassa sefer zamanlarında ihtidalar için kuvvetle teşvik edici bir muhit teşkil ettiği muhakkaktır. Burada ayrıca işaret etmek lâzımdır ki, eski Balkan aristokrasisinin islâmlaşma-osmanlılaşmasında gulâm sisteminin de ayrıca büyük bir rolü olmuştur [118]. Yukarıda gösterdiğimiz gibi, sonradan Balkanlar'da islâmiyetin en ziyade yayılmış bulunduğu bölgelerden biri haline gelen Arnavutluk'ta ilk ihtidalar timar kadrosuna girmiş olan eski hıristiyan sipahi sınıfı arasında vuku buldu.

XV. asırda hıristiyan timarlarmm, umumî timar yekûnuna nisbeti, bölgesine göre %50 (Braniçeva, H. 872) ile %3.5 (Vidin, Fatih devri) arasında değişmektedir. Bütün bölgelerde umumî bir cereyan halinde ihtidalarla hıristiyan sipahilerin yavaş yavaş azaldığını bildiğimiz için bu nisbetin ilk fetih yıllarında daha kabarık olduğuna şüphe yoktur. Keza aynı tarihte Voynukların, Rumeli'nin her tarafında yayılmış olarak büyük miktarlara yükseldiği ve İmparatorluğun askerî teşkilâtı içerisinde mühim bir yer tuttuğu muhakkaktır. Bunlara, Martoloslar'la mühim miktarlara yükselen diğer hıristiyan askerî gurupları (kalelerde bennâlar, demirciler, yaycılar, tüfenkciler, zenberekciler) ve nihayet muâf ve müsellem reâyayı ilâve edersek, bazı bölgelerde yerli hıristiyan kuvvetlerin bir çoğunluk teşkil ettiği muhakkaktır. Bu hali ile İmperatorluk, Rumeli'de, XVI. asra doğru gördüğümüz manzaradan çok daha başka bir manzara ve karakter arzetmektedir. Fakat, acaba, sonradan kalkan bu hıristiyan asker gruplarının her birinin menşei nedir ?

Bu meseleye girmeden önce şu noktanın tesbiti gerekir ki, Osmanlılar ancak menşede askerî sıfatını haiz kimseleri kendi timar kadrolarına kabul etmişler; raiyyeti, yani vergi ödemekle mükellef, çalışan tebaayı dikkatle bu kadrolardan uzak tutmuşlardır. Bazı ihtiyaçlar sebebiyle reâyaya bazı âmme hizmetleri yüklendiği zaman dahi bu yeni durum, onların menşedeki raiyyet statülerini değiştire-

[118] Burada *gulâm sistemi* tâbiriyle, esaret, devşirme, rehn veya intisap suretiyle Saray veya beyler hizmetine girip askeri sınıfa katılma usulünü kasdediyoruz. Bu sistemin ehemmiyeti Lybyer'in kitabında iyi belirtilmiştir *The government of the Ottoman empire in the time of Suleiman The Magnificient*, Cambridge 1913. Menşe meselesi için bak. M. Fuat Köprülü, *Bizans müessеselerinin Osmanlı müesseselerine tesiri..*, THİM I, (1931), s. 241-248.

mezdi. "*Raiyyet oğlu raiyyettir*" prensipi İmperatorluğun daima en esasî hukuk prensiplerinden biri halinde muhafaza olunmuştur [119].

Hıristiyan timar sahipleri deftere kaydolunurken, ekseriya "*sipâhî oğlu*", "*sipâhî neslinden*" veya "*kadîmî sipâhî oğlu*" şeklinde yapılan açıklamalar, bu prensip üzerindeki titizlikten ileri gelmektedir. [120] Sipahi neslinden olmadığı meydana çıkan bir timar sahibinin elinden timarının geri alındığına dair bir kayde de rastladık [121]. Timar almamış hıristiyan sipahi oğullarının defterde reâyadan ayrı yazılması dikkati çeker. Bunların sipahi oğlu oldukları hususî bir kayıtla bilhassa belirtilir [122]. Timar-eri olsun, voynuk olsun herhangi bir askerî grupa dahil olmak için askerî sınıftan gelmek[123], bir sipahi ailesiyle akrabalığı bulunmak lâzımdır [124]. Hıristiyanlar için kullanılan "kadîmî sipâhî" tâbiri, ekseriya onların fetihten önceki durumlarına bir işaret olsa gerektir. Hiç olmazsa, H. 835 tarihli Arvanid-ili defterine göre fetihten 20-25 sene sonra oğulları timar tasarruf etmekte olan "kadîmî sipâhîler" hakkında bu hükmün doğruluğundan emin olabiliriz. Serez cıvarında Glamovik adında birisine ait bir köyün Padişah hâssı olarak zaptolunduğunu, fakat sonra

[119] «ابا عن جدسفره اشر ارباب تیماردن اولمیوب صکره‌دن بر طریقله تیماره دخول ادن و طوپچی و جبه‌جی اولغله رعیتدن خلاص اولماز مادامکه حین تحریرده محرر اسملرین دفتردن اخراج ایتمیه رسم رعیتلرین ویررلر» (*Kanunnâme*, Ankara DTC Fakültesi İ. Saip yazmaları no. 5120, v. 143 a.). Osmanlı siyaset - nüvisleri, İmperatorluğun sukutunu, bu prensibin terk edilmesiyle izah ederler. bak. *Koçi bey Risalesi*, A. K. Aksüt neş. İstanbul 1939, s. 31, 38, 42-46.

[120] "*Timar-ı Dimitri veled-i Mihal, kadîmî sipâhî oğluymuş*" (167 no. lu defter, bak. yukarıda not 40). Yukarıda birçok timarların bu suretle işaretlendiğini göstermiştik.

[121] «ماژره ادلو بر کافر کلدی اکر دستور ویررسکز برمدی دربندینك اوستون یانته برزخرا جسوز کافر دوشورین خراج و قیون دخی آلمه‌سونلر هم دربندی بکلیین و هم اشکونه اشین دیدی ایله اولسه النه تی ویرلدیکه کافر جمع ایلیه هم دربندی بکلیه و هم اشکونه اشه تحریراً فی اخر ذی الحجه سنه ٨٤٢ بیورت احتمان» Sonradan yapılmış şu derkenar vardır «کرو اسنه حکم اولندی رعیت چقدی» (Başbak. Arşiv. Maliyeden müd. def. no. 231. Premedi def. s. 42).

[122] Tırhala'da Luşa (لوشا) köyünde reâya arasında bir grup "*mezkûrlar sipahî oğludur*" diye, ayrıca kaydedilmiştir (167 no. lu defter, 321). Agrafa vilâyetinde Balta-oğlu karyesinde üç hıristiyan "*süvari oğulları*" kaydı altında yazılmıştır (167 no lu. defter, 449 a).

[123] «مذکورون طوغانجیلر کسنیه رعیت ویماق اولمیب سپاهی‌زاده‌لر اولدقلری سببدن کندو عشرلرنه یبلده بری جبیله اشمکه التزام کوستروب اشکنجی قید اولدیلر» — (16 no.h Vulçitrin defteri. v. 20a, defter için bak. not 69).

[124] «تیمار کافر تمورطاش ولدواری مذکور کافر تیمار یمش دکلدر اما حصملری تیمار یرلر» (167 no. lu defter, 105 a).

oğluna bu köyden on bin akçelik bir timar tahsis edildiğini gösteren 1472 tarihli bir hüküm ziyâdesiyle dikkate değer (bak. Zeyil no. XI). Bu Glamovik, şüphesiz eski bir asilzâde idi. Mülk olarak tasarruf edilmiş olan bu toprak Padişah hâslarına ilhak olunarak mirî toprak haline getiriliyor. Fakat sonra herhalde Glamovik oğlunun müracaatı üzerine bundan on bin akçelik bir kısmı kendisine timar olarak verilmiştir. Burada bilhassa şu prensibi belirtmek lâzımdır ki, eski asilzâdelerin toprakları üzerinde bir dereceye kadar hakları tanınıyor, ancak bu, bir timar mutasarrıfının haklarından ileri gitmiyordu.

Diğer taraftan hıristiyan raiyyetin timar kadrosuna girememesi mühim bir netice daha doğurmuştur : Hıristiyan sipahilerin raiyyet kitlesinden beslenmiyen adeta kapalı bir zümre teşkil etmeleri [125], islâmlaşmalar neticesinde gittikçe ortadan kalkmalarını kolaylaştırmıştır. Hususî bazı hallerde timar verilmiş olan bazı şahısların raiyyet sınıfına çevrilmesi dikkate değer [126]. Bu gibi şahısların menşei kaydedilmemiştir. Fakat herhalde raiyyetin doğrudan doğruya sipahi olması imkânsız gibiyse de, sipahilerin bazı mühim sebeblerle raiyyete çıkarıldığı her zaman görülmüştür [127].

Bütün delillere göre hıristiyan sipahiler, Osmanlı devleti tarafından hıristiyan raiyyet arasından alınmış olamazlar. Fakat herhalde bunların, ortadan kaldırılmış olan devletin askerî sınıfına mensub olduklarını gösteren deliller vardır.

Türklerin, Balkanlar'da, "yalnız hükümdarları değil, devlet içinde esas rolü alan sınıfı, yani zâdegânı kılıçtan geçirdikleri ve bıraktıklarını da zorla İslâmiyete soktukları" iddiası [128], çoktan bir tarafa bırakılmıştır [129].

[125] Bununla beraber timarlılar katiyyen kapalı bir sınıf teşkil etmezler. Serhadlerde, savaşlarda yararlığını isbat eden menşei bellisiz garip-yiğitler, gönüllüler, sipahi-sınıfına alındığı gibi yedi sene askerlik dışında şeylerle meşgul olan sipahizâdeler de bu sıfatlarını gaybederlerdi. Böylece timarlılar sınıfının teşekkülünde kan değil, hizmet esas olmuştur (bak. not 127).

[126] Bak. not 121.

[127] «یدی سنه کاسبلر سلکنه منسلك اولسه‌لر حین تحریرده دفتره رعیت یازلسه‌لر بناك وعوارضلری آلنور رعایا اولورلر بن سپاهی ایدم سابقاً المده براتم واردر دیمك مفید اولماز» - (*Kanunnâme*, MTM, I, 310). «بونلر اسپاهی کاورلر امش ، تیماردن دوشمش ، بو ولایتك کافرلری عاصی اولدقلری وقت بونلر دوغرولق اتمشلر، اول سببدن سنجق بکلری مسلم ایدب» -(Arvanid-ili deft. 11. timar).

[128] K. Kadlec, *İntroduction à l'étude comparative de l'histoire du droit public des peuples slaves*, Paris 1933, s. 97.

[129] Bak. C. Truhelka, Köprülüzade A. Cemal terc. THİM, I, 57 vd.

Yerli hıristiyan sipahi sınıfının yerlerinde bırakılması, fatih devlet tarafından yalnız Bosna'da tatbik edilmiş istisnaî bir siyaset değildir. Arnavutluk'ta eski senyörlerin ve sipahi sınıfının nasıl timar kadrosu içine alınmış olduğunu yukarıda misâlleriyle gösterdik. Arnavutluk'taki hıristiyan sipahiler ise, eski defterlerde Makedonya'da, Sırbistan'da ve Tesalya'da gösterdiğimiz hıristiyan sipahilerden hiç bir suretle farklı değildiler. Şayet Bosna'da varlıklarını yirminci asra kadar sakladıkları halde öbür tarafta bu sipahiler daha XVI. asırda ortadan kalkmışlarsa, bunun sebebleri malûmdur.

Burada baştina mefhumundan hareket etmekle bir çok meseleler hakkında daha açık bir fikre sahip olacağımızı sanıyorum. Bosna'da Osmanlı fethinden önce *baştina*, Truhelka'nm tarifine göre, hükümdarların mühim bir hizmet karşılığında bir şahsa irsî ve daimî mutlak mülk olarak vermiş oldukları bir arazi parçasıdır. Bu arazi satılabilir, terk ve ferağ edilebilirdi. Bütün angarya ve vergilerden muâftı. Baştinaya sahip olmak, asalet sıfatını tazammun ederdi [130]. Bu durumda baştina, esas itibariyle Osmanlılarda Padişah temliklerinden farklı bir şey olmayıp [131] Osmanlı arazi hukukuna yabancı bir mefhum değildi. Fakat Osmanlılarda temlikler, timar sahasını daralttığı, hazine aleyhine netice verdiği için fevkalâde hallerde verilir ve zaman zaman umumî bir gözden geçirme muamelesine tâbi tutularak bir kısmı aslına, mirî arazi haline irca edilirdi [132]. Şu halde Bosna'da mühim mikdara baliğ olan baştinalarm, sahiplerinin ellerinde bırakılması Osmanlı devletince eski devirlerin müesseselerine karşı hakikaten ehemmiyetli bir müsamahayı ifade eder. H. 882 tarihli *Hersek sancağı defteri*'ndeki şu mühim kayıt dikkate değer "بوندن اشاغی یازلان کمسنه‌لر قدیمی سپاهیلردر شمدکیحالده پادشاهمز امریله اللرنده بولنان باشتنه‌لریله افلاقیه عادتی اوزره یازلدلرکه افلاقیه عادتن ویررلر"

Burada baştinalar (müslüman oğulları eline geçince "çiftlik") "*Hersek zamanındanberü tasarruf ettikleri kendülerin yerleri*" dir. Ancak

[130] Aynı makale, s. 53, 57.

[131] Elimizde en eski Osmanlı temliknâmesi, H. 749 tarihile Orhan'ın bir temlikine aittir; bak. *Arşiv Kılavuzu*, I, İstanbul 1938, 1 no. faksimile.

[132] Bak. *Bursa şer'iye sicillerine göre Fatih Sultan Mehmed'in Fermanları*, Belleten sayı 44 (1947), s. 695. Bu sicillerden 200 kadarı bir cilt halinde T. T. K. yayınları arasında tarafımdan çıkarılmak üzeredir.

sahipleri "*âdet üzere öşür ve resimleri*" ni verirler. Bosna ve Hersek'te mülk, yani baştinalarım muhafaza eden timar sahipleri, Anadolu'da topraklarını irsi bir aile malı olarak muhafaza etmiş olan mülk-timar sahipleriyle de bir bakıma aynı durumdadırlar [133]. Bu suretle Osmanlıların, Anadolu İslâm sahasında olduğu gibi, Balkan hıristiyan memleketlerinde de kendilerinden önceki arazi hukukuna riayet ettikleri bir hakikattir [134]. Bu suretle Bosna'da kendi toprakları üzerinde asırlarca varlığım korumuş olan bir hıristiyan timarlılar sınıfının devamına şâhit oluyoruz.

Sırbistan ve Makedonya sahasına geçersek, burada Osmanlı fethinden önce sipahiler, Bosna'dakilerden farklı bir durumda idiler. Bosna'da toprağı baştina olarak benimseyen asillerin kudret ve nufuzu mütemadiyen arttığı halde, Sırbistan'da büyük asillerin iktidarı yeni bir memur sınıfı lehine gittikçe azaltılmıştı [135]. Sırbistan'a ve Makedonya'ya ait Osmanlı tahrir defterlerinde, Bosna'da olduğu gibi, baştinalariyle yerlerinde bırakılan kadîmi sipahilere rastlamıyoruz. Oralarda baştinayı voynukların arazisi olarak bulacağız. Bosna'da baştinasız asil tasavvur etmek hemen hemen imkânsız olduğu halde [136], Sırbistan'da durum aynı değildir. Burada, fetihten önce sipahilerden çoğunun baştinasız olduğu , fakat buna mukabil *pronija*'lar tasarruf ettiklerini biliyoruz [137]. Duşan kanun mecellesine göre, *pronija*, satılamaz, satın alınamaz, vakfedilemezdi [138]. Bu iktâ'lar, Osmanlı timarına çok yakındır; ve çok muhtemeldir ki, Osmanlılar, Sırp sipahilerini yeni devlete sadakatten başka hiç

133 Truhelka; irsî timarlar tesisi neticesinde Bosna'daki durumun ve baştina mefhumunun halis Osmanlı-İslâm müesseseleri üzerine tesirinden bahseder (mez. makale, s. 16 vd.).Fakat mülk-timarların Anadolu'da Osmanlılar tarafından daha önceleri tatbik edilegelmiş olduğu vakıasını unutmuş görünmektedir.

134 Şu nokta da bilhassa kayde değer ki, Sırbistan ve Bosna'da köylüye mülkiyet hakkı tanımıyan ve onu üzerinde çalışmakta olduğu toprağa bağlıyan arazi hukuku (bak. Kadlec, 105 vd., Truhelka, 46-52), Osmanlı arazi sistemi ile tezat halinde değildi (Osmanlı arazi hukuku hakkında şimdi bak. Ö. L. Barkan, *Osmanlı imparatorluğunda çiftci sınıflarının hukukî statüsü*, Ülkü Dergisi, sayı 49, 50, 53, 58, ve, *Türkiye'de toprak meselesinin tarihî esasları*, Ülkü, sayı 60, 63, 64; ve aynı müel. *XV. ve XVI. asırlarda Osmanlı imparatorluğunda zirai ekonominin hukuki ve mali esasları, I, Kanunlar*, İstanbul 1945).

135 Kadlec, 100-101.

136 Truhelka, 56.

137 Kadlec, 98.

138 Kadlec, 98-99.

bir şart koşmaksızın - yani bilhassa İslâmiyete girmeye mecbur bırakmadan eski *pronija*'larında Osmanlı timarlıları olarak ibka etmiş olsunlar; yalnız, herhalde yeni tahrirlerle mevcut vaziyeti timar sistemine uydurdular. Hıristiyan sipahilere bazı bölgelerde pek cüzi timarlar verilmiş olması bunların eskiden de fakir sipahiler olduklarını gösterir. Halbuki hıristiyan senyörlerin ve senyör oğullarının büyük timarlar tasarruf ettiklerini yukarıda gördük. Mamafih buradan baştina sahiplerinin voynuk, baştinasızların sipahi yapıldıkları gibi bir kaide çıkarmamalıdır. Nadir de olsa bazı hallerde bir voynukun timar-eri olduğunu görmekteyiz [139]. Böylece Sırp asillerinin umumî timar rejimi altına sokularak muhtelif sebeblerle yerlerini değiştirmeğe mecbur olmaları, onların Bosna'da olduğu gibi muayyen topraklara bağlı sipahi aileleri halinde devam etmelerini önlemiştir. Fakat Sırbistan ve Makedonya'da da baştina sahibi küçük asiller voynuk olarak varlıklarını saklamış görünmektedirler. Burada baştina Bosna'dakinden farklı mahiyette olmalıdır. *Voyini* veya *voynici*, Duşan'ın Sırp imperatorluğunda *Vlastelin* (büyük asılzâdeler) in aksine siyasî ve iktisadî ehemmiyeti olmıyan, adedleri pek çok küçük asilzâdeler sınıfını teşkil ediyordu [140]. Kuvvetle iddia olunabilir ki, fiili muharip olarak Osmanlı ordusunda mühim bir miktara yükselen voynuklar, eski Duşan imperatorluğunun yayılmış bulunduğu sahalarda mevcut baştina sahibi küçük asillerden gelmektedirler. Yukarıda tedkik etmiş olduğumuz sahalar vaktiyle bu imperatorluğun hududları içine girmiş yerlerdir ve Osmanlı imperatorluğunda voynuk baştinası esas itibariyle eski karakterini muhafaza etmiş görünmektedir. Osmanlı devrinde baştina adı altında birbirinden ayrı başlıca iki çeşit arazi kasd edilmektedir 1— Raiyyet baştinası, 2— Askerî hizmet sahiplerine tahsis olunan baştina (voynuk baştinası, doğancı baştinası, akıncı baştinası v. s.). Raiyyet baştinasının, reâyâ elinde umumî mîrî arazi sistemine tâbi çift (çiftlik)lerden esas itibariyle bir farkı yoktur. Yegâne fark, bunların hıristiyanlar elinde olması ve haraca tâbi bulunmasıdır. Bu sebeble bunlara "haraclı baştina" da denmektedir [141].

[139] «تیمار تودرس و دمتری، مذکور دمتری وینوق ایمش مذکور کویلر داغلمش جمعنه و خراجنه ملتزم اولدغیچون مذکور تودرسه مشترك قلوب ویرلمش» —(167 no. lu Tırhala defteri, 126 a).

[140] Kadlec, 97-98.

[141] "*Eğer voynuklardan biri haraçlu raiyyet baştinasın tasarruf etse hem harac alına ve hem ispence alına ve hem öşür alına.*" (M. 1516 tarihli Bosna defteri kanunnâmesi,

Bu gibi baştinalar sonradan mülümanlar eline geçse bile sahibi harac vergisini ödemeğe mecburdu [142]. Askerî baştinalar, bu arada voynuk baştinaları ise, reâya çiftliklerinden (baştinalarmdan) farklıdır. Voynuk baştinası Ali Çavuş kanunnâmesinde [143] şöyle tarif olunur *"ve bir bahşı dahi şol mezâri'dir ki; baştina itibarı üzere voynuk tâifesine tayin olunmuştur ki, erbâb-i divân istılâhında baştina, çiftlik demektir, ve ziraat ve hırâset ederler, 'âşâr-i şerîye ve rüsûm-i örfiyyelerinden ve harâc ve ispencelerinden ve 'avârız-i divâniye ve cemî' tekâlif-i örfiyyeden muâf ve müsellemlerdir, baştinaları hangi karye hududunda ise min ba'ad sahib-i arzın ve gayrın medhali yoktur, öşür ve rüsûmları kendülere mahsusdur."*

Buna ilâve edilebilecek bir nokta, voynuk baştinalarımn oğullar, kardeşler ve akraba elinde muhafaza olunduğudur. Baştina üzerinde, voynuklara yamak olarak, kaideten oğulları ve kardeşleri ve diğer akrabası yazılır. Ölümünde voynukluk onlardan birine verilir. Osmanlı baştinasınm bu durumu, yani: 1 - Muayyen büyüklükte sınırlı toprak parçalarından ibaret bulunmaları, 2 - Bir dereceye kadar bir irsî aile toprağı olması, 3 - Vergilerden muâf tutulması, fetihten önceki Sırp baştinasınm karakterlerini muhafaza ettiğini gösterir [144]. Osmanlıların fetihten önceki voynuk baştinasmı muhafaza ettiğini gösteren bazı vesikalar da mevcuttur. Dibra voynukları hakkında şu kayıt [145] bu bakımdan dikkati çeker «بو مملكته امان ورلدكده عام حكم ورلمشكه دوتا كلدكلرى باشتنهلرى كنه بر قرار سابق اللرنده اولا ديو اول جهتدن بو وجهله ازورلرينه مقرر اولدى».

Presba vilâyetine ait şu eski kayıt da voynukların ve topraklarının menşeini göstermesi bakımından mühimdir

«وينوق: نيقولا ولد دوشيك ـ يماق كين و ميلان و دمترى بو مذكورلر قديمى سپاهى اوغللرى اولدقلرى سببدن اللرندهكه ملكلرنه باتلرنه و تارلالرنه وينوق يازلديلر . الواقع فى اوايل محرم سنه ٨٥٨ در ادرنه» [146].

Barkan, *Kanunlar*, s. 398). — İstanbul hâslarında *Ortakcı baştinası* da hususî bir durum arzeder. bak. Barkan, mez. eser, 94.

142 Bak. H. 1022 tarihli *Ohri kanunnâmesi*, Barkan, mez. eser, s. 295.

143 Ali çavuş *Kanunu*, H. Hadzıbegic neş. Glasnik Zemal. Muzea i Sarajevo, H (1947), s. 158. Karş. İ. H. Uzunçarşılı, Belleten 59 (1951), s. 398.

144 Umumiyetle Sırbistan ve Bosna'da baştina hakkında bak. Kadlec, 98, 102-105; Truhelka, 53 vd.

145 H. 871 tarihli Dibra (Debra) defteri, bak. not 109.

146 II. Murad devrine ait Kırçeva defteri (bak. not 67) sahife 62.

Kaloyan vilâyetindeki şu kayıt ta dikkate değer

« جبلو قالو ولد ماروك ـ يماق برادران مذكور يوان و كوزقو و بويه و ميلوش »

Bunun üzerinde şu derkenar vardır

« مخال قوچ اوغلو كرم الدين بك معرفتيله اللرندهكه ملكلرنه وينوق يازلدلر، يالده برسى جبه‌لو اشرلر فى اول جماذى الاخر سنه ٨٥٨ در ادرنه » .

Alaca-hisar (Kruşevatz) ve Küstendil (Kostandin-ili) voynuklarma ait H. 892 tarihli müstakil bir voynuk defterinde [147] her voynukun bir "baştina" (باشتنه) sı olduğunu ve bu baştinalarm mahiyetini öğreniyoruz ; bir fikir vermek üzere bir tanesini aynen naklediyoruz "*Cebelu voynuk Yuvan veled-i Olivir* (يوان ولد اوليور) *baştina*: 6 *tarla*, *bir çayır*, *bir bostan*" Baştinalar aşağı yukarı hep bu vüsattedirler. Bazı baştinalarda fazla olarak değirmen, meyva ağaçları da vardır.

Sırp baştinasınm esas itibariyle muhafaza edilmiş olması Osmanlıların umumî politikasına uygun bir vakıadır Osmanlıların, keşişleri, metrepolidleri ve peskoposları eski yerlerinde eski imtiyazlariyle ibka ettiklerine göre [148], o derecede şiddetle hissedilen asker ihtiyacını karşılayabilecek eski askerî sınıfları muhafaza etmeleri kadar tabiî bir şey olamazdı.

Bizzat voynuklara gelince, bunların şüphesiz en mühim vasfı "askerî" olmalarıdır [149]; onlar, raiyyet değildirler; raiyyet statüsüne girmezler. Yukarıda naklettiğimiz misâlde görüldüğü gibi bazılarının *kadîmî sipâhî* olduğu bilhassa zikredilmiştir. Hattâ bu sıfatları dolayısiyle bir voynuk kolayca timarlı sipahiler sınıfına intikal edebilmekte idi [150]. Aynı devirde bunların fiilî muharip olduklarına, savaştıklarına şüphe yoktur [151]. Hiç olmazsa H. 892 tarihli Küstendil ve

Başv. Arşiv. tapu defterleri no. 21. Defteı-i esâmi-i voynugân-i livâ-i Küstendil ve livâ-i Alacahisar.

[148] «كشيشان قلباقيا (Kalabaka) مذكور كشيشلروك مرحوم بايزيد خونكار زمانندن برو كلان پادشاهلرك و سلاطنمز براة واركه باغلرندن و دكرمنلرندن و اولرندن و طوارلرندن هر نه يرده ملكلرى وارايسه معاف و مسلم اولوب نسنه ويرميه‌لر جمعاً كشيشان نفرا ٤٠ » -(167 no. lu Tırhala def. s. 124 a).

[149] «.. *Yürük ve tatar ve voynuk taifeleri dahi askerîdir*» (*Sultan Süleyman Kanun*.. TOEM. s. 40), ve Galabov, *Osmono Turski izvori*.., 21.

[150] Bak. yukarıda not 139.

[151] XVI. asırda dahi Pojega voynukları "*atları ve tonları ve gönderleri ve kalkanları ile*" uc hizmetine ve akma eşmekte idiler (bak. H. 952 tarihli *Pojega kanunu*, Barkan, mez. eser, 303). Bosna'da Brod, Nartova, Akhisar ve Sin kalelerinin muhafazası voynuklara bırakılmıştı (H. 922 tarihli *Bosna kanunnâmesi*, Barkan, 395). Karşıla. Broquière, 208.

Alacahisar voynuk defterinde ve H. 991 Avlonya defterinde [152] adları geçen cebelu voynuklar (وينوغان جبهلوبان) menşede böyledirler[153]. İstabl-i âmire'ye (اصطبل عامره) bağlanmış olan Bulgaristan voynukları, varlıklarını daha uzun zaman sakladıkları halde diğer bölgelerde voynuklarm azaldığını veya büsbütün ilga olunduğunu görmekteyiz. Görünüşe nazaran yaya ve müsellemler gibi bunlar da evvelâ fiilî muhariplik hizmetinden geri hizmetlere alınmışlar; sonra voynuk yamaklarının zamanında tamamlanmaması yüzünden *günder*'lerin ortadan kalkması [154], baştinalarm reâya toprağı arasına karışarak kaybolması [155], merkezin tedbirleri zamanında alamaması [156] yüzünden teşkilât bozulup dağılmış, yahut bizzat hükûmet birçok yerlerde zaman zaman voynuklarm bu sıfatlarını kaldırarak [157] ellerindeki baştinalarm gelirini hâs veya timara bağlamıştır.

Osmanlı devletinin hıristiyan timarlarda olduğu gibi, eski voynukları ibka etmekle beraber, onları da kendi bünyesinde mevcut mümâsil kadrolara göre teşkilâtlandırdığı muhakkaktır. Osmanlıların en eski askerî teşkilâtları olarak bilinen yaya ve müsellem teşkilâtı ile [158] voynuk teşkilâtı arasında benzerlik ilk bakışta göze çarpar. Öyle sanıyoruz ki, voynuk teşkilâtmdaki voynuk, lagator, baştina gibi tâbirler hangi esasların Sırp devrinden intikâl ettiğini, ve Türkçe çeri-başı (ser-asker), gönder, yamak, eşkinci gibi ıstılahlar da Osmanlıların bu teşkilâta neler getirdiklerini göstermektedir. Esas itibariyle müsellemlerin *çiftliği*, baştinaya çok yakındır. Çiftlik üzerinde de intikal hakları geniştir. Çiftlik, müsellemin "oğullarından veyahut karındaşlarından veyahut gayrı akrabalarından kimleri kalırsa" ona intikal eder [159]. Fakat

[152] Küstendil ve Alacahisar voynuk defteri, bak. not 147: H. 991 tarihli Avlonya mufassal defteri, bak. not 107.

[153] Buna mukabil *Kara-voynuklar* vardır (XVI. asır birinci yarısı, Galabov, 20).

[154] Bak. Kanunnâme-i voynugân, Barkan, mez. eser, s. 266.

[155] Buna dair bir misâl, bak. Galabov, 55.

[156] Bak. Galabov, 58, 62.

[157] H. 991 tarihli Avlonya defterinde (bak. not 107); *voynugân-i mensûh-i karye-i Visoçka, Karye-i Graboçka ma' voynugân-i mensûh-i Karye-i Grabova, Voynugân-i mensûh-i karye-i Pothom*; Bulgaristan'da mensûh voynuklar için bak. Galabov 59.

[158] Bak. Âşık Paşazâde 40, 97; Neşrî-Taeschner, 45.

[159] H. 924 tarihli *Gelibolu müsellem ve piyâde kanunu*, bak. Barkan. mez. eser, 242.

baştinaya da, müsellem çiftliğinde olduğu gibi, yamak adedini doldurmak için hariçten adam sokulmaktadır. Baştina da, çiftlikler gibi, vaktiyle ait olduğu şahsın adiyle zikrolunur [160]. Yaya ve müsellem teşkilâtında yaya-başılar; voynuklarda, çeri-başılar ve lagatorlar komutan olup timar alırlar. Onların altında bir tarafta yayalar, öbür tarafta voynuklar gelir. Gerek yaya ve müsellem, gerek voynuk teşkilâtında, daha aşağı derecede, vazifeleri aynı olan ve *yamak* adı verilen yardımcı namzedler yer alır. Bunların mikdarı her iki tarafta da muayyendir (2-8 yamak). Her yaya, müsellem veya voynuka tâbi yamakların heyet-i umumiyesine her iki teşkilâtta *gönder* (günder) adı verilmektedir. Nihayet her iki teşkilât aynı muâmeleye tâbi olmuşlar ve evvelâ bazı geri hizmetlere tahsis olunduktan sonra ekseri bölgelerde lağvedilerek çiftlik veya baştinaları timarlara verilmiştir [161]. Voynuklarm H. 779 (M. 1377-1378) da Rumeli Beylerbeyi Timurtaş bey tarafından ihdas edildiği iddiası [162], ancak bir yeniden teşkilâtlandırma faaliyeti ile alâkalı olabilir.

Voynuklarm, fetihten önceki yerli hıristiyan sipahiler olduğu hakkında Heşt Behişt'in (Nurosmaniye küt. 3209, varak 364_a) şu kaydı mühimdir

« جمعی از انصار لشکر اسلام از نصارای اهل ذمت اند و سپاهیان قدیم ان ممالك قبل از استیلای سلاطین با حشمت واین قوم ویتق معروف اند و درمیان نصاری بسپاهکری و لشکری موصوف سلاطین مجاهد در ابقاء این طائفه معاهد ملاحظه صلاح دینی ودنیوی نموده اند »

Yukarıda hıristiyan timarlı sipahiler ve voynuklar gibi birbirinden ayrı askeri grupların menşeini izah ederken, en eski Osmanlı vesikalarından geriye doğru giderek bunların fetihten önceki zümrelerle alâkalarını göstermeğe çalıştık ve Osmanlı devletinin, bunların eski arazi ve sınıf statüsünü esas hatlarında muhafaza ettiğini işaret ettik. Şüphesiz bu suretle birçok Bizans-Slav müesseseleri Osmanlı İmperatorluğuna intikal etmiştir. Eski hıristiyan sipahilerin, yerlerinde bırakıldıktan sonra, hiç olmazsa bir takım yerleşmiş âdât ve ananâtta, eski ile birdenbire ve tamamiyle alâkalarını kesmiş olmaları ihtimal dışındadır. Rumeli'de Osmanlı timarmm daha iyi tanınması bize umumî timar sistemi içinde dışarıdan gelen bu mahalli izleri

160 *Baştina-i Dimitri*, yahut *çiftlik-i yaya Oğulbeği* gibi.
161 Bak. not 157.
162 Hoca Sadeddin, *Tâc üt-tevârih*, I, 94.

tayine yardım edecektir. Burada, bu tesir ve nüfuzu göstermek üzere yalnız timar bünyesine girmiş olan bir mahallî mahsul vergisini bahis mevzuu edeceğiz.

XVI. asır başlarına kadar çıkan bir kanunnâme kaydına göre [163] Sofya havalisinde timar sahipleri reâyadan öşür vergilerini aldıktan sonra fazladan *harman resmi* adıyle baştina başına iki kile buğday ve iki kile arpa almaktadırlar (bunun mahalli kile ile alındığı da ayrıca işaret olunmuştur). Bu vergi, müteâmil Osmanlı kanunlarına aykırı bir vergidir [164]. Bunun içindir ki, Kanunî Sultan Süleyman Belgrad seferine giderken, harp bölgesine yakın bu havali reâyasını memnun etmek düşüncesiyle [165] bu vergiyi kaldırmıştı. Fakat sipahiler, sonradan ihtiyarların şehâdetiyle "*bu vilâyet küfr ü dalâlet içinde iken reâyadan âdet-i harman alınugeldiğini*" ileri sürerek bu verginin iadesine muvaffak oldular (H. 932) [166].

Biliyoruz ki, daha Çar Samuel zamanında (976-1014) Bulgar köylüsü, mahsul vergisi olarak, yılda bir ölçek buğday ve bir ölçek darı, ayrıca bir küp şarap vermekte idi. Bulgaristan, Bizans idaresine geçince bu vergiler aynen ibka edildi [167].

İşte Osmanlı devrinde, öşürden ayrı olarak gördüğümüz maktû mahsul vergisi bu vergiden başka bir şey değildir. Aynı vergiye XIX. asırda *gospodarlık* adıyle Vidin ve havalisinde rastlamaktayız. Bu tarihte köylü, çift başına muayyen miktarda (50 okka) buğday, arpa ve mahlûttan ibaret olan bu vergiyi "agalara" ödememek için 1850 tarihinde büyük bir isyan çıkarmıştı [168]. Bu suretle Kanunî Süleyman'ın teşebbüsüne rağmen kaldırılamayan bu kadîm vergi, timar bünyesine yerleşmiş ve İmperatorluğun son zamanlarına kadar varlığını saklamıştır. Burada ilâve edelim ki, Osmanlı timarınm bünye-

[163] *Sofya kanunu* (H. 932), Barkan, mez. eser, 252.

[164] Anadolu'da Şark eyaletlerinde *resm-i şahnegî* adı altında bu mahiyette eski bir vergi ekseri mahallerde kaldırılmıştır (Barkan. mez. eser, resm-i şahnegî maddesi). Karş. W. Hinz, *Das Steuerwesen Ostanatoliens im 15 und 16 Jahr.*, ZDMG, Bd. 100-1, s. 181.

[165] Bu havali ahalisi 1443 de ilerliyen Macar ordusiyle birleşerek isyan etmişlerdi (Halil İnalcık-Mevlut Oğuz, *Yeni bulunmuş bir Gazavât-ı Sultan Murad Han*, DTCF Dergisi VII. sayı 2, s. 488).

[166] Barkan, 252.

[167] C. Jireček, *Geschichte der Bulgaren*, Prag 1876, s. 410.

[168] Halil İnalcık, *Tanzimat ve Bulgar meselesi*, Ankara 1943, S. 45-107.

sine girmiş olan fetihten önceki zamanlara ait mahalli vergiler bundan ibaret değildir [169].

Yukarıda, Fatih devri defterlerinde rastladığımız *Martolosları* (مارتولسلر) işaret etmiştik. Bu kayıtlara göre 1 - Martolosları Tuna üzerindeki Güğercinlik, Vidin kalelerinde görmekteyiz; 2 - Güğercinlik'te bunların sipahi neslinden hıristiyanlar oldukları tasrih olunuyor; 3 - Bunlar, ulûfe, yani yevmiye alan martoloslarla, müsellem, yani vergilerden afvedilmiş martoloslar olarak iki grupa ayrılmaktadır; 4 - Güğercinlik ulûfeli martolosları 10-15 kişilik *bölük*'ler halinde bir reis idaresinde bulunmakta ve her *bölük*, reisinin adıyle zikredilmektedir; her martolosun yevmiyesi iki akçedir. Bu martoloslarm akınlara katıldığı anlaşılıyor. Martoloslarm oğulları ve kardeşleri onlarla beraber ayrıca yazılmışlardır.

Martolos kıtalarının II. Murad tarafından tesis edildiği iddiası [170] şüphesiz martolosların menşeini izaha kâfi değildir. Yukarıdaki misallerden, bunların XV asır ikinci yarısında hudutta, Tuna üzerindeki kalelerde hizmet gören bir askerî teşkilâta tâbi olduğu görünmektedir. Muahharan martoloslarm umumiyetle, hudut, kale askeri, akıncı sayılmaları [171] onların bu menşei ile münasebettar olsa gerektir. Donado da Lezze, Fatih Sultan Mehmed devrinde onları tıpkı akıncılar (*simili a questi aganzi*) gibi telakki etmektedir [172]. Yukarıda tedkik ettiğimiz iç-Rumeli defterlerinde martoloslara rastlamadığımız halde onlar bu bölgelerde ancak müteakip asırlarda görülmektedirler [173].

[169] Delvina'da Sopote (صوپوته) köyünde evli reâya sipahiye yılda bir kile buğday bir kile arpa verirdi (912 tarihli Avlonya defteri). Bosna'da hane başına alınan Pulaçine(پولاچینه)nakdî vergisi ta'dilen muhafaza olunmuştu. Bu verginin yarısını tımar sahibi yarısını sancak beyi alırdı (1516 tarihli *Bosna kanunu*, Barkan, 397, 399). Gelibolu livâsında bazı Rum köylerinden alınan şıra vergisinin eski devirden kaldığı hakkında kanunnâmede şu ibâre vardır "*Zikrolan kabakulak âdeti ve monapolya kadîmî kanunlardır*" (1519 tarihli *Gelibolu kanunu*, Barkan 236). Eski vergilerin nasıl ibka edildiği hakkında bilhassa bak. *Kıbrıs kanunu*, Barkan, 349.

[170] Barbar'a göre (bak. Anhegger, *Martoloslar hakkında*, Türkiyat Mecmuası, c. VII-VIII (1940-1942), s. 285).

[171] Anhegger, mez. mak. 283 vd.

[172] Anhegger'de s. 286, 308. 1455-1468 arasında yeniçeri ocağında hizmet etmiş olan bir Sırp, Michael Konstantinovic, hatıratında *Martulusi*'lerden bahsile, bir kaç yüz kişiden ibaret bu askerlerin hudut muhafaza bölgelerinde nöbetcilik yaptıklarını söyler (Jireçek, *Gesch. der Bulgaren*, s. 456).

[173] Anhegger, 286 vd.

Osmanlılar, kalelerde, ihtiyaçları olan büyük miktarda muhafaza kuvvetlerinin yerini tutmak üzere reâyayı kullanmakta idiler. Bu usul, reâyayı muâf ve müsellem kılmak suretiyle kale muhafazasına tayin etmek şeklinde, iç-Rumeli'de ilk fetih zamanlarından beri tatbik edilmiştir. Martolosların aslen raiyyet mi, yoksa askerî mi oldukları keyfiyeti menşeleri araştırılırken bilhassa üzerinde durulması gereken bir noktadır [174]. Reâyadan olan diğer hizmet sahipleri, meselâ derbendciler gibi, defterlerde onların da bazan muâflığı işaret olunur (müsellem martoloslar). Esasen derbendci reâyanın martolos yapıldığına dair vesikalar vardır [175]. Voynuklarda olduğu gibi hususi mahiyette bir baştinanın martolos teşkilatının bir unsuru olduğunu sanmıyoruz. Bazan baştinalı martoloslardan bahsolunuyorsa [176], burada baştinayı reâya çiftliği olarak anlamalıdır [177]. Aynı şekilde XVI. asır başlarında Bosna'da reâyadan bin kişi akıncı yazılmış ve "baştinaları" her türlü vergiden muâf kılınmıştı [178]. Bununla beraber bu sınıf içinde kara martolos, müsellem martolos, ulûfeli martolos adlariyle gördüğümüz muhtelif grupların herbiri ayrı bir menşeden gelmiş olabilir. Herhalde asıl martoloslar, menşede, muâf ve müsellem reâyadan ayrı, muayyen ve müstakil bir teşkilât olmalıdırlar. Bizzat martolos adı Osmanlılara yabancı bir menşe göstermektedir. Bunu, Anhegger'in düşündüğü gibi Bizans'ta mı [179], yoksa Sırp-Macar hudut teşkilâtında mı aramak lâzım geldiği bir meseledir. Osmanlıların, ihtiyacların zoru altında bu sınıf askeri, muâf ve müsellem reâyanın ilhakı ile genişlettiği, ve bazı teşkilât hususiyetlerinin (*bölük* teşkilâtı) gösterdiği gibi, yeniden teşkilâtlandırmış olduğu kuvvetle iddia olunabilir. Donado da Lezze'nin Fatih Mehmed'in Karaman ve Uzun Hasan seferlerinde ordusunda 6000 hıristiyan martolos bulunduğu hakkında ifadesi mübalagalı olsa bile [180], bu

[174] Bak. s. 168. Fevkalâde bir hizmet karşılığı bir martolosa timar va'dedildiğini biliyoruz (Dursun bey, TOEM ilâvesi, s. 130).

[175] Bak. Anhegger, ilâveler, no. 19. Muâf ve müsellem derbendcilere ait nâdir bir muâfiyet beratının Zeyil'de fotosu (no. X) vardır.

[176] Anhegger, 293.

[177] Bak. yukarıda not 141.

[178] Bak. H. 922 tarihli *Bosna kanunnâmesi*, Barkan, mez. eser, s. 397.

[179] Anhegger, 285.

[180] Bak. Anhegger, ilâve. no. 3 ve s. 286.— Yukarıda, not 172 de Konstantinoviç'in verdiği miktarla karşıla.

devirde bunların Rumeli'deki hıristiyan askerler arasında ehemmiyetli bir yer tuttukları şüphesizdir. Macaristan fethinden sonra ise, bu memlekette bilhassa kalelerde kullanılan sırp aslından martoloslar çok mühim bir yer tutacaktır [181].

Truhelka'nın vaktiyle, muâsır Raguza vesikalarından ilham alarak Bosna için yazdığı şu satırları bugün Rumeli'nin geniş bölgelerine hiç tereddüdsüz tatbik edebiliriz. O, diyordu ki "Bu vesikalar, Osmanlıların katiyyen yerli müesseseleri tahrip etmeyip bilâkis bu müessesâta tamamiyle tetabuk etmek suretiyle o müessesešelere hatta hizmet dahi ettiklerini isbat etmektedir. Bir kere Bogomillerin, emlâklerini gaybetmek istemedikleri için kütleler halinde islâmiyeti kabul ettikleri keyfiyeti bir efsaneden ibarettir. Tarihen müsbet bir tek vakıa yoktur ki, cebrî ihtida keyfiyetini isbat edebilmiş olsun. Buna mukabil müslümanlarm, girdikleri yerlerdeki hıristiyanları kendi dinlerinde taciz etmeden bıraktıklarının delili ise pek çoktur" [182].

Eski Osmanlı defterlerinin tedkikinden anlaşılıyor ki, hakikatte Osmanlı fethi, âdeta sistematik bir şekilde muayyen safhalardan geçerek gerçekleşirdi Evvelâ bir haracgüzârlık devresi, bir alışma zamanı teşkil eder; onun arkasından, bazan tamamiyle sulhcu vasıtalarla yerli hanedan bertaraf ediliverir; fakat eski devlete mensup unsurlar muhafaza olunur ve yapılan bir tahrirle bunlar Osmanlı nizamına intibak ettirilirdi. Bunu müteakip yeni nizam tedricen her şeye kendi kalıbını verirdi. Fakat hiç bir zaman eski nizamın birden ve toptan ilgası, Osmanlı kanun ve nizamlarının zorla tatbiki gibi bir şeye rastlanmamıştır. Denilebilir ki, Osmanlılar feth ettikleri bölgelere muhafazakâr bir siyasetle yerleşmişlerdir Dinî müesseseler, sınıfların statüleri, idarî taksimat [183], vergiler [184], yerli

[181] Bak. Anhegger, 287 vd.—Martoloslar hakkında şu yazıyı göremedik: D.J. Popovic, *O martolosima ci turskoj vojsci*, Prilozi, c. 8 (1928), s. 213-229.

[182] Mez. makale, türkçe terc. 57-58.

[183] Arnavutluk'ta dağlarla birbirinden ayrılmış vadi ve havzalar, *Jupe*'ler eski senyörlerin hakimiyet sahalarını tahdid etmekte idi. Bu *Jupe*'ler, Osmanlı idaresinde idari birliklerin (ekseriya subaşılık) esasını teşkil etmekte devam etti. Makedonya ve Sırbistan'da aynı durumu görmekteyiz. Osmanlılar, Macaristan'ı feth ettikleri zamanda eski idari hudutları muhafaza etmişlerdir (H. Kun'un T. T. K. tarafından çıkarılmakta olan *Segedin sancağı defteri* mukaddemesi).

[184] Bak. yukarıda not. 169, ve Hinz, mez. makale.

âdetler [185] ve nihayet askerî zümreler esas itibariyle muhafaza olunmuşlardır. En büyük ve şümullü yeniliği timar sistemi teşkil ediyor, daha doğru bir ifade ile, Osmanlı idarî ve askerî yerleşmesi buna dayanıyordu. Fakat yukarıda temas olunduğu üzere, bu da, Balkanlar'daki arazi hukuku ve eski sipahiler sınıfının durumu ile tezat halinde olmadığı, ve eski hıristiyan sipahiler timar kadrolarına alındığı için kolayca yerleşmiş, büyük mücadelelere yol açmamıştır [186].

Hülâsa, Osmanlılar, gerek zaruretlerin tesiri altında, gerekse yeni fethedilen bölgelerde halkın itiyat ve hislerine aykırı anî değişikliklerle bir muhalefet uyandırmamak için, başlangıçta, mevcut nizam üzerine sadece hâkimiyetlerinin örtüsünü atıvermekle iktifa etmişlerdir. Sonra devlet, Anadolu ve Rumeli'de âdeta devamlı olan savaşları idame ettirmek için büyük askerî kuvvetlere muhtaç idi. Bilhassa yüzlerce kalede asker bulundurmak icab ettiğinden, bu suretle asıl faal muharip kuvvetlerini bu geniş bölgelere dağıtıp elden çıkarmak tehlikesiyle karşılaşmış bulunuyordu. Halbuki yukarıda gözden geçirdiğimiz memleketlerde yalnız Novaberda (Novobrdo) kalesinde 10 tüfenkci yeniçeriye rastlamaktayız [187]. Bu suretle, kale muhafaza kuvvetleri arasında timarlı, ulûfeli veya sadece vergilerden muâf, muhtelif teşkilâtlara tâbi büyük miktarda hıristiyan yerli kuvvetler bulunması böyle bir zaruretin neticesidir. Nihayet devlet, haracgüzârlık devresinde Osmanlı ordusunda kendi senyörleri idaresinde yardımcı asker olarak hizmete alışmış olan hıristiyan askerleri, hususiyle hıristiyan sipahileri, şimdi yerlerinde timarlı olarak bırakmakla, mütemadi savaşlar için daima artan muharip kuvvetler ihtiyacını da karşılamış oluyordu. Osmanlı beyliğinin Anadolu'da rakiplerine karşı üstünlüğünü sağlıyan âmillerden biri bu olmalıdır.

Osmanlı devleti için, yerli askerî sınıfların ibkası, bir taraftan asker ihtiyacından ileri gelmiş ise, diğer taraftan sosyal

[185] L. Barkan tarafından neşredilen Sancak kanunnâmelerinde Osmanlıların her yerde *âdet-i kadîme*'ye ne kadar reayetkâr bulunduklarını görmek kolaydır.

[186] Arnavutluk'ta, İtalyan devletlerinin yardım ve teşviki ve memleketin hususiyetleri sebebiyle yerli feodal beyler isyan ve mukavemet teşebbüslerinden geri kalmamışlardır. bak. H. İnalcık, *İskender bey*, İA., cüz 52, ve, *Arnavutluk'ta Osmanlı hâkimiyetinin yerleşmesi*, Fatih ve İstanbul II, s. 163 vd.

[187] H. 859 tarihli Vılk vilâyeti defteri, bak. not 68 c.

politika bakımından da en uygun yol olarak hissedilmiş olmalıdır. Eski devletin, yahut bu devleti temsil eden hanedanın ortadan kaldırılmasıyla fâtih devlet önünde bir takım askerî, dinî zümreler kalmış oluyordu. Bunlar ya kılıçtan geçirilmeli, ya raiyyet hayatına sürülmeli [188], yahut aynı vazifelerine yeni devletin idaresi altında devam etmeli idiler. Osmanlıları ilk iki şıkka zorlıyan sebebler yoktur, veya pek nadiren zuhur etmiştir. Fakat üçüncü şıkkın tatbiki ile devlet, büyük kazançlar sağlıyor ve onları kendisine bağlıyordu. Beri taraftan bu yerli askerler, idare ve din adamları da, Garp'tan gelen katolik hıristiyan kuvvetlerin istilâsı tahakkuk ederse, her şeyin zorla değiştirileceğini, rafizî sıfatiyle takibe ve baskıya uğrayacaklarını, mevkilerini onlara terk etmek zorunda kalacaklarını pek iyi biliyorlardı.

Bunun için onlar, Osmanlı istilâsına karşı ümitsiz bir mukavemet göstermediler; sonra da ona hakikî manasında bağlandılar [188a] Hatta bir çok unsurlar bu hâkimiyetin yerleşmesine bilfiil yardım ettiler. Fetihten sonra sipahiler olsun, keşişler ve peskoposlar olsun, zaif ve haracgüzâr bir prensin kararsız idaresi yerine şimdi kuvvetli ve merkezî bir devletin muntazam ve mazbut kadrolarında durumlarının ve ekseriya imtiyazlarının, emniyet ve garanti altına alındığını hissetmekte idiler. Devletin verdiği bu emniyet havası onun gelecek yayılmaları için en iyi bir propaganda teşkil etmiştir. Osmanlı padişahları, hakimiyetlerinin yayılmasına ve kökleşmesine yardım eden bu telifci siyaseti niçin terk edeceklerdi ? Bilâkis onların geldikleri muhit ve anane böyle bir siyaseti temamiyle kolaylaştırmakta idi ve Osmanlılar, muhakkak devletlerinin parlak tahini, menşeden itibaren bizzat bu politikaya borçlu bulunmakta idiler.

Gerçekten devletin bu karakteri, F. Köprülü ve P. Wittek'in gösterdikleri gibi, bir taraftan bir uc (*marche*) devleti olarak doğmuş

[188] Novaberda'da bir kısım "sipâhî kâfirler" H. 864 e doğru maden kuyularının suyunu çekmek için iltizama girmişlerdir (Kanunnâme-i Sultânî ber mûceb-i ᶜörf-i Osmânî, Paris, Bib. Nat. manus. turc 39). Çoğu Fatih devrine ait yasaknâmeleri ihtiva eden bu mühim kanun mecmuasını Dr. R. Anhegger'le beraber bastırmaktayız.

[188a] "(le Grand Turc) est le plus obbey de ses subjectz que seigneur que je cognoisse" (B. de La Broquière, 273).

olmasına bağlı ise, öbür taraftan geniş zihniyetli bir idare ananesi getiren ulemânın nüfuz ve faaliyetine bağlıdır. Devletin kuruluş devrinde en baştaki ricalin çok defa kadılardan olması kayde şayan bir vakıadır. İslâm idare ananesinin [188b] ehl-i zimmet hakkında eski dinî müsamaha ve himaye prensipleri, Osmanlı devletinde bu sayede yerleşmiş ve İmperatorluk idaresinin temelini teşkil etmiştir. Uc devletinin gazâ ve cihâd ideolojisi, fiilen onun, âzami derecede müsamahacı, telifci bir uc cemiyetinin realist temayüllerini [189] benimsemesine mani olmamıştır. Hülâsa, bizzat Osmanlı devletinin aslî karakteri, yerli müesseselerle ve sınıflarla bir uzlaşmayı köstek-lemiyor, bilâkis teşvik ediyordu [190].

Osmanlı devletinin, kendi hakimiyetini yaymaktan başka hiç bir maksada tâbi olmayan hanedan imperatorluğu karakteri burada kuvvetle tezahür etmektedir.

[188b] Bunun için bak. P. Wittek, *De la défaite d'Ankara..*, Türkçe ter. Belleten, sayı 27 (1943), s. 559-560.

[189] Bak. M. F. Köprülü, *Les origines..*, s. 88 vd.

[190] Eski nizamın ve sınıfların ipkası sadece incelediğimiz bölgelere mahsus bir vakıa değil, umumi bir siyasetin neticesidir. İlerde Rumeli'nin diğer bölgeleri ve Anadolu için de böyle bir tedkik yayınlamak niyetindeyiz. Osmanlılar, Anadolu'da da aynı siyaseti, hatta daha geniş ölçüde tatbik ettiler. İlhak olunan beyliklerde, âmme hizmeti gören her türlü unsurlar, sadece beratları Osmanlı Padişahı adına değiş-tirilerek yerlerinde bırakılmakta idiler. Bizzat yerli hanedan mensupları, bir kar-gaşalık çıkaramıyacakları bölgelerde mühim vazifelere, sancak beyliklerine nak-lolunmakta idiler. Mülk timarlar, Divanî-mâlikâne sistemi, eski nizamla uzlaşmaların birer neticesidir (Bunun için bak. Ö. Barkan, *Mâlikâne-divanî sistemi*, THİM, II (1932 - 1939), s. 119 - 184) — Anadolu'da hırıstiyan timar sahipleri mevcuttur. Bayburd livasında 63 tane *sipâhizadegân-i gebrân* kay-dedilmektedir (Başv. Arşiv. Tapu def. no. 387, s. 925). H. 990 da Kütahya kale-sinde dirlik tasarruf eden zimmîlerin mevcudiyeti merkeze şikâyet konusu olmuş, "*bazısın Fatih Sultan Mehmed zamanından beri babadan evlâda dirliğe mutasarrıf oldukları ve bazısın sâbık Padişahlar tarafından emirle tayin oldukları*" tahakkuk etmiş ve yerlerinde bırakılmışlardır. "*Hâlen kefereye öşür mustahak olduğuna*" dair bun-ların ellerinde fetvalar bulunduğunu söylemeleri artık bu devirde zihniyetin ne derecede değiştiğini göstermektedir (Bu hükmün aslı, Mühimme defteri no. 48, sahife 30, tarih 18 Recep 990).

ZEYİL

No. I.

غزوات سلطان مراد بن محمد خان

(varak 27 a - 37 b)

«(27 a) .... چونكم قرال بد فعال بلغراده داخل اولدى برقچ كوندن صكره امر ايدوب حمله بانلرى وهرسكلرى بريره جمع اولوب تورو بن ايلمكه آغاز ايلديلر وهر بريسى بر سوز سويلدى كيدرك سوز دسپوته كلدى دسپوت لعين زبان درهدوب ايتديكم سزك حملهكزك سوزى لاف وكذافدر بو ايشك صوكى بويله اولاجغن بن بلوردم وسزلره دفعات وكرّات [ايله] سويلدم آمانيلهيلم سوزمز خاطريمزه اروب تورك سنك كووهكندر طوتلمادى حتى ينقو رثبان بزم آنوكچون تركن قلجن صالوب بزه قورقو ويررسن ديوب بزى تدبير ايلمكه قومادى آنوكچون بويله اولدى وبن بوكا قائلم ينه بزه نارى نور ياردم ايلديكم دنيا كوزيله ينه بلغرادى كوردك آما بو ايش ينه بزم يانمزه قالمز زيرا بز اويور اجدرك قويروغنه بصدق اشته كورهسزكه يارن اول بهار اولدقده اول ترك بو بلغرادى بزم باشمزه طار ايدوب وقزلرومز واوغوللرومزى (27 b) آلوب بزم يارهمز اوزره يارهلر اورسه كركدر همان اركندن بونك تداركنى كورمك كركدركه زيرا بو تورك اوّل بزدن برآز بزردى آما شمدى اول بزم صقالمزى صيدى اصلا بزى حسابه آلمز همان هرنه ايدهجك ايسه كز ايدك ديدكده قرال بد فعاله سوز دكدى وايتديكم بونك اولاسى بودركه اطراف واكنافه نامهلر يازوب وعسكر جمع ايليهلم وتورك جانبنه جاسوسلر كوندرهلم تورك بزم اوزريمزه نه مقدار عسكر ايله كلور كوروب بزه خبر ويرسنلر اكر اولماز ايسه نفير عام ايدهرز

* Eser hakkında bak. yukarıda s. 9.

وينقوبي بلغرادده قويوب بز واروب توركى قارشيلرز بلكه نارنور بزه ياردم
ايدرسه توركى بوزار ايسك ينقوبي دخى بلغرادن چقروب وتوركن آردنه
دوشوب جملەسى قرارز ويوروبوب ادرنەيى آلوب روم ايلنى باشدن باشه
ضبط وربط ايدەرز ديدكده ينقو قرالك بوتدبيرنه تحسين ايدوب ايتديكم اشته
قرالم ايش بويله اولور ديدكده قرال ينه دسپوته بقوب سن نه درسن ديدكده
دسپوت ايتديكم قرالم كوزل تدبير ايلدك آما بز بوكوندن عسكر يازمغه ابتدا
ايلسك قچ كونه دكين عسكريمز حاضر اولور آنى حساب ايليەكورەلم ديدكده
حساب ايلديلر آلتى آيەدك عسكريمز حاضر اولور ديو جواب ويردكلرنده
دسپوت ايتديكم به قرالم ياز اولوب اوت بتمكه نقدر زمان وار ايتديلركم اللى
آلتمش كون وار ديديلر بوكز دسپوت ايتديكم قرالم تورك قاتلنمزكه بز عسكر
يازوب حاضر اولالم همان اللى آلتمش كونه دكين آنى (28 a) سز بونده بلن زيرا
تورك بوقيش حاضر اولدى تورك همان اوتى بقار همانكه اوت يردن چقدى
آنلر اوتەدن بزم اوزرمزه كلور دخى شمدى كلوردى آما تورك بزجلين اكسلك
صايماز اولدخى بيلوركم شمدى بوجانبه كلسه بز كويلرمزده اولان اوتلوغى
وآرپايى كمين قالدروب وكمين آتشه اوروب يقارز صكره طوارلرى نه يرلر
آنوكچون آنلر يازى قتلنور كوردكزمى بز قيشين كتدوكمز اجلدن آنلر قصبات
وقرايى فى‌الجمله احراق ايدوب بز ذخيره ايچون نلر چكدك ديو نيجه نيجه
سوزلر سويلدكده قرال ايتديكم بز اوّلده سنك سوزلرينى دكلمدوكمز ايچون
باشمزه بوحاللر كلدى اما سن قوجه پير آدمسك ونارنورك سوكلى قوليسن
بلورز آما اولدى اولاجق شمدى بوڭا چاره اتمك كركدر بزه آنى كور ديدكده
دسپوت لعين ايلدى شمدى بوڭا چاره بودركه ينه غافل اولميوب عسكر جمعى
ايچون اطراف واكنافه آدملر صال وآندن صكره اول بنده اسير اولان
توركى عالى ضيافتلر ايدوب واتلر وافر آلتونلر وخلعتلر ويروب آزاد ايدەلم اول

ترك قوكتسون وآندن صكره بز مابينمزده الچيلر دوزوب وعثمان اوغلنك
صقالنه كلوب اوچموز دخي منت ورجا ايده‌لم كه بزم صوچموز عفو ايله ديو
وسمندره ايله كوكرجنلكي بنم ايچون رجا ايده‌لم شويله اومارمكه عثمان اوغلنه
سوز كچر زيرا آنلرده مرحمت واردر آمان دينه آنلر قلج اورماز وقچانی دخی
قوماز آنی خود كوردكز (28 b) اكر نار نور بزه همت ايدوب عثمان اوغلی
بزمله بارشورسه هيچ بويله برايش اولماز سمندره‌يی بزه باغشلر ايسه خوش
وباغشلمز ايسه دخی خوش همان تك بارشق اولايدی ديدكده جمله‌سی بو تدبيری
احسن كوروب ومحمود بكه وافر انعام واحسانلر ايدوب ومكلف ايرلی آتلر
ويروب آنی قويويرديلر اول جناب پادشاهه دوغرو روانه اولوب كتدی اما
بو ينادان كفار خاكسار پيشكشلرك دوزوب برقاچ كافری پادشاه حضرتنه
كوندرديلر الچيلر دخی يه ايچه وقونه كوچه كلمكده آما پادشاه عالم پناه
حضرتلری بركون روان ايدوب فقير وضعفانك مصالحن كورركن طورخان
بيكه كوزی طوش اولدی واول ساعت بالته اوغلنه فرمان ايلديكم طورخانی
طوتوب ديوانمه كتور ديو بيوردقده قاپجی‌باشی دخی طورخان بكی طوتوب
پادشاه امری ايله حبس‌ايلدی اما روم ايلی بكلربكيسی اولان قاسم پاشا ايتديكم
بوطورخانك دخی رازداشلری واردر انلرك دخی حقندن كلنمك لازمدر
ديوب صدراعظم اولان خليل پاشايه چوق سوز سويلدی خليل پاشا ايتديكم
بتمه پاشا قرداش باش كتدكده آياق پايدار اولماز ديو جواب ويردكده قاسم پاشا
ايتديكم چنكه اويله‌در بنی روم ايلندن معزول ايدوب برغيريه احسان ايله‌ينوز
پادشاه صاغ اولسون بزدخی منصب‌سز قلمازز ديدكده پادشاه عالم‌پناه حضرتلری
روم ايلنی شاهن پاشايه احسان ايدوب وامر ايلدی طورخانی (29 a) كتوروب
طوقت قلعه‌سنده حبس ايله‌يلر قاپوجی‌باشی دخی طورخانی كتوروب طوقت
قلعه‌سنه حبس ايلدی آما بزم حكايه‌مز كلسن كم كفار خاكسار محمود بيكی آزاد

ایدوب یوللامشلر ایدی برکون محمود بیك ادرنه‌یه چیقه‌کلدی پادشاه عالم عظیم حظ
ایدوب احوال نیجه اولوب ونیجه خلاص اولدوغن سؤال ایلدکده محمود بیك
هر نه‌کوردی وهر نه اشیتدی ایسه پادشاهه بربر بیان ایدوب بو ذوق شوقله
پادشاه صحبت ایلمکده ایکن ازینجانب کفار طرفندن الچیلر کون ادرنه‌یه کلوب
داخل اولدیلر بعده پاشالره واروب منت ایلدیلر آما پاشالر الچیه یوز ویرمیوب
اصلا التفات ایلمدیلر برقاچ کوندن صکره الچیلر خلیل پاشا حضرتلرینه دخی
کیروب ال اتك اوپوب رجا ومنت ایلدکلرنده خلیل پاشا بونلره اوچ کون
قدر یوز ویرمدی والچیلره دیدکم بن بوایشلك آراسنه کروب پادشاهه آنمغه
قادر دکلم زیرا پادشاهم اول کافرلره غضب ایتمشلر شمدی آکا سوز
نجه کچر اولا عسکر اسلام کروهاً کروه کلوب جمعیت کبرا اولدی پادشاه
بوعسکری قالدیروب وواروب اول ملاعینلر ایله طوقوشمادقجه اولماز دیوب
اوچ کون دخی بونلره جور ایلدی آما الچیلرك کلوب آمان دیدکلرینی خلیل
پاشا عالم پناه حضرتلرینه افاده ایلمش ایدی وبعده الچیلر یوز یره اوروب
تکرار خلیل پاشادن رجا ایلدکرنده خلیل پاشا دخی خوش امدی خاطریکز
ایچون پادشاهمه آکالم دیوب برکون الچیلری پادشاه دیوانته قیوب یراوپدردیلر
بعده (29 b) خلیل پاشا پادشاه عالم پناه حضرتلرینه دیدیکم پادشاهم بونلر الچی
کمسنه‌لردر هرکز الحی یه زوال یوقدر پادشاهم بونلر برامین‌در همان بونلره
جواب ویروب کوندرمك کرکدر دیدکده امر قلندی نامه‌لرك الوب قرائت
اولندی دیمش‌که پادشاهم سن‌که مکه مدینه سلطانیسن وبنکه انکروس
قرالی‌یم ونوشروان نسلی‌یم امدی خنکارم بز بلمزلکله برایشدرکه ایلدوك
صوچمزه معترف اولدق بز ایتدك ایسه سز ایتمیه‌سز سزلرده مرحمت کلّی‌در
پادشاهم اکرچه بزی اسرکمزسکز باری رعایایی مرحمت ایده‌سزکه رعایا
آیاقلر آلتنده پایمال اولمیه کرچه بز کستاخلق ایلدك آما مقداریمزی بلدك همان

پادشاهمزدن رجامز بودرکه قوجه دسپوته ینه سمندره ایله کوکرجنلکی هبه
ایلیه‌سز وبوندن صکره سزکله دوست اولوبْ تاجرلریمز ینه کالاوّل واروب
کلسنلر ودوستکزه دوست ودشمنکزه دشمن اولالم دیوب نامه‌یی ختم
ایلمشلر قچنکم پادشاه نامه‌یی دکله‌دی اندن صکره ایلچی کتوردوکی هدایایی
تسلیم ایدوب دیوان پادشاهیدن طشره چیقدی بوکرّه پادشاه عالم پناه حضرتلری
پاشالرك یوزلرینه بقوب نه درسکز اشته کفار بارشمق ایچون رجا اتمش
آما سمندره قلعه‌سنی استمش بوکا نه تدبیر ایدرسکز دیدکده پاشالر ایتدیلرکم
پادشاهم بوایش غیر ایشه بکزمز دیوان فرمان بیورنکه صغار وکبار ایش
ارنلر واوجاق خلقی حمله جمع اولوب مشاوره اولنسونکم بوکافرلر کرچه
بارشمق دیلر لکن برایکی پاره قلعه استر بومشاوره اولنمینجه اولماز دیدکلرنده
همان ارکندن صلحی قبول ایدوب دورماز (31 a) (**bir varak noksan**)
بازاری پکشدرمك معقولدر دیو بیوردقلرنده پاشالر حمله‌سی بریره کلوب
وایلچی‌یی دخی اول مجلسه کتوردیلر وایتدیلرکم بقه ایلچی خوش بوایش بزم بوینمزه
اولسونکم سنك استدوکن منوال اوزره پادشاهی اویدورالم وبارشدورالم آما
بزم دخی تکلیفمز واردر اکر اولورسه اولور والا اولماز هیچ سومیه
کلنوب اشندن قالملا وبزی دخی ایشمز کری قومه زیرا کون کیجه‌لیدر بز
حمله‌مز سفرلیوز تدارکمزه مانع اولمه دیدکلرنده ایلچی بیورك مرادکز نه‌در دیدکده
پاشالر دیدیلرکم اکر سزك قراللریکز اکر دسپوت واکر ینقو واکر قرال
کندی آند ایچرلرسه نه کوزل واکر یمین اتمکه آرزولری تحمل ایلمزایسه همان
وقتکزه حاضر اولنکم بوکوندن آلتمش بش کونه دکین بلغراد آلتنده صفاء
خاطر ایله سویله‌شوب البته بو ایش بریکا دونر اکر بو ییل اولماز ایسه کله‌جك
ییل وبینه اولمازسه بردخی ییل بوقوغا قیامته دکین سورونر دیدکلرنده ایلچی
دخی قراللر یمین ایده‌جکنی بوینه آلوب بلته اوغلی سلیمان نام کمسنه‌یی ایلچیلك

کوندره‌جك وپاشالر دیدیکم بز وارالم پادشاهه بو لیك بومنوال اوزره
سوزکچروب برایش کریدك دیه‌رك اول آرادن طاغلدیلر وپادشاه حضورینه
کلوب احوالی بر بر خبر ویردیلر والچیلك ایله بالته اوغلی کیده‌جکن پادشاهه
بلدروب پادشاه دخی بومنوال [اوزره] فرمان ایدوب الچیلر وبالته اوغلی
انکروس طرفنه روانه اولوب کتدیلر ازینجانب بزم حکایه‌مز کونلردن برکون
پادشاه عالم پناه حضرتلری ذوق صحبت ایدوب اوتوررکن شاه زاده خاطرینه
کلوب امر ایلدیکم واروب شاهزاده‌یی کتوره‌لر اول ساعت نامه‌لر یازلوب
وشاهزاده طرفنه آدملر کیدوب برکون شاهزادەیه نامه‌یی (31 b) صونوب
باباك پادشاه عالم سزی استرلر دیدکلرنده شاهزاده امر پادشاهك دیوب
ویول تدارکن کوروب برکون آتنه سوار اولوب طوغ سنجاقلرن طاغدوب
وطبل‌خانه‌سنی اکله‌درك صاروخاندن کوچ ایده‌ب ادرنه شهرنی آرزلیوب
یورودی کونلردن برکون ادرنه‌یه یقین کلدکلرنده شاهزاده‌یی لالالری تلقین
ایدوب دیدیلرکم شاهزاده‌م شمدی بز ادرنه‌یه واردوغمزده سزی استقباله
پاشالر وبکلر چقر کوره‌لم سنی آنلره نیجه التفات ایدرسن انلرك هربرینه
حاللی حالنجه التفاتلر ایدوب خاطرجقلرینی سؤال ایله دیو بونلك امثالی
پند ونصیحتلر ایلدیلر حتی برکون شاهزاده ادرنه‌یه یقین‌کلدکلرنده فی الواقع
پاشالر وبکلر صغار وکبار شاهزاده‌یه استقبال ایدوب تعظیم وتکریم برله
شاهزاده‌یی قارشلدیلر وشاهزاده دخی حمله‌سنك خاطرلرك اله آلوب هر برینه
التفاتلر ایدرك سرایه داخل اولوب شاهزاده باباسنك النی اوپوب بابا ایله
اوغول کورشدیلر واول ذوق شوقله قرار ایلمده

— تکورك ایکنجی فتنه‌سیدرکه ذکر اولنور —

آما بزم حکایه‌مز تکور دیدکلری خنزیره کلسون‌کم اول کافر بی‌دین
انکروس کافرلریله آل عثمانك بورسمه طوتشوب وآخر الامر باریشك

احوالنه مطلع اولدقده اول بی‌دین ینه فتنه چوملکلرین آتشه قویوب فتنه چورواسنی کرکی کبی قیندوب آخرالامر عقل [پر] تشویشی شوکا اردیکه ینه قرمان اوغلنی آزدوره وامر ایدوب قرمان اوغلنه نامه‌لر یازوب وبربللی باشلی کشیشی قرمان اوغلنه نامه‌لر ایله ارسـال ایلدی کونلردن برکون (32 a) اول کشیش قرامان اوغلنه واروب داخل اولوب ونامه‌لرینی قرمان اوغلنه صوندی قچنکم قارامان اوغلی نامه‌یه نظر قلدی ایتمشکم بن‌که اسـتنبول [تکوریم] سن‌که قرامان اوغلیسن شویله معلوم ایدنه‌سنکم بزم بوآنه دکین مقید اولمادوغمز وعثمان اوغلنه بونجه یوز ویردیکمز سنك اجدادنك خاطریدر بخسه سنك اجدادنك خاطری اولماسه ایدی بز بوآنه دکین عثمان اوغلنه نه ادرنه‌یی قوردق ونه فلبه‌یی قوردق ونه صوفیه‌یی قوردق آما بز سنك اجدادندن چوق ایلکلر کورمشزدرکه حتی سزك ایل مملکتوکزه ال قومایورز وحتی نیجه شیمدی عثمان اوغلی انکروس کفره‌سندن بوزلمشدر حالا الندە بر منغیرلق ایش کلمیه‌جکنی باورم شمدی آیاغه قلقسم بادهوا انك الندن ممالك محروسـه‌سنی بالکلیه آلوب ضبط ایلمك ممکندر اما حسـابده سـکا ظلم وغدر ایلمك کورینور امدی اکر سکا ایل مملکت لازم ایسه وقت زمانیله حرکت ایدوب ایل ومملکتی ضبط وربط ایده‌سن فرصت الده ایکن والا بن اول ایش صاحبی دکلم دیر ایسه‌ك واران آدمه شافی جواب ویره‌سن‌که باری برودن بن قلقوب هم عثمان اوغلنك مقدارینی بلدره‌یم وهم ایل ومملکتی الندن آلوب آنی قدس شریفه‌دك بلکه کعبه‌دك سوره‌یم آما شویله بله‌سن‌که همین سن اپسم طوروب وبن تورکن حقندن کلوب وایل ومملکتلرینی الندن آلدقدن صکره سن بکا بومملکت بنم در دیو (32 b) دعوی ایده‌جك اولورسك صکره سنك دخی حقندن کلورم شـویله بله‌سن واکر سن عثمان اوغلی بنم اوزریمه کلورسـه جواب ویره‌مم دیو خوف ایدرسـه‌ك اصلا قورقمیاسن

زیرا انکروس قرالی وینقورثبان ودسپوت اوتەدن یوررلر وبن دخی بویکادن
عثمان اوغلی نامنه بر یکت تربیه ایلمشم آنی دخی تورکن اوزرنه بر نیجه عسکر
ایله حواله ایدەرم تورکن قاتنده اولان بکلر حملەسی کلوب بودزمیه طاپرلر
تورکن بو دزمی‌له دوزکیننی بوزارز واکر قاچوب اوته یقەیه کچماو اولورسه
دکزك یوزنی فرنك کمیلریله طوتوب بروجهله بز عثمان [اوغلنه] کچد ویرمزز
همان سن اوتەدن فرصت الده ایکن اکر ایل ومملکت حاجتك ایسه قلقوب
حرکت ایدەسن دیوب نامەسن ختم ایلمش چونکه قرمان اوغلی بو احواله
مطلع اولدی همانەم کلاهنی هوایه آتوب یینه طوتدی وایتکم اشته بوکره
نجم کیسودار طلوع اتدی سفر مهماتنه آغاز ایلدی آما قرمان اوغلنك بکلری
واولولری بو ایشه راضی اولمیوب کل بکم بو ایشدن فارغ اول بر کافرك
سوزنه اویوب مسلمانلغنی دکشمه زیرا صوك پشمانلق فائده اتمز واول دینمز
دشمانی تکور سی سوب وسکا دوستلغندن بونصیحتی ویرمز همان کندینك مرامی
میسّر اولمق ایچون سی باشدن چیقرر اول کاقر آل عثمان ایله نیجه دوست ایسه
بزمله دخی اویله دوستدر دیوب چوق نصیحتلر ایلدیلر آما چاره اولمدی اول
خاین ینه باشدن چیقدی اما ازینجانب چنکم ایلچیلر ایله بالته اوغلی انکروس
طرفنه ایلچیلك ایله کتمش ایدی برکون ایلچیلر وبالته اوغلی کفار خاکسارك
(33 a) تختکاهنه واروب داخل اولدی برایکی کوندن صکره بالته اوغلنی قرالك قتنه
کتوردیلر قرال بالته اوغلنه ایتدیکم سن نه کشی‌سن وبوطرقه نیه کلدك یخسه
متاع آلوب تجارت‌می ایلەسن کرکدر دیدکده بالته اوغلی ایتدی تاجره بم نرم
بکزرکم سز درسکوز بن تاجر دکلم همان پادشاهمزه ایلچی کوندروب بارشماغی
نیاز ایلمش‌سکز پادشاهم دخی بنی بورایه کوندردیکم سزك جوابکز ندر کوروم
وپادشاهمه بلوّخبر ویرم یخسه بن سزه یلوارمغه کلمدم وپادشاهم دخی یالوارمز
الحمدلله والمنه شیمدی پادشاهك عسکری چوق شول دکلو عسکر اسلام

يغلمشدركم عددك حسابك الله بلور اكر مرادكز ينه جنك ايسه قلجلر حاضر
ومهيّادر همان بركره پادشاهدن اشارت بقرلر بز بورايه كلمكدن مرادمز بر
بللو خبردر يخسه سزى كورمكه كلمدم دسپوت برندن قالقوب بالته اوغلى يانئه
آلوب قوناغنه كلدى ودسپوت زياده رجا ايلديكم بكّا برچارهك وارميدر پادشاه بكّا
سمندره‌يى ينه باغشلارمى ديدكده بالته اوغلى ايتيكيم پادشاهلك سوزى بنده‌در
همان سز بم مرادم اوزره حركت ايدوب وسن وقرال وينقو بواوچكز بر دخى
بزماه جنك ايتميه‌جكنوزه يمين ايدرسه‌كز سزك دخى دلككز بم قتمده روا
اولور والا برحالله اولماز سكّا قلعه دكل بلكه اول يكّا باقماغه قادر اولمياسن
ديدكده ينه دسپوت واروب قرال قتنه كيروب قراله احوالى بر بر سويلدى
واوچمز دخى يمين اتمينجه ايش اولماز وترك حاضردر اوزريمزه كلور آكّا
جواب ويرمك ممكن دكلدر ديومشاوره ايلديلر وارته‌سى كون ينه بالته اوغلونى (33 b)
قرال سراينه كتوروب ويركوستر ديلر بالته اوغلى اوتوردى بوكره قرال ايتيكم بز
پادشاهدن سمندره قلعه‌سن قوجه دسپوت ايچون رجا ايلمش ايدوك شمدى سن
قلعه‌لرى بوشالدوب دسپوته تسليم ايده‌بلورمسن يخسه پادشاهه ينه اعلام ايدرمسن
ديدكده بالته اوغلى ايتدى بقه قرالم بنم سزه ايلدكم تكليفى يرينه كتوروب اكر اوچكز
بيله يمين ايدرسه‌كز سزك مرادكز بنم قاتمده مقبول اولور والا برغيرى درلو
اولماز بوملاعنلر اوچى دخى غليظ يمينلر ايدوب وعهدنامه‌لر يازيلوب بالته اوغلنه
ويرديلر وآلتون غروش ايله وساير تفاريق ايله بالته اوغلنى بى‌نياز ايلدكلرندن
صكره بالته اوغلى دخى دسپوت لعينى قالدروب واروب سمندره‌يى بوشالدوب
ودسپوته تسليم ايدوب پادشاه‌عالم‌پناه طرفنه روانه اولوب كلمكده آما ازينجانب
قرمان اوغلى تكرار تكورلعينك سوزينه اويوب عسكر جمع ايلديكم واروب ايل
ومملكتى اوروب خراب وكندويه دوندروب ضبط وربط ايليه آما پادشاه عالم‌پناه
حضرنلرى ادرنه شهرنده اوغلى شاه‌زاده ايله ذوق صحبت ايدركن بركون بو

تکور ملعونك تکرار قرمان اوغلنه اغوا ویروب وقرمان اوغلی باش قلدوردکن خبر آلدی وایتدیکم شاهزاده بنم تختمده قرار ایدوب اوتوره بن ایسه آناطولی عسکریله واروب اول قرامان اوغلنی بولوب انك حقندن کلم دیوب، برکون پادشاه قلقوب کتمك مراد ایلدوکلرنده جمله بکلر وپاشالر بوکا راضی اولمیوب چوق سویلدیلر آما چاره اولمدی انلر پادشاهك مرادی نه اولدوغن بلمزلر (34 a) ایدی برکون پادشاه نیّت الغزا دیوب قرمان اوغانك قصدنه سفر ایدوب یورودی وبرکون سعادتله دریایی کچوب، بورصا شهرینه واردی اندن کچوب یکی شهره داخل اولدقده برکون قرمان اوغاونه قره خبر یتشدی که کوزك آیدین اولا که سلطان مراد خان یرکتورمز عسکر ایله اشته اوزرینه کلیو، کورهلم که نیجه جواب ویررسك اشته حالا پادشاه سلامتله دکزی کچوب یکی شهره کلوب داخل اولدی دیدیار چونکه قرمان اوغلی بو خبری ایشتدی عقل باشندن کیدوب نیجه ایدهجکن بیلمدی قرمان اوغلی امزلنور ایدیکم دریادن پادشاهه تکور یول ویرمیوب پادشاهله جنك ایده آما صاندگی کبی اولمدی تکور ملعون پادشاهك اوکنه اصلا چیقمدی قچنکم قرمان اوغلی بوملعونك بوصنعتنی مشاهده ایدیجك باشنه کلجکنی بلدی وبکلرن بریره جمع ایدوب البته بوکا برچاره کورك بن بوایشه پشیمان اولدم بکلر وایش ارنلری بریره کلوب مشاوره ایلدلر بوکا تکرار پادشاهه واروب یوز یره قویوب، مراجعت ایامکدن غیری برمعالجه بولمق ممکن اولمدی واویله ایدهجك اولوب دستاویز هدیهلر دوزوب واردیلر پادشاه عالمپناه حضرتلرینك دیوان همایونلرینه کلوب وجملهسی یوز یره. اوروب پادشاهم اول اتدی ایسه جنابکز ایامن امان الامان دیوب، پادشاهك دامانته صرماشوب آغلشدیلر حتی پادشاه عالمپناه حضرتلری مرحمت ایدوب قرمان اوغلنك صوچنی عفو ایدوب. باغشلدی وقرمان اوغلنه ایلنی تکرار ویروب وپادشاه عسکر اسلام ایله دونوب بورسا شهرنده برقاچ کون (34 b)

اورادن قلقوب محالج اووەسنه کلوب قوندیلر وپادشاه امر ایدوب یکیچری
آغاسی حضر آغایی وسایر بکلری شمعنه جمع ایدوب هر برینه حاللی حالنجه
التفاتلر ایدوب ولباسلر کیدوروب و بونلره ایتدیکم بقن بکلر پاشالر بو آنه
کلنجه پادشاهکز بن ایدم بعد الیوم پادشاهکز اوغلومدر امدی کورەیم سزی
نیجه چنورسکز ونیجه تدبیر ایدوب هرایشه نیجه چالشورسکز کورەیم سزی
دیدی زیرا بن حمله تاج وتختمی وعنوانمی فی الجمله اوغلومه ویردم حالا پادشاه
اوغلمی بلەسز دیدکده جملەسی امر خونکارملك دیو باش یره قویوب اکر
یکیچری واکر سپاه وجمله پاشالر وبکلر حملەسی ادرنەیه توجه ایدوب یورودیلر
پادشاه عالم اونده قالدی وعسکر اسلام قونه کوجه ییه ایچه ادرنه شهرنه
کلوب داخل اولدیلر وشاه زاده باباسی یرینه سلطان اولوب فقیر وضعفانك
مصالحلرینی کوروب ذوق شوقله ساکن اولوب اوتورمقده ازینجانب تکور
دیدکلری ماعون اطراف اکنافه نامەلر یازوب پراکنده ایلمش ایدی
بوندن معدا دوزمه دیدکلری حبیثی چقروب بونجه آلتون وحزینه ویروب
ایتدیکم وار امدی کورەیم سنی بو تخت بنمدر دیو دعوا ایله بن آل عثمان
نسلیم بن وار ایکن بو تخت سکا نەدن مستحقدر دیو دعوا ایدنجه جمله بکلر
وپاشالر سکا دونوب وتختی سکا تسلیم ایدرلر قچنکم تخته چیقەسن قلاغن
بنده اولسون بن سکا هرنه تعلیم ایدرسم اویله حرکت ایدوب کورەیم سنی
نیجه پاشاه اولورسن دیو دخی بوکا کوره نیجه نیجه هرزواتلر ییوب نصیحتلر
ایدوب اول دوزمه دیدکلری خریفی چقردی اولدخی چقرب (35 a) بو
دعوایی ایدرك کلوب انجکز نامنده برکویه قنوب قرار ایلدی حتی برقاچ
کون اتوردیکم خلق کلوب بوکا طپوب بونی پادشاه ایدەلر آما برکمسنه
دوزمەیه صاحب چقوب وکمسنه التفات ایلمدی دوزمه چون بو حالی کوروب
خاطری پریشان اولدی و اورادن قالقوب آغچ دکزنی آرزولیوب کتدی

کونلردن برکون دوزمه آغچ دکیزنه دخی کلوب نصب خیام ایدوب قرار
ایلدی آما بو خبر ادرنه‌یه کلدی پادشاه امرایدوب جمله پاشالری شمعنه جمع
ایدوب بوایش نیجه اولور دیدکده هر بریسی برسوز سویلیوب حتی سلطان
مراد حضرتلرینه نامه یازوب احوالی بلدروب چاغرمغی احسن کوردیلر
بوتدارك اوزره ایکن برخبر دخی کلدیکم نه طوررسکز اشته دوزمه آغچ
دکیزنه کلوب طاغن اوبریانن جمله ضبط ایلدی دیدکلرنده ینه پاشالر پادشاه
قتنه درولوب مشاوره ایلدیلر وهربری بر دورلو سوز سویلدلر آمّا پادشاهه
برآدم کوندروب چاغرمغی مصلحت کوروب محمود پاشایی کوندردلر محمود پاشا
دخی قوللریله کلوب کلیبولی‌یه دوشوب دکیزی کچه‌لرکافر اصلا طویمدی وخبری
دخی اولمدی آما بوطرفده شاه زاده شاهن پاشایه امرایدوب روم‌ایلی عسکریله
واروب دوزمه‌نك حقندن کله شاهن پاشا دخی امر پادشاهك دیوب روم
عسکرن آلوب دوزمه اوزرینه یورودیلر آما پاشا بکلردن قوج حسین
اوغلنه فرمان ایلدیکه واروب دوزمه‌نك یولونی بکلیه وآنك عقبندن شملو
علی‌یی داخی فرمان ایدوب کوندردی ونصیحتلر ایلدی ودیدیکم (35 b) کوره‌یم
سزی واروب استنبول یولنی طوته‌سز ومحکم باغلیه‌سز دیو اما آنلردن صکره
پاشا دفتردارنی دخی فرمان ایدوب یوللادیکم اول یرلره یاقن اولان دیارلرك
قاضیلرینه وصوباشلرینه یاساق ایلیه‌که برکمسنه اونده قالمیوب چقوب اول
ایللری بکله‌سنلر دیو آما بو طرفدن قوج اوغلی دوزمه‌یه یقین کلدی آما
دوزمه دخی بو احوالی طیوب نیجه اتمك کرك دیوب سؤال ایلدی کافرلر
دیدلرکه بز بر ایکی کوندر کوریبورزکم بوتورکلر بزم یوللریمزی بغلیوب طوررلر
وبونلر بزی کچورمزلر حال یمان اولور دیدکلرنده دوزمه ایتدی یا نیجه اتمك
کرك کفار ایتدیلرکه بوکّا تدارك بودرکه همان سز سلامت برله تکوره واره‌سز
وبزم بوترکدن احوالمزی خبر ویره‌سزکه تکور بزم تدارکمزی کوروب بو تورکن

الندن بزی استخلاص ایده بخسه غیر مجال یوقدر دیدکلرنده همان دم دوزمه‌نك
جان باشنه صیچرایوب اول کیجه الك آخشامدن قلقوب بر ایکیوز آدم ایله استنبول
طرفنی طوتوب قچدی آما بو یکادن دفتردار وقوج اوغلی دخی یتشوب
یوللری طوتوب وپاشایه آدم صلدلرکه یتشوب کله تاکم دوزمه‌یی اله کتوره‌لر
آمّا خبرلری یوغدیکم دوزمه قراری فراره تبدیل ایلدی قچنکم صباح اولدی
قوج حسین اوغلی خبر آلدیکم دوزمه قچمشدر همان اول ساعت دوزمه‌نك
آردنه دوشوب چکلوب کتدي انلك عقبندن شاملی علی دخی ایل ومملکتی
برندن قلدوروب اولدخی آردنه دوشدي وبونلرك عقبندن پاشا دخی اریشوب
اردلرینه دوشوب کتدی آمّا دوزمه اورمن ایچندن براوغري یول طوتوب
قاره دکز یالیسیله (36 a) جان وباشی قورقوسنه دوشوب چکلوب کتدی
ومدیه‌یه کچدی بوطرفدن پاشایه خبر ویردیلرکم دوزمه مدیه‌یه کچدی دیدکلرنده
پاشا امر ایلدی که البته والبته واروب دوزمه‌یی واروب یتشه‌سز واولمیاکم
دوزمه‌یی قچره‌سز دیو عظیم تنبیه وتأکید ایلدی وکندي دخی اردنه دوشوب
قودي آما بوطرفدن دوزمه جان قورقوسیله کیجه‌یی کوندوزه قتوب قچدي
حتی برکون استانبوله ایریشوب سلامت ایله تکور قاتنه کلوب کوردوکی
واقعه‌یی تکوره بربر سویلدی، وتکور ایتدیکم اوغل یا آل عثمانك بکلرندن
برکمسنه سکا یار اولمادیمی ویاخود ایل ومملکت سکا دونمدیمی دیدکده دوزمه
ایتدي بکا آصلا برآدم طپمدی وبنی آصلا آدم برینه قومادیلر وایله اکلرمکه
بنی صید اتمك قصدیله بلکه ادرنه قپوسنه دکن کلورلر وبلکه استنبوله دخی
ال قورلر همان اولان اولدي شیمدی بوشهرك تدارکنی کوره‌سز دیدکده
تکورك جان باشنه صچرایوب کندی دردنه دوشدی آما ذکر اولنان وکلا
کیجه‌یی کوندوزه قتوب قودیلر آما چاره اولوب دوزمه‌یه یته‌مدیلر واورادن
دونوب ادرنه‌یه پادشاه قتنه کلوب دوزمه‌یه نه حال اولدوغنی برر برر عیان

وبیان ایلدیلر وشاهزاده واقر حظ ایدوب هر برینه انعام واحسانلر ایلدی
فتنهٔ تکور اما ازینجانب تکور لعین نیجه ایده‌جکن بلمیوب
ینه فتنه چوملکلرینی آتشه قویوب فکر واندیشه‌یه بشلدی آملا بوتکور
ملعون بوندن اقدم درت اطرافه نامه‌لر یازوب حاضر اولون ایشته بن بورادن
قرامان اوغلنی تکرار اضلال ایدوب باشدن چقردم وعثمان اوغلی انك اوزرینه
سفر ایدوب کتدکده برکون تأخیر اتمیوب سز اوته‌دن یورویه‌سز وبزدخی
برودن دوزمه ایله چقوب (36 b) دخی نیجه یوز حیله‌لر ایدوب ایل ومملکتی عثمان
اوغلنك الندن الوب ضبط ایدوب کالاول سزکله کچونه‌لم دیو نامه‌لر یازوب
کندرمش ایدی وانکروس قرالنه دخی بویله برنامه‌سی وارمش ایدی املا قرال
بد فعال آل عثمان ایله بارشق اولوب وعظیم عهدنامه‌لر یازمه‌لریله تکور لعینك
بونامه‌سنه التفات ایتممش ایدی آما تکور ملعون کوردیکم ایش ایشدن کچوب
بلا دریاسی باشدن آشمه‌سی مقرر اولدی اکر بوکا مقید اولمیوب طوراجق
اولورسه بونجه فتنه‌لر عیان وبیان اولوب قیامت کندی باشنه قوپه‌جقدر همان
تکور تکرار انکروس قرالنه برنامه دخی یازوب ارسال ایلدی ونامه قراله
کلوب وصول بولدقده قرال امر اتدی حمله بانلری وهرسکلری بریره جمع
اولوب تکورك نامه‌سی اوقیدیلر نامه‌ده شویله یازمشکه بن استنبول تکوریم
سنکه نوشروان نسلی قرال معظم‌سن نامه وصولنده شویله معلوم ایدنه‌سنکم
سز مقدما حرکت ایدوب آل عثمان اوزرینه کلدوککزده عثمان اوغلنه بر ایش
اولمش ایدیکم بونك اوزرینه ایش اولمازدی آما سزك آراکزده برعقلی بتون
آدمکز اولماغیله خوفه دوشوب کری دونوب کتدوککز عثمان اوغلنك بالکلّیه
قپوسی بوزولوب کروهاً کروه آناطولی یقاسنه قاچمغه باشلامشلر ایدی حتی
بوراده بن باش کوسترمیوب طوردوغمك سببی بوایدیکه قوبرقچ دخی عثمان
اوغلنك عسکری قاچوب طاغلسنلر وآندن بن دخی برو جانبدن حرکت

ایدوب واورنایه آلوب عثمان اوغلنك حقندن كلوب اندن ایل وممكلتی ضبط
وربط ایده‌لم دردم سز ایسه آردكیزه بقمیوب دونوب قچدوكز وآكا آمان
دیوب بارشدوكز یا شوندن‌ده بله‌مدوكز[می]که تورك (37 a) زبون اولوب جنكه
اقتداری اولمادوغنی‌که سزه سمندره كبی قلعه‌یی تسلیم ایدوب جامعلرینه چكلر
آصدوكز امدی معلوم اولدیكه سزك ایچكزدن تدبیر وتدارك صاحبی برآدمكز
یوقمش امدی نامه وصولنده برآن وبرساعت تأخیر ایتمیوب عسكر چكوب
یورویه‌سز سز اوته‌دن وبز بریدن ترکی آرایه آلوب دوكلی قرالم وقصبات
شهرلرینی قبض ایدوب جامعلرینه چكلر آصوب حضرت عیسی یه قوللق ایدوب
نارنوره عبادت ایده‌لم زیرا شمدی سلطان مراد قرامان اوغلی اوزرینه كیدوب
باشنده آتشلر یانر سزی قارشیلامغه اصلا چاره‌سی یوقدر واكر سزی قارشلامق
مراد ایدوب كلورسه بن آكا دكزی كچرمم شویلكم فوش اولسه اوچماغه
قادر دكلدر دریا یوزنی كمیلر ایله مالامال ایدوب شویله ضبط ایلمشم‌كه برسینك
كچمك ممكن دكلدر امدی اكر بوفرصت الده ایكن حركت ایدوب كلور ایسه‌كز
نه كوزل واكر نامه‌یه التفات ایتمیوب حركت ایتمزسه‌كز شویله بله‌سزكه
سزدن ریم پاپایه شكایت ایدوب سزی كافر دیننذن چقرتمغه سبب اولورم
دیوب نامه‌سنی تمام ایلمش بوكرّه قرال بد فعال بواحوالی دویدقده بانلرینه
وهرسكلرینه باقوب سز نه دیرسكز نیجه ایده‌لم دیدكده هربریسی بربرینك
یوزینه بقوب سكوت ایله معامله ایلدكلرنده همان ساعت ینقو رثبان باش
قالدروب ایتدیكم قرالم بن سزه اوّلده دیدم ایدی اما سز بكا اویمادكز وخوفه
دوشوب دونوب قچدوكز ایدی یخسه بن قوللك عثمان اوغلنك بورننی قرمش
ایدم حتی (37 b) بش اون كون دخی قالسه ایدكز آنلرك جمله‌سی بوزولوب، قراری
فراره [تبدیل ایدوب بوكونه دكین çok silik] نه ادرنه‌سی قالوردی ونه بورصاسی
[silik üç kelime] كتدی فرال بد فعال [silik iki kelime] بنی دكلمدكز دیدكده

همان شمدی نه چاره ایده‌لم بوتورك بله باریشوب (وعهد و) یمینلر ایلدك شمدی عهدی‌بوزمق ممكن [bir kelime silik] سفرایتمك (؟) اول تكور دیدكلری ملعون بزی ریم پاپایه (... برحال مشكلدر دیدكده ؟) حمله‌سی توروبن ایدوب وتوروبنلری سفره قرار آلدیلر»

No. III.

Fatih Sultan Mehmed'in borc senedi *

(10 - XII - 1444, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, no. 10729)

خداوندكارى والدى مدّالله ظلال عاطفته حضرتندن آلنان
قرض وقماش بهاسندن وكويلر بهاسندن ودكرمنلر بهاسندن
آقچه وفلورى اشبو موجبجه دركه ذكر وتفصيل اولنور

منه ديون بر ينموجب كه ذكر مى رود

منه در بروسا بجهت علوفه آقچه
40 كيسه فى 30000[1]
اون اكى كز يوز بيك اقچه

منه در ادرنه بتحويل خزانه
50 كيسه فى 30000[1]
اون بيش كز يوز بيك آقچه

منه ع بهاء اقمشه
اوچ يوز آلتمش بيك
سكز يوز قرق اقچه

منه ع بهاء اغنام 15000[1] رأس
فى 15
اكيوز يكرم بيش بيك اقچه

منه ع بهاء ديه قراجه وآسياب وديه اينسى و ديه چولك وحمام
وكاروانسراى كه در انجاست وبهاء كبران مزوج و ديه
قورجى وباغچهٔ محمد پاشا و آسياب يخشى فقيه
اون درت بيك فرنكى فلورى

جمعاً اتوز اكى كز يوز بيك طوقسان بيك سكز يوز قرق بيش آقچه [2]
وداخى اون درت بيك فرنكى فلورى بورج اولدى بو جملهدن مبلغ درت

* Bak. Foto 2.

[1] Orijinalinde bu rakamlar siyakatle yazılmıştır.

[2] Dogru yekûn 3285840 dır.

یوز اللی بیك اقچه حضرت اعلانوك خزانهٔ عامرهسنه تسلیم اولندی باقی
قالدی یکرم سکز کز یوز بیك داخی قرق بیك سکز یوز قرق بیش اقچه
و اون درت بیك فرنکی فلوری ایله اولسه بو مکتوب بر سبیل تمسّك
ویرلدی که عندالحاجه حجّت اولا

تحریراً فی السابع والعشرین من شعبان المعظم سنة ثمان واربعین وثمانمائه
بمقام ادرنه

No. IV.

II. Murad'ın Vasiyetnâmesi *

(Başvekâlet Arşivi, Ali Emîrî tasnifi, II. Murad devri vesikaları)

(1) حمد بی حد سپاس بی قیاس اول کریمه که کشف ایلدی حجاب غفلتی
بصایر اولی الابصار (2) دن، و رفع ایلدی نقاب غروری ضمایر اخبار اخرادن،
و صلوات غیر معدود و تحیات نا محدود (3) اول رسوله که مبرّادُر اوزاردن،
وانك آلنه واصحابنه مهاجرین وانصاردن، وبعدُ (4) وقتی که حق سبحانه
وتعالی توفیق وردیسه، سلطان اعظم وخاقان معظم مالك رقاب الامم مولی (5)
ملوك العرب والعجم نصرة الغزاة والمجاهدین قاتل الکفرة والمشرکین عون الضعفاء
والمساکین (6) ظلّ الله فی الارضین عون الاسلام والمسلمین ناصر اولیاء الله
سلطان البر والبحر السلطان مراد بن (7) السلطان محمد خان خلد الله ظلّه
وسلطانه حتی بلدیکم هر نفس که خلاوة حیاة طتمش اولا (8) مرارت ممات
جرعهسین نوش ایدجکدر. نتهٔ حق سبحانه وتعالی بیوررکه، کُل نفس
ذایقة الموت (9) وهر کمسنهکم عدمدن صحرای وجوده قدم باصمش اولا، لاجرم
صحرای وجوددن فنای فنایه انتقال (10) ایدجکدر. باقی لایزال وقدیم بیزوال
اول رب درکم، انکدر عظمت وجلال واکرام و نوال (11)، نته حق سبحانه

* Bak. Foto 3.

وتعالی بیوررکه، کُل من علیها فان و یبقی وجه ربك ذوالجلال والاکرام،
امتثال اتدی (12) رسول حضرتنك بویرغنه‌که، ما حق امرء مسلمله شیء یوصی فیه
یبیت لیلتین الا و وصیته مکتوبة عنده[1]، (13) یعنی مسلمان اولان کمسنه‌یه‌که انوك
وصیت ایدجك نسنه‌سی اولا لایق اولدرکه ایکی کیجده بر وصیت (14) نامه‌سی
یازلب فاتنده اولا پس وصیت اتدی خاوص نیتدن و صفای طویتدن؛
خمسین و ثمانمائه ییلنده جماذی (15) الاولی اینك طقوزنجی[2] کون سه شنبه کوننده
شویله بویردکه، صاروخان ایلنده مغنیسیاده اولان مالملك ثلثی (16) وصیت
اولسون جانمچون، بومالدن تعیین اتدی:

I - اون بیك فلوری که صرف اولنه شــول موجبجه‌که ذکر
اولنر اوچ بیك (17) بیش یوز فلوری مکهء شریفه (silik)[3] و اوچ
بیك بیش یوز فلوری مدینهء شریفه فقراسنه (18) شرفها الله تعالی اولشدوره‌لر؛
وقلان اوچ بیکلك بیش یوزنه کعبه اله حطیم اراسنده یتمش بیك کره (19)
لا اله الا الله ددورەلر، قلاننه ختم اوقیده‌لر نقدر ییترسه؛ وبیش یوزنه مدینهء
شریفده پیغامبر حضرتنك (20) صلی‌الله علیه وسلم مسجد شریف ایچنده تربهء
مطهرسنه قرشو یتمش بیك کره لااله الاالله ددورەلر (21)، فلانینه ختم اوقیدلر
نقدر ییترسه؛ وبیك بیش یوزن قدس مبارکده فقرایه اولشدوره‌لر وبیش یوزن
(22) دخی قبهء صخراده ومسجد اقصی ده کلمهء لااله الاالله ددورەلر فلاننه
ختم اوقیده‌لر نقدر یترسه (23) هرکه بونی تغییر ایده الله تعالانك و جمیع
خلقك لعنت انك اوزرنه اولسون؛

II - واون بیك فلوری داخی وصیت (24) اتدی‌کم بیك فلورسن اوزرنده

[1] Bu hadîs bu metinde yanlış yazılmış olup arapca vasiyetnâmede doğrudur (bak no. V).

[2] Arapcasında (zeyil V, satır 11) yedinci günü demektedir ki, bu doğrudur.

[3] Evkaf nüshasında burası " فقراسنه اولشدوره‌لر ".

ساداته اولشدوره‌لر و ایکی بیکنه یتمش بیك کره کلمهٔ لااله الاالله ویتمش بیك کرّه
(25) صلوات ذکراتدرب ثوابن پادشاه مشارالیه‌یه بغشلایه‌لر، ویدی بیك فلورسن
کیجلرده وکنُدزلرده اوزرنده (26) کلام‌الله ختم ایده‌لر، بومبلغ دوکننجیه دکن؛
هرکه بونی تغییر ایده الله تعالانك وجمیع خلقك لعنتی انك (27) اوزرنه اولسون؛

III - ودخی وصیت اتدی تقبل‌الله تعالی خیراته شویله بیوردکه بر یاقوت
یوزُکم که طقسان بیش (28) بیك اقچه‌یه صاتون الدم بریاننده دلوکی وار
وزننده بر مثقالدن زیاده‌در، صاتالر، ثمنن اوزرمده قرآن اوقینلره (29) صرف
ایده‌لر، ثمن مذکور دوکننجه، هرکه بونی تغییر ایده، الله تعالانك وجمیع
خلقك لعنتی انك اوزرنه اولسون؛

IV - ودخی (30) وصیت ایدب بیوردکم برالماس‌قاشلو یوزکم آنی داخی
صاتالر، اوزرمده اول کونده یتمش بیك کره لااله الاالله (31) ددوره‌لر،
بر نیچه کره‌یدکن، اکر صاتلمزسه، دُتوقویلر، صکره صاتب اودیلر،
هرکه بونی تغییر ایده، الله تعالانك (32) وجمیع خلقك لعنتی انك اوزرنه
اولسون؛

V - ودخی وصیت اتدی اول مالدن بیك فلوری‌که انکچون اسقاط
حج ادلر (33) ووصیت اتدکم اول مالدن اسقاط صلوة ایدلرحیله‌سز هرکه
بونلری تبدیل ایده وحیله ایلیه الله تعالانك (34) وجمیع خلقك لعنتی انك اوزرنه
اولسون؛

VI ودخی وصیّت ایدب شویله بویردکه بروساده مرحوم اوغلم علی
(35) یاننده‌غی قبرك قاتنده قویالر، امّا ایکن یاقن قومایلر، وزیر زمین اتمیب
سنت موجبنجه یره کوملر؛

VII- ودخی وصیت (36) ایدب بیوردکه اُول مالدن بیش بیك
فلوری خرج ایدب اوزرمه برچار دیوار تُربه یاپلر، اُوستی آچق اولاکه

اوزرمه (37) يغمور يعا، امّا چوره يانتي اورتمه ايده‌لر، التنده حافظلر قرآن اوقملغچون ؛

VIII - ووصيّت ايدب بويردكم بندن (38) صكره اولادمدن وانسابمدن في الجمله صويمدن صوپمدن هركم‌كه اُلجك اولرسه بنم يانمده قوميالر، قاتمه كتورميلر

IX - (39) ودخي وصيّت ايدب شيله بيوردكم اكر بروسادن غيري يرده فوت اولرسم، شويله الده‌لركه پنچشنبه كون قبرمه (40) قويلر

X - ودخي وصيّت ايدب شويله بويردكم آزادسز قللرمدن شوللك ايج اُغلانمدر، كرك قاتمده وكركسه تيمارده (41) اولسون بن اُلمزدن قرق كون اوكدين آزاد اولسون، بوندن صكره قاتمده نقدر ايج اغلانى اولرسه انلر دخي بن المزدن (42) قرق كون آزاد اولسون ؛

XI - وبويردم‌كه بوتاريخده صاروخان ايلندن بنمله بيله كلمش قوللرم‌كه بنم قاتمده اولُرلَر (43) عاوفجيلردن وقاپوجيلردن وصولاقلردن وچادرمهترلرندن وطغانجي‌لردن وسكبانلردن وآت اُغلانلرندن (44) وخربنده‌لردن ودوَجي‌لردن واشجي‌لردن وغيرندن في الجمله هرجنسدن نقدر متفرق قللرم وارسه مجموعيسي (45) بر اكسكسز بن اُلمزدن قرق كون آزاد اولسون‌لر

XII ودخي وصيت اتدكم هركمكه عثمان مملكتنده اولو وزير اولا (46) بو ذكر اولنان اموالي شرايط مذكوره اوزرنه مصارفنه صرف اتمسنه ووصيت مذكورهٔ تنفيذ اتمكه وصي اولا ، (47) واول حينده محروسهٔ بروساده هركمكه قاضي ونايب اولرسه، ومدرسمده كيمكه مدرّس اولرسه بو ذكر اولنان (48) وصيتلري وصي مذكور تنفيذ اتمسنه ناظر اولالر، معاونتي

تقصیر ایتمیالر . هرکیمکه بوذکراولنان وصیتلری تنفیذ اتمسنه (49) مانع اولرسه
وشرایط مذکوردن بونی تغییر ایدجك اولرسه الله تعالانك وجمیع خلایقك
لعنتی آنك (50) اوزرنه اولسون؛

XIII- وجری ذلك وحُررّ فی اوایل رجب المرّجب سـنة خمسـین
وثمانمائه هجریه

وضح ما فیه عندی حرره محمود بن سیدی احمد القاضی بالعسکر المنصور
عفی عنهم عنه وعنی (51) .

فلله الحمد رب السموات و ربّ الارض رب العالمین والصلوة علی
نبینا محمد شـفیع المذنبین وعلی (52) آله واصحابه المهتدین وبعد قلما
کان سلطان الغزاة والمجاهدین قاطع الطغاة والمتمردین (53) عون الضعفاء والمساکین
غیاث الاسلام والمسلمین السعید الشهید المدّراج الی رحمة ربه (54) الحمید المجید
السلطان ابن السلطان السلطان مراد خان ابن محمد خان کساهما الله حلَل الغفران
(55) وسقاهما من سقیة الرضوان مؤیداً من عندالله الملك الخلاق وبَسط بساط
المبرات علی وجوه (56) الارض بالاستحقاق ونَشَر اعلام الحسنات الی تناهی
الافاق ببذله الشامل علی الاطلاق (57) مما رزقه الله المعطی الرزاق سیّما بنی
دارالآخرة فی دنیاه مدخرّا بمتوجهاتها العقباه وزینها (58) بنفایس جواهر الاطعمة
وسوایغ الاشربة فی اللیل والنهار کأنّها من قصور جنات تجری (59) من تحتها
الانهار آلا وهی الدار التی تشتمل علی المزار الشریفه الذی فیه مَضجعَهُ (60)
والمقام النظیف الذی وقع مرقده نوّرالله الکریم بنور رحمته وجعل عنه دریجة
(61) الی جنة الی حین یظهر فیه صدق وَعدِته وعیّن بطیب نفسه خصوص ذلك
المزار ما اوصی (62) به تفصیلاً فی کتاب وقع من هذا الکتاب اوّله لیقراءه
یوم الجزآء فی رق منشور ما قدمه (63) واخّره بحیث لم یبق من فقیر الا وقد
غنی باحسانه والمتوجه المذکور عاید ولم یکن من حقیر (64) الا وقد رقه ماله
بانعامه والموصی به زایداً فنطر بذلك من هو ناظر لذلك ورای برأیه (65)

الصائب وفكّر فيه بفكرة الثاقب وبنى من ذلك الزوايد ليزيد به جهات
الفوايد حماماً (66) كاينة فى مدينة بروسا حرسها الله تعالى عن العاهات والبأسا
فى محلة الجمالين المستغنية عن (67) التحديد والتعيين وحققها بالاوقاف المذكورة
فى كتاب اعلاه رفع الله قدر بانيها وعلاه (68) وادخل ريعها فى مصالح المزار
المذكور بحسب ماراّه الواقف المزبور تقبل الله تعالى (69) خيرات صاحب
الخيرات وادام مادام الارضون والسموات بحق نبينا شفيع العصاة (70) وآله
واصحابه المداة وعلى ذلك وقع الشهاد والتحرير فى اواخر شعبان لسنة اثنين
وثمانمائه هجرية

No. V.

II. Murad'ın Vasiyetnâmesi *

(Başv. Arşivi Maliye'den müd. vakfiyeler No. 162 - 14)

توكلى على خالقى

بسم الله الرحمن الرحيم

(1) الحمد لله كاشف ظلمة الغفلة عن بصاير اولى الابصار والصلوة على
(2) سيدنا محمد وآله الطيّبين الاطهار اما بعد فلمّا وفّق الله سبحانه وتعالى
(3) السلطان الاعظم الخاقان المعظم مالك رقاب الامم مولى ملوك العرب والعجم
نصرة الغزاة والمجاهدين (4) قاتل الكفرة والمشركين قامع الطغاة والمتمردين
عون الضعفاء والمساكين غوث الاسلام (5) سلطان البر والبحر السلطان ابو الفتح
مراد خان بن السلطان السعيد السلطان محمد بن (6) السلطان الشهيد السلطان بايزيد
خلد الله تعالى ملكه وسلطانه حتى علم ان كل (7) نفس ذايقة الموت وأن
كل من عليها فان ويبقى وجه ربك ذوالجلال والاكرام (8) ولاحظ معنى

* Bak. Foto 4.

قوله تعالى لاَ يَغُرنَّكُمُ الحيوة الدنيا ولا يغرنكم بالله الغرور امتثل بقوله صلى
الله عليه وسلم ما حق امرء مسلم له شى يوصى فيه يبيت ليلتين الا و وصيته (9)
مكتوبة عنده (10) فاوصى تقبل الله تعالى خيراته عن خلوص النية وصفاء الطوية
يوم الثلثاء (11) السابع من جماذى الاولى لسنة خمسين وثمانمائه بثلث ماله الكاين
فى مملكة صاروخان (12) حينيذ وعيّن منها مبلغ عشرة الاف افلورى على
هذا التفصيل الذى يذكر يصرف ثلاثة آلاف (13) وخمسمايه افلورى من ذلك
المبلغ الى فقراء مكة شرفها الله تعالى وثلاثة آلاف وخمسمايه اخرى (14) منه
ايضاً الى فقراء مدينه الرسول الله عليه وسلّم ويصرف خمسمايه منه ايضاً الى
من (15) يجتمعون من اهل مكة بين الكعبه والحطيم فيذكرون كلمة لااله الاالله
سبعين (16) الف مرّة ويعطون ثوابه الموصى المذكور تقبل الله خيراته
ويختمون القران العظيم (17) مرارا عديدة ويعطون ثوابه الموصى المومى اليه
تقبل الله حسناته ويصرف خمسمايه منه (18) ايضاً الى من يجتمعون من اهل
مدينة الرسول صلى الله عليه وسلّم فى مسجده عليه الصلوة (19) والسلام
مستقبلين الى روضة المطهرة فيذكرون كلمة لااله الاالله سبعين (20) الف
مرة ويعطون ثوابه الموصى تقبل الله حسناته ويختمون القران العظيم ثمة (21)
مراراً عديدة ويعطون ثوابه الموصى تقبل الله تعالى خيراته ويصرف من
الالفين الباقين الف و خمسمايه الى فقراء بيت المقدس ويصرف خمسمايه (22)
بقيت الى من (23) يجتمعون فى المسجد الاقصى وقبة الصّخرة فيذكرون كلمة
لااله الاالله سبعين الف مرة ويختمون (24) القران العظيم مرراً كما سبق تلك
عشرة كاملة فمن بدّله بعد ما سمعه فعليه لعنة الله والملائكة (25) والناس
اجمعين ثمّ اوصى تقبل الله تعالى خ اته بعشرة آلاف افلورى اخرى (26)
من ذلك المال على هذا التفصيل الذى يذكر يصرف سبعة آلاف افلورى منها
الى (27) القراء المجوّدين ليقروءا عنيه القرآن المجيد كل يوم وليلة الى ان ينفد

الافلوری (28) ویعطون ثوابه الموصی تقبل الله تعالی خیراته ویصرف الف
منها الی السّـــادات (29) فی الیوم الاول وألف آخر الی من یصلی علی النبی
صلی الله علیه وسلم سبعین ألف مرة (30) ویعطون ثوابه الموصی تقبل الله
تعالی خیراته وألف آخر الی من یذکرون علیه کلمة (31) لااله الاالله سبعین
ألف مرة ویعطون ثوابه الموصی تقبل الله حسناته تلك عشرة کاملة (32) فمن
بدله بعد ما سمعه فعلیه لعنةالله والملائکة والناس أجمعین ثم اوصی تقبل الله
(33) تعالی خیراته أن یباع الخاتم الذی له فص من یاقوت احمر فی الوزن اکثر
من مثقال (34) وفی جنبه ثقبة قد کان اشـــتراه الموصی المومی الیه بخمسة
وتسـعین الف درهم ویصرف (35) ثمنه الی من یقرؤن علیه القرآن المجید
فی الیوم واللیل الی ان ینفد فمن بدله بعد ما سمعه (36) فعلیه لعنةالله والملائکة
والنّاس اجمعین واوصی ان یباع خاتم له فص من الماس و (37) یصرف ثمنه
الی من یذکرون کلمة لاأله الاالله سبعین الف مرة مراراً عدیدةً (38) قبل
دفنه وبعده کذالك وان لم یبع فی ذلك الوقت قیرهن ویستقرض (39) ما یصرف
الی ما ذکر ثم یباع ویؤدی الدّین فمن بدّله بعد ما سمعه فعلیه لعنةالله والملائکة
(40) والنّاس اجمعین ثم اوصی أن یحجّ عنه لاسقاط فرض علیه ویصرف الی
من یحج عنه (41) الف افلوری من ذلك المال فمن بدّله بعد ما سمعه فعلیه
لعنة الله والملائکة والناس اجمعین (42) واوصی ان یسقط صلوته بلاحیلة
ویصرف الیه من ذاك المال بالغا ما بلغ فمن بدّله (43) بعد ما ســمعه فعلیه
لعنة الله والملائکة والناس اجمعین واوصی ان یدفن فی محروســة بروسا
(44) جنب ولده السلطان علاء الدین بعید منه مقدار ثلاثة أذرع او اربعة (45)
ویوضع علی التراب کما هو السنة المتوارثة ولا یجعل له سرداب اکابر السلاطین
(46) واوصی ان یبنی حول مرفدهما الشریف جدران اربعة ویسقف فوقها
من (47) الجوانب الاربعة لیجلس تحتها القرآء ویکون وسط السقف مکشوفاً

(48) لينزل على المرقد غيث هو من آثار رحمة الله ويصرف الى بنايها خمسة آلاف (49) افلورى من ذلك المال واوصى ان لا يوضع فيها بعده احد من اولاده (50) واقربائه واوصى أنه إن لم يتوفّ طول الله تعالى عمره بالتوفيق فى مدينة بروسا (51) يؤتى به اليها بحيث يصل اليها فى يوم الخميس ليكون اول ما يبيت تحت الارض (52) ليلة الجمعه ثم قال كل عبد املكه الان وساملكه من بعد المسمى فى التركى ايچ اوغلنى (53) سواء كان عندى الان اوخرج الى المنصب فليكن حرّا قبل مرض موتى باربعين (54) يوماً وقال كل عبد جاء معى من مملكة صاروخان الى ادرنه من جميع الطوايف (55) وهم معى فى ادرنه فى التاريخ المذكور فليكن حراً قبل مرض موتى باربعين يوماً (56) ثم اوصى تقبل الله حسناته الى من يكون وزيراً كبيراً فى المملكة العثمانية (57) فى ذلك الحين ليصرف فى الاموال المذبورة حسب ما ذكر وجعل من يكون قاضياً (58) فى محروسة بروسا ونايباً فيها ومدرساً فى مدارسها ناظرين على الوصى (59) يعرفون جهات تصرفه ويعاونونه فى تنفيذ الوصية وصرف الاموال المزبورة (60) الى مصارفها المسفورة وعلى جميع ذلك وقع التحرير والاشهاد فى اواسط (61) شهر جماذى الاخرى من شهور سنة خمسين وثمانمايه

شهد بذلك
خليل بن ابراهيم
عفى عنهما

شهد بذلك
صاروجه بن عبدالله
عفى عنه

شهد بذلك
اسحق بن عبدالله

Başta yanda

(1) جرى ما فيه من الوصية عندى وسمعته من الموصى (2) تقبل الله خيراته مشافها وانا الفقير الى رحمة ربه الغنى (3) محمد بن فرامرز القاضى بالعسكر المنصور عفى عنهما الغفور بفضله البهى

Kenarda ek yerlerinde 4 defa

صحّ الاصل حرّره كاتب الاصل

Burada II. Murad'ın vasiyetnâmesinin üç nüshasını neşrediyoruz. Bunlardan Arabça olanı, doğrudan doğruya Kadıasker Molla Hüsrev (Mehmed bin Ferâmurz) tarafından yazılmış ve tasdik olunmuş nüshadır. O, kendi el yazısıyle yaptığı tasdikte [1] vasiyet sahibinin ağzından dinlediğini belirtmiştir (سمعته من الموصى تقبل الله خيراته مشافها). Padişah'm vasiyeti olduğu için bunun, mahallî kadının önünde değil, Divan'da kadıasker ve vezirler önünde tanzim olunduğu anlaşılmaktadır. Kadıasker resmen bu gibi muamelelerin en son merciidir. Kadılar tarafından verilen karar ve hüccetler Kadıasker tarafından tasdik olunmak lâzımdır. Şu halde bu vasiyetnâmede diğer şerî hüccetlerde görülen kadı tescilini aramağa hacet yoktur.

Elimizdeki Türkçe nüshalara gelince, bunlardan eskisi, Topkapı sarayı nüshası olup Kadıasker Mahmud bin Seydî Ahmed'in tasdikiyle yapılan zeyille aynı zamana ait görünüyor. Zeyil, kopya ile aynı kâtip tarafından yazılmış olup noksan olarak اثنين و ثمانمائه tarihini taşır. Zeyli tasdik eden Kadıasker Mahmud bin Seydî Ahmed H. 869 yılında kadıaskerdi. [2] Vasiyetnâme kopyasmdaki tarih, H. 872, yahut daha büyük bir ihtimalle, H. 862 olabilir. [3] Şu halde vasiyetnâmenin kopyası ve zeylin yazılması bu tarihe ait olmalıdır.

Elimizdeki ikinci Türkçe kopya, Evkaf tescil defterindeki nüsha, şüphesiz yukarıdakinden istinsah edilmiştir. Onun şu hatalarını tekrar eder

I. nüsha 42. satır	قرق کون	
II. nüsha sondan ikinci satır:	قرق کون	(doğrusu : قرق کون اول).
I. nüsha 70. satır	اثنين و ثمانمائه	
II. nüsha son satır	اثنين و ثمانمائه	(aşarât hanesi noksan).

[1] Karşıla. foto 4. ve 6. VII No. vesikadaki tasdiki.

[2] Bk. Hacı Kemâleddin İsmail Bey'in H. 869 Cemâzülâhir ortaları tarihli vakfiyesi üzerinde aynı el yazısıyle yapılmış tasdik kaydı (bk. T. Gökbilgin, Edirne ve Paşa livâsı, Vakfiyeler, s. 195). H. 875 tarihinde evini evlâdlık vakfı yapmış olan Mahmud bin Seydî (bk. aynı eser, s. 350) muhtemelen bizim Mahmud'dur.

[3] Neşrî'ye göre (s. 203) H. 872 de Küblü oğlu (کبلو اوغلی), kadıaskerdi. Mevlâna Vildan (Muhiddin) (bk. Şakayık tercümesi, s. 215) ona halef olmuştur.

I. nüsha 7. satır: خلد ظله

II. nüsha 7. satır خلد ظله (Arapçasında خلدالله تعالى ملكه).

Bu ikinci nüshada 15. asır imlâ hususiyetleri de terk olunmuştur. Netice itibariyle bu nüshayı, tetkikimizde bir tarafa bırakabiliriz.

I. Türkçe nüshanın Arapça nüsha ile karşılaştırılmasından öyle anlaşılıyor ki, Türkçe nüsha Arapçasmdan on, onbeş gün sonra yapılmış ve ayrıca tescil olunmuş bir tercümeden ibarettir (tarihleri karşıla). Bunu gösteren deliller şunlardır Arapçasmda “يوم الثلثاء السابع من جماذى الاولى لسنة خمسين و ثمانمائه” tarihi Türkçesinde “خمسين و ثمانمائه يلنده جماذى الاولى اينك طقوزنجى كون سهشنبه كوننده” şeklindedir. Cemâzülûlânın yedisi Salıya (سهشنبه) isabet eder ve Arapçadaki tarihe mutabıktır. Fakat orada السابع bir okuyuş hatası yüzünden التاسع olarak alınmış ve Türkçeye “dokuzuncu gün” şeklinde tercüme olunmuştur ki, pencşenbe (perşembe) gününe rastlar. Türkçe nüshada Arapçadaki bazı tâbirlerin yanlış alındığı da görülmektedir. Meselâ Arapça nüsha 4. satırda “عون الضعفا و المساكين غوث الاسلام” Türkçesinde (satır 5-6) “عون الضعفاء و المساكين ظل الله فى الارضين عون الاسلام والمسلمين” şeklindedir. Burada ikinci “عون” kelimesi Arapçadaki “غوث” olmalıdır. Bundan maada Türkçe nüshada (satır 12) “ماحق أمرء ...” hadîsi yanlış naklolunmuştur. Bu da bir kopya hatası olarak görünüyor.

İlk nazarda bu deliller, Arapça nüshanın orijinal nüsha olduğunu gösterir mahiyettedir. Fakat öbür taraftan Türkçesinde bazı fazlalıklar da dikkati çekmektedir. Arapçasında sadece “من جميع الطوائف” tâbiri altında kasdolunanlar, Türkçesinde “علوفجيلردن و قاپوجيلردن وصولاقلردن و چادر مهترلرندن و طفانجيلردن و سكبانلردن و آت اوغلانلرندن و خربندهلردن و دودجيلردن و اشجيلردن و غيرندن” şeklinde tafsil olunmuştur. Keza Arapçasmda “ايچ اوغلنى سواء كان عندى الان او خرج الى المنصب” Türkçesinde ise “شولك ايچ اوغلانمدر كرك قاتمده وكركسه تيمارده اولسون” şeklindedir, ve “منصب” “timar” olarak tercüme olunmuştur. Keza “جنب والده السلطان علاء الدين” Türkçesinde “اوغلم على ياننده غى قبرك قاتنده” şeklindedir.

Bu noktalar, Türkçesinin Arapçadan sâde bir tercüme olmadığını göstermektedir. Türkçe nüshayı Sultan Murad'ın ağzından zaptedilmiş şeklinde telâkki edemiyoruz. Zira, yukarıda belirttiğimiz gibi, bunun Arapça nüshayı esas tuttuğunu gösteren deliller katidir.

Gerçekten, bu Türkçe nüshada, esasa ait tâdilât yoktur. Şu halde niçin Arapça vasiyetnâmenin tanziminden on onbeş gün sonra tescil edilmiş bir Türkçe tercüme meydana getirilmiştir ? Burada ancak bir faraziye öne sürülebilir: Divanda vasiyetnâmenin Kadıasker tarafından tanziminden sonra vesika Receb başlarında mahallin kadı siciline dahi tesbit ettirilmek istenmiştir, ve herhalde alâkadarlara şartlarını açıkça görebilmek imkânını vermek üzere Türkçesi yazılmıştır [1]. Bu Türkçe tercümede, yukarıda işaret ettiğimiz ilâvelere mukabil bir takım unvanlar atlanmış ve bir yerde ehemmiyetli bir takdim tehir yapılmıştır. Bunları aşağıda gösterdik

Arapça nüsha	Türkçe nüsha	
قامع الطغاة والمتمردين	(satır: 5)	—
ابوالفتح	(satır: 6)	—
ليكون اول ما يبيت تحت الارض ليلة الجمعه	(satır: 39-40)	—

Türkçesinde 25-26 satırlarda „ويدى بيك فلورسن كيجه‌لرده وكندزلرده اوزرنده كلام الله ختم ايدهلر" fıkrası sâdâta ve kelime-i şehâdet getirenlere verilen meblağdan sonra zikrolunmuştur. Arapçada ise bu evvelâ yazılmıştır [2].

No. VII.

II. Murad'ın âzâdnâmesi [3]

(1444 İlkkânun ortaları, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi No. 5566)

بسم الله الرحمن الرحيم

(1) هذه وثيقة صحيحة شرعيّة وحجة صريحة مرعية ناطقة بذكر ما اقرّ
(2) السلطان الاعظم والخاقان المعظم مالك رقاب الامم مولى ملوك العرب والعجم
صاحب السيف والقلم (3) نصرة الغزاة والمجاهدين قاتل الكفرة المشركين قامع

[1] Elimizdeki en eski kadı sicil defterlerinde dahi (Bursa Müzesi, şerîye sicil defterleri, A. 199-808, tarihi H.860) vesikaların büyük bir kısmı Türkçe zaptolunmuştur. Alâkadarlara hüccet, bu sicillere göre verilirdi.

[2] Evkaf nüshası için bak. foto 5. Karş. Aşıkpaşazâde, s. 139; Tâc-üt-tevârih, I, 405 ; Neşrî, 177.

[3] Bak. foto 6.

الطغاة والمتمردين معين الضعفا والمساكين ظل الله (4) فى الارضين وخليفة رب العالمين سيف الاسلام السلطان [sic] البر والبحر ابوالنصر السلطان مراد خان بن (5) السلطان السعيد السلطان محمد بن السلطان الشهيد السلطان بايزيد خان اعزّالله انصاره وضاعف اقتداره (6) الى يوم الدين فى ثبات عقله وجواز تصرفاته ان عبده المدعو قراكوز بن عبدالله المشتهر بشاهنجى قراكوز مسلم الملة (7) لازى الاصل وعلى بن عبدالله المشتهر بچاقرجى على ساسى الاصل مسلم الملة وعلى بن عبدالله المشتهر بشاهنجى على (8) لازى الاصل مسلم الملة ومحمود بن عبدالله المشتهر بشاهنجى محمود بوسنوى الاصل واحمد بن عبدالله المشتهر بشاهنجى (9) احمد بوسنوى الاصل مسلم الملة والياس بن عبدالله المشتهر بچاقرجى الياس ارناودى الاصل مسلم الملة وحضر بن (10) عبدالله المشتهر بشاهنجى حضر ارنودى الاصل مسلم الملة وشاهين بن عبدالله المشتهر بچاقرجى شاهين بوسنوى الاصل (11) مسلم الملة وقراكوز بن عبدالله المشتهر بچاقرجى قراكوز ارناودى الاصل مسلم الملة وخليل بن عبدالله المشتهر بخزينه اوغلنى خليل (12) بوسنوى الاصل مسلم الملة وحضر بن عبدالله المشتهر بسلحدار حضر ارنودى الاصل مسلم الملة وحمزه بن عبدالله الركابى (13) لازى الاصل مسلم الملة وعلى بن عبدالله المشتهر باوده اوغلنى على ساسى الاصل مسلم الملة ويوسف بن عبدالله المشتهر (14) برقاص يوسف ارناودى الاصل مسلم الملة وابراهيم بن عبدالله الطباخ افلاخى الاصل مسلم الملة بعد ما كانوا (15) عبيده ومماليكه يخدموه [sic] سنين كثيرة واحسنوا الخدمة قد جازاهم بالاحسان جازاه الله بالاحسان فى الدارين (16) فدبرهم منذ ثلث سنين تقريباً من تاريخ هذا الكتاب تدبيراً مطلقاً لوجه الله غير مقيد بشرط فما دام هولاء المدبرون (17) احياء ينتفع المقر تقبل الله خيراته بخدمتهم كما ينتفع بخدمته العبد المطلق اقرارا صحيحا شرعيا واعترافا (18) صريحاً مرعياً وهولاء المقر بتدبيرهم

* Bak. foto 6.

هم الباقون من الذين دبّرهم المقر المذكور زادالله توفيقه فى اختيار (19) الخيرات وايثار الحسنات فى سنة خمس واربعين وثمانمائه فان بعضهم نالوا شرف الحرية من المقر المذكور (20) تقبل الله حسناته وبعضهم استشهدوا فى غزوة انكسر فيها انقروص اللعين ففازوا فيها (21) سعادة الشهادة وبجميع ذلك وقع الحكم والاشهاد فى اواخر شعبان المعظم من شهور سنة ثمان واربعين وثمانمائه هجريّة نبويّة والحمدلله والصّلوة على نبيه محمد وآله وصحبه اجمعين

Yukarı kenarda :

وصح وصح ما فيه من التدبير عندى حرر المفتقر الى ربه المعز محمد بن فرامرز القاضى بالعساكر المنصورة العثمانية عفى عنهما

Kenarda :

صح الوصل حرره كاتب الاصل

No. VIII.

Ak Şemseddin'den Fatih Sultan Mehmed'e mektub. *

(Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi No. 5584)

هو المعز النصير

(1) تحيات زاكيات وتسليمات صافيات ابلاغ قلمقدن صكره جناب كريمه معروض (2) اولدركه بوحادثكه اول كمي اهلندن اولدى قلبه خيلى تكسر وملالت كتردى بر فرصت (3) كورزدى فوت اولدغنه غيرتلر كلدى برى غيرت دينكه كافرلر فرح اولب شماتة اعداء (4) اولندى وبرى بوكه مبارك وجودكزه نقصان رأى وعدم نفاذ حكم نسبت اولنق وبرى بوكه (5) بوضعيفه

* Bak. foto 7. Bu vesikanın lâtin harfleriyle bir neşri H. Âli Yücel tarafından yapılmıştır (*Cumhuriyet Gazetesi*, 17 Temmuz 1953).

عدم استجابتِ دعا نسبت اولمق وتبشیرمز غیر معتبر اولمق ودخی محذور چوق
(6) امدی مساهله ورفق کرکمز بونلك کبی بابده استقصاء ایدب کیمدن بو
تخلف وعدم (7) اقدام اولدی بیلب عقوبتِ عظیمه کرك عزل کبی وتعزیر
شدید کبی اکر اولنمیا یارن برکون (8) قلعه‌یه هجوم ایدجك وخندق طولدرماو
اولجق تهاون ایدرلر بلرسز اکثری یساق (9) مسلمانیدر الله‌چون جاننی وباشی
قوین آزدن آزدر مکرکه بر غنیمت کوره‌لر جانلرنی (10) دنیایچون
اوده آثالر امدی مرجو ومتوقع اولدر جدّ وجهد بقدرالاستطاعه هم فعلاً
(11) وهم امْراً وحکماً وقَوْلاً ایداسز وبنوك کبی‌یه راجع اولنی برمرحمتی
ورفقی آز اولن (12) کمسنه‌یه بیوره‌سز تشدید وتغلیظ ایده کما ینبغی وهم اصل
شرعیسی واردر قال‌الله تعالی (13) یا ایها النبی جاهدالکفار والمنافقین واغلظ
علیهم [1] برعجب نسنه واقع اولدی ملالتله (14) اوتررکن قرآن عظیمه تفأل
اتدك سلطان السادات جعفر صادق اشارتی ازره بوآیة (15) کلدی وعدالله
المنافقین والمنافقات والکفار نارَ جهنم خالدین فیها هی حسبهم ولعنهم الله
(16) ولهم عذاب مقیم [2] امدی اول وارمینلرك باطنی مسلمان دکلدر حکم
منافقین‌ده کافرله عذاب (17) جهنمده مقیم اولمقده برابردر دیمك اشارتی دشدی
بس تشدید مصلحت کورندی همت ایداسز (18) عاقبت حجالتله انکسارله
کتمیاوز بلکه فرح ومنصور ومظفر کیداوز بعون الله ونصرته آمین (19) امدی
کرچه العبد یُدَبِّرُ والله یقدِّرُ قضیه‌سی ثابتدر الحکم لله ولکن الندن کلدجه
جدّ وجهدی قول (20) تقصیر اتمملك کرك رسول‌الله‌ك واصحابك سنتی بودر
ودخی ملالتله برز قرآن اوقیب یتمق (21) واقع اولدی شکر الله تعالی‌یه انواع
وجهله لطفلر ایدب بشارتلر اولدی‌که چوق زمان در انلك (22) مثلی اولمدیدی.

[1] Sûre IX, âyet 74.
[2] Sûre IX, âyet 69.

فضول کلام عدّ حضرتکزه سویلدکمز وبو سزلری اولدی حاصل تسلّي تام
اولمیا سوَدْکمزدن (23) در حضرتکزی

No. IX.

Çandarlı Halil Paşa'ya ait bir mülkün sınır temessükü *

(1451 Eylül ortaları, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, No. E. 5488)

سبب تحریر حروف اولدرکه سلطان الاسلام والمسلمین اعزالله انصاره (1)
وضاعف اقتداره حضرتلرینك سدهٔ سنیه‌سندن حکم جهان (2) مطاع واصل
اولدی سیّد الوزراء العظام ناظم مصالح الانام خیرالدولة والدّین خلیل پاشایه
فلبه توابعنده قیرجمه ادلو کویی [1] حدود (3) وسنوریله ولواحق ومضافاتیله
ملکلکا ویردوم کرکدرکه افتخار القضاة حاصکوی قاضیسی مولانا مصلح الدین
وامیر الامراء (4) کهف الکبراء بکلربکی قرجه بکه داخی بر یارر ادم کوندراسین
دیو بتی یازدم اول داخی ادم کوندرسه کرك در مجموعکز (5) جمع اولاسز
واول کویك اوزرنه وراسز قدیمدن حدودن وسنورن بلر ادملر بولاسز
کما هو حقه تفتیش وتفحص قلاسز واولدن (6) سنور نیردن ایسه تعیین
وتمیز [sic] ادب مشارالیه پاشا حضرتلرینك اللرینه شرعی مکتوب ویراسز دیو
امر اولنمش ایله اولسه امتثالاً (7) للامر العالی بیچاره ومولانا مصلح الدین المذکور
وپاشا حضرتلرندن کلن افتخار الاماثل والاماجد میخال بك اوغلی اسمعیل
بك (8) مجموعمز مذکور قرجه ادلو کویك اوزرنه واردق اول کویك قدیمدن
سنورن بلر کشیلر طلب اتدك عدول مسلمیندن آیدین بك ابن اسکندر

* Bak. foto 8; bu mülkün II. 935 tarihindeki durumu için bak. T. Gökbilgin, *Edirne ve Paşa Livası*, s. 424, not 664.

[1] Filibe Güneyinde Kritzma ırmağı üzerinde Kritzma köyü olmalıdır.

(9) ویورکج بن قورت وموسی بن اسمعیل وداخی جماعت کثیره اکوموزجه
یوریب بو قرجه‌نك قدیمدن سنوری اشبودرکه (10) ذکر اولان مذکور
قرجه‌نك اشاغی یاننده قورت کوینك قبله طرفنده قرجه صویندن غرب
طرفنده‌غی باغلر اوجنده بویك امرود اغاجنه (11) وارر اندن غ ب طرفنه
مایل دپا بورننده این قیایه وارر اندن دوغری دیك یوقارو دپاده سرته چیقا[ر]
داخی سرت سیره (12) وارر شمال طرفنه مایل اکی دپا ارالغنده یکچه کویدن
قولاوزلویه اشان یول کدوکنده آیوس الیّه آدلو کلیسایه وارر (13) اندن
کنه شمال طرفنه مایل یوقارو دپا بورننه وارر اندن کنه سرت سیره غرب
طرفنه مایل باللق چالنه وارر اندن (14) شماله قارشو اویروده درایه وارر
اندن اشغه کنه شماله طوغری فلبه‌دن باتقونه کیدن یول کنارندن قره چالولر
(15) اراسنده اینر یوله طیانر اندن اول یولجه غرب طرفنه طوغری براز
کیدر داخی قولاوزلو مشهدنه وارر (16) اندن کنه غرب طرفنه طوغری یولجه
کیدر سکیده‌لو کدوکنده وارر علی خواجه‌لو سنورنه طیانر اندن (17) دونر قبله
طرفنه مایل سرته چقار اندن سرت سیره دپالره اسکی حصارلغه واررکه
اکا کافر دیلنجه (18) ترِسْتَنِك درلر واول حصارلقدن کنه قبلیه مایل
سرت سیره دپالره قدیمدن دیکلو طاشلر واردر (19) اکا وارر اندن کنه
قبله طرفنه طوغری اشغه دره ایچنده ایدین بلك دکرمنی بندنه وارر دخی
بندی ارقوری (20) کچر کنه قبله طرفنه طوغری کوسه ولق طرلاسی باشنده
کوتلك قره آغاجه وارر اندن کنه طوغری بویك بلوط (21) اغاج قاتنده
کرکجوکه وارر اندن طوغری طاشلو دپالره ایوجکه چیقار اندن سیروزدن
کلن اولو یولك شمال (22) طرفنده ییغلو طاشه وارر اندن اول یولی ارقوری
کچر داخی دیك یوقارو وقوزارچقو ادلو (23) مزرعه‌نك غرب طرفندن کچر
داخی اوستن یاننده دپایه چیقار وبو قوزارچقو ادلو مزرعه ایچرو قالر

(24) اندن داخی یوقارو طوغری طاغ باشنده وارر دره‌بچقو ادلو مزرعهٔ ایچرو الور اندن یوقارو (25) وارر یورکیچیه ادلو یایلاقه چقار واول یایلاق ایچرو قالر اندن کنه دونر قبله طرفندن بانقوه ادلو (26) ویرانه‌ده قیرجه صوینه اینر طیانر مذکور بانقوه ایچرو قالیر دیو امیر الامراء بکلربکی ادمیسی اسمعیل بك (27) ویحشی وسلیمان ادلو تیمار ارلری وجاوش حمزه اوغلی چاوش ادمیسي قرمانلو اوغلی (28) یوسف حضورلرنده اداء شهادهٔ شرعیّه قلدیلر وبو ذکر اولنان یرلرده ساکن اولان نصارانك (29) قدیملرندن برنیجه‌لری دخی بو قیرجه‌نلك سنور[ی] قدیمدن اشبو ذکر اولنان یرلردندر دیو (iki kelime silik) (30) بعده کنه عدول مسلمیندن علی ابن عبدالله الرّاجل وصاروجه ابن عبدالله المهتدی ومذکور یورکج (31) بن قورت اکومزجه یورویوب بو قیرجه‌نلك مذکور بانقودن ایلروسنك قدیمدن سنوری اشبو یرلردندرکه (32) ذکر اولنور اول ذکر اولنان بانقوه ادلو ویرانه برابرندن قیرجه صوینی ارقوری (33) کچر داخی قیرجه صوینك شرق طرفنده بویشته التنده قلایلو قیایه چیقار اندن کنه مشرق طرفنه (34) این‌کوز دپاسنه وارر اندن کیرو شمال طرفنه مایل دونر داخی ایکی طاغ ارالوغندن باولوجه‌نلك (35) اسکی کوی یرینه اینر اندن کنه دونر شرق طرفنه مایل طاغدن کلن اسکی یول ایله قیرجه‌دن قلبه‌یه (36) کیدن اولو یول بولشدوغی یره واررکه انده برطاش دیکلمشدر اندن اول یولی ارقوری (37) کچر داخی کنه اول اسکی یولجه شمال طرفنه طوغری ایوکه وارر اندن کنه اسکی یولجه شمال (38) طرفنه طوغری یصّی ایوکلك شرق طرفنده‌غی دیکلو طاشه وارر اول باولوجه ادلو کویده (39) حلق شمدیکی حالده کوی یاپب اوندقلاری یر ایچرو قالور اندن کنه شمال طرفنه طوغری اول (40) اسکی یولجه قیرجه‌لو یورکی حاجو ادلو کافر طرلاسنك شرق طرفنده‌غی باشنده دیکلو طاشه وارر

(41) وبو يوركى حاجو طرلاسى ايچروقالور اندن كنه اول اسكى يولجه قيرجه‌لو
الايوكه‌فجه ادلو كافر (42) طرلاسى ايله اشفو آدلى كافرك طرلاسى ارالوغنده
ديكلو طاشه وارر اندن شمال طرفنه طوغرى (43) بويلك امرود اغاجنك غربدن
يانندن كچر طوغرى برازجق كچر كيدر داخى انده طرلالر اراسنده (44)
اوّلده ديكلمش طاشلر واردر اكا وارر اندن كنه شمال طرفنه طوغرى قيرجه‌دن
قلبه‌يه كيدن يولى (45) ارقورى كچر داخى بويلك سكوت اغاجنه وارر
اوستنه‌دن كلن درايه طيانر اندن دره‌ٔ (46) ديلك اشاغه سيردر بكارجوغه
اينر اندن طوغرى وارر كنه قيرجه صوينه طيانر بوندن بوقيرجه‌نك (47)
سنورى تمام اولور ديو مفخرالاماثل والاماجد ميخال اوغلى مذكور اسمعيل
بك حضورنده (48) اداء شهادهٔ شرعيه قلديلر وشهادهٔ مذكوره‌لرون يمين
ايله تأكيد ايتدكلرندن صكره بونلرك (49) واوّلكى شاهدلرك شهادة مذكوره‌لرى
حيزهٔ قبولده واقع اولوب بوقيرجه‌نك مجموع حدود (50) وسنور اشو ذكر
اولنان يرلردندر ديو حكم اولنوب ايله اولسه بومكتوب مشاراليه (51) پاشا
حضرتلرينك اللرينه تمسّك ويرلدى‌كه عندالحاجه عرض اولنه تحريراً فى اواسط
(52) شعبان المعظم من عام خمس وخمسين وثمانمايه

(53) شهد بما فيه

افتخارالاماثل الحاجى مصلح‌الدين ابن يخشى فقيه
والحاجى سليمان بن قاسمجه وحسن فقيه ابن احمد (54) وابن يوسقخان
ومحمد بن قره‌بوله وعلى فقيه نايب قاضى خاصكوى ومرسل بن سليمان
وسليمان بن على (55) ويوسف الشهير بابن فاتر (؟) ومصطفى بن اسمعيل بك
ومصطفى بن اينبكى واتمجه ابن عبدالله عتيق صونر سنان
(56) شهد بما فيه دغلوس (؟) ابن عبدالله عفى عنه شهد بذلك ابراهيم عبدالله

شهد بما فيه الحاجى شهد بذلك جو مصطفى بن مراد الكاتب الكاتب
شهد بما فيه صاروخان كاتب الحروف الحاجى محمد الفقير شاهين ابن عبدالله (57)
بن عبدالله عفى عنه

Kenardaki tasdikler :

صورة طبق اصلها العالى كتبه عبدالله القاضى بعسكر روم ايلى

(Mühür)

صورة الاصل الرفيع المعتبر نمقه الفقير اليه سبحانه نوح بن احمد
القاضى بعسكر اناطولى عفى عنهما.

(Mühür)

لما وضح عندى ما فيه وصح بلا تمويه حكمت بصحة ما يحويه حرره
الفقير اسكندر بن قا (؟) غفرلهما القاضى ببلدة فيلبه
صح ما فيه عندى وحكمت بصحته وانا اضعف العباد مصطفى بن على
المولى بخاصكوى المحروسة.

No. X.

Derbend bekliyen hıristiyan reâyâya verilmiş bir muâfiyet hükmü *

(17 Mayıs 1456, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi No. 10737).

(Tugra)

محمد بن مراد خان
المظفر دائما

(1) نشآن همآيون حكمى اولدركه قستندين ايلنده منلك توابعنده پورانلويه
كيدر يولو[ك] (2) دربندين بكلمكه بوندن اوكدين مرحوم و مغفور بابام

* Bak. foto 9.

طيّب الله ثراه يكرم نفر كافرلره حكم ويرمشكه (3) كيجه‌لرده وكوندزلرده
بكليه‌لر ديو شمدكيحالده كتورب عرض ايتديلر بنداخى قبول ايدوب بوحكم
شريف[م] (4) اللرينه ويردوم وبيوردومكه وارب برقرار سابق يكرم نفر
كافر اولب اول دربندى (5) كيجه‌لرده وكوندزلرده اوغريدن وحرآميدن بكليه‌لر
خرسوز وحرامى بوليجاق (6) طوتب بركيده‌لرقاپومه اعلام ايده‌لر فى‌الجمله شويله سعى
ايده‌لركه داخى اول دربندده (7) مسلمانلردن واهل ذمّتدن كمسنه‌نوك جاننه وباشنه
زيان وضرر اولميه واكر اولرسه (8) غرامتن بونلر چكلر وبومذكور يكرم نفر
كافر ذكر اولنان ازره اول دربندى بكلدكلرندن صكره خراجدن واسپنجه‌دن
وقبون عادتندن (9) وقوناقدن وحصار ياپمقدن واولاقدن وسخره‌دن امين
اولالر كمسنه (10) بونلردن كوجله ييم وييمك آلميه بلكه آقچه‌يله صاتون آلالر
شويله بلالر بنى تحقيق بلب اعتماد قلالر تحرير[اً] فى حادى والعشر جماذى‌الآخر
سنة ستين وثمانمائه

بيورت صوفيه

No. XI.

Serez civarında Glamovik oğluna mülk köyünden timar ayrıldığına dair hüküm *

(1472 İlkteşrin başları, Topkapı Sarayı M. Arşivi no. 5947).

(Tugra)

محمد بن مراد خان
المظفر دائما

(1) اقضى قضاة المسلمين اولا ولاة المؤمنين وارث الانبياء والمرسلين مولانا
(2) سيروز قاضيسى دام فضله توقيع همايون واصل اوليجاق معلوم اولاكم بوندن

* Bak. foto 10.

اوغلنك غلامویك ادم‌که امر ایلمیش ادب ارسال شریف حکم سکا (3) اوّل
قاپومه (5) ویروب مقاطعه‌یه ایلدم خاص کوینی ملك اولان توابعنده سیروز (4)
اکسوزنه غلامویکلك مزبور (6) حاصلندن ملکك مذکور شمدکیحالده دیو بلدره‌سن
ایله ایلیه ملازمت منصورمه عسکر ایلدم‌که (7 تماره اقچه بیك اون تیمار برسم
اکسوزی (9) اوغلنك غلامویك مزبور مقاطعهٔ مذکور بیوردم‌که (8) اولسا
التزام ایتمکا تسلیم (10) قپومه زیاده‌سنی آقچه‌دن بیك اون ادب قبول کندو
واکر بلدره‌سن یازب (11) ویره‌وغکیٔ ونیچیه ویره‌سن اکا کوسترسه
مذکور وقتنده حاصل (12) ویروب مقاطعه‌یه آخره کوسترمزسه التزام
منصورمه عسکر آلوب (13) آقچهٔ بیك اون اتدوکم امر اوغلی غلامویك
اوائل فی تحریراً (14) ایده‌سز اعتماد ازره بتی بله‌سن شیله ایلیه ملازمت
وثمانمائه وسبعین سبع سنه جماذی‌الاولی

بیورت بشلك طاش

İNDEKS

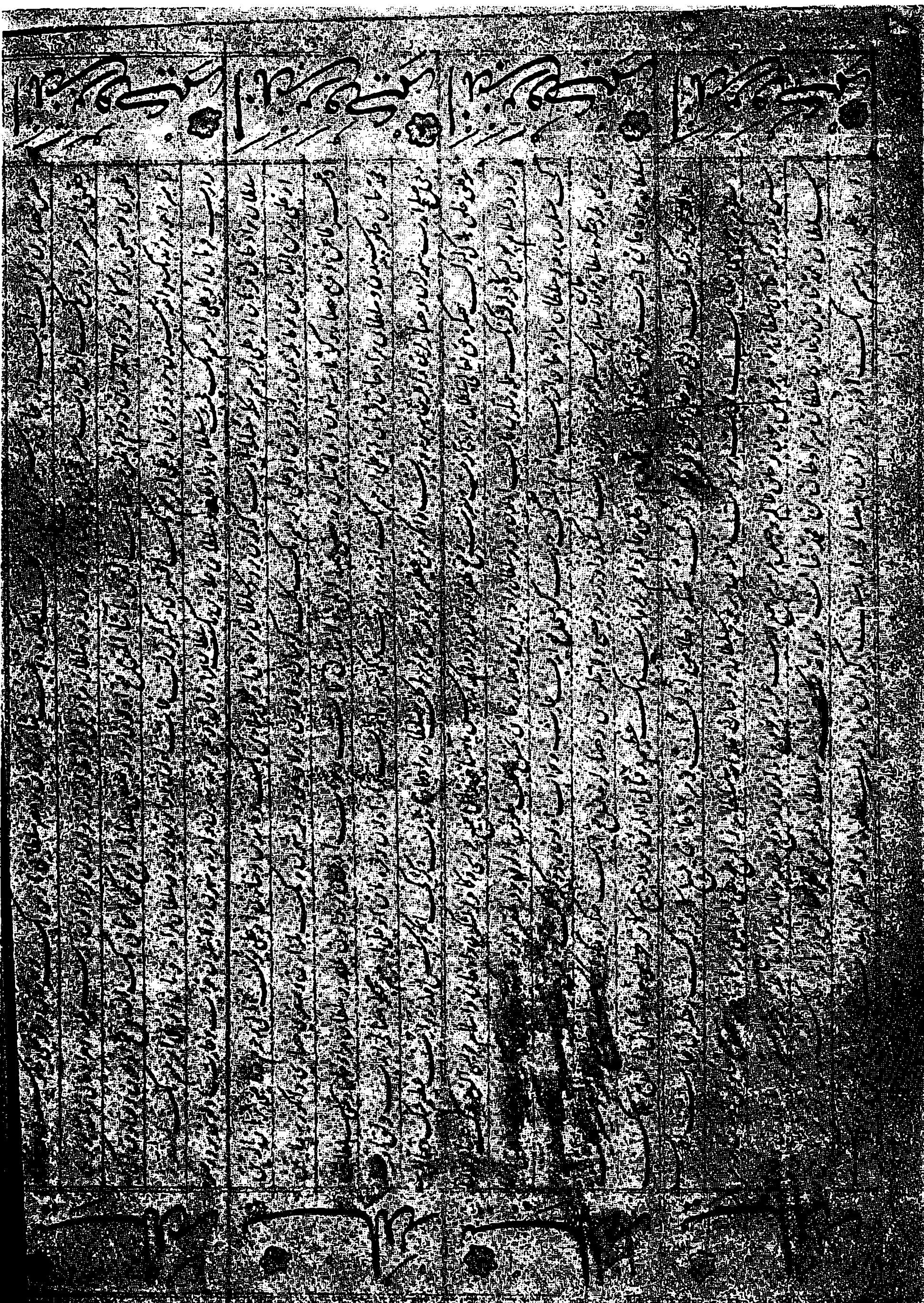
DÜZELTMELER

Sahife	Satır	Yanlış	Doğru
3	3	ladislas	Ladislas
9	8	Murat	Murad
13	11	muselâha	musâleha
15	not 65	yukarıda	aşağıda
36	14	olmadır	olmalıdır
37	15	katli-âm	katl-i âm
40	23	kabil izah	kabil-i izah
42	5	sor	son
53	18	koz	dava
58	not 13	149	219
61	15	kaimmakam	kaim-i makam
65	2	ابن عثمان	بن عثمان
71	not 8	قاهرة	القاهرة
74	alttan 4	dir	bir
76	23	kaimmakam	kaim-i makam
79	sondan 2	ʿiyş u ʿişretle	ʿiyş u ʿışrete
84	2	Anadol beylerbeyiliğine	oraya
89	not	Cumâze	Cumâdâ
93	4	âlem (?)	(?) âlem
96	not 123	chalko.	Chalkokondyles
102	13	tescil	tasdik
112	not 193	Çandarl	Çandarlı
116	birinci not	217a	217
118	not 227a	Hasan bey	Hasan beğ
121	19	iilen	fiilen
125	not 258 ve	258a birleşecektir.	
140	not 15	ikri	fikri
144	not 34	روهی	گروهی
153	not 72b	yıgmamışlardır	yıkmamışlardır
160	24	Mihov	Miho v.
165		Hersek liv.	Hersek liv. H. 872

Sahife	Satır	Yanlış	Doğru
174	9	min ba'ad	min ba'd
180	not 174	Dursun	Tursun
188	10	وار	واردر
188	11	التمش	التمش يتمش
188	son satır	وافر	و وافر
189	2	ايله	ايليه
189	12	مصالحن	مصالحنى
190	2	محمود بيك	محمود
190	4	ايلكده ايكن	ايلكده
190	13	عالمپناه	پادشاه عالمپناه
191	16	كلنوب	اكلنوب
191	19	آرزولرى	ارضلرى [عرضلرى ؟]
191	7	[تكوريم]	تكوريم
191	16	مملكتى	مملكتنى
196	19	وارديلر	و اوليلر
196	23	دونوب	دونوب كلوب
197	2	هر برينه	هر بريسنه
197	18	پاشاه	پادشاه
197	19	چقرب	چقوب
199	6	همان اول ساعت	همان ساعت
199	9	اردلرينه	ازلرينه
199	son satır	برر برر	بر بر
200	11	تكو	تكور
200	14	ٮازوب	يازوب
204	sondan 4	سة	نته
206	10	يوزكم	يوزكم داخى
208	13	ن سقية	من سقية
208	16	العقباه	لعقباه
208	20	حصوص	لحصوص
208	22	منشور	منشور فيه
209	7	المداة	الهداة

Sahife	Satır	Yanlış	Doğru
210	8	مدينه	مدينة
210	19	مرراً	مراراً
210	21	خ راته	خيراته
211	18	ذاك	ذلك
211	20	بعيد	بعيدا
212	sondan 1	اا صل	الوصل
213	sondan 1	المشركين	والمشركين
217	sondan 6	النص	النصير
218	3	تعز ر	تعزير
220	4	ارر	وارر
220	4	غ ب	غرب
221	sondan 3	اوتردقلری بر	اوتردقلری یر
222	13	اولنوب	اولندی
222	sondan 2	صوز سنان	صوق سنان
224	sondan 1	س وز	سیروز

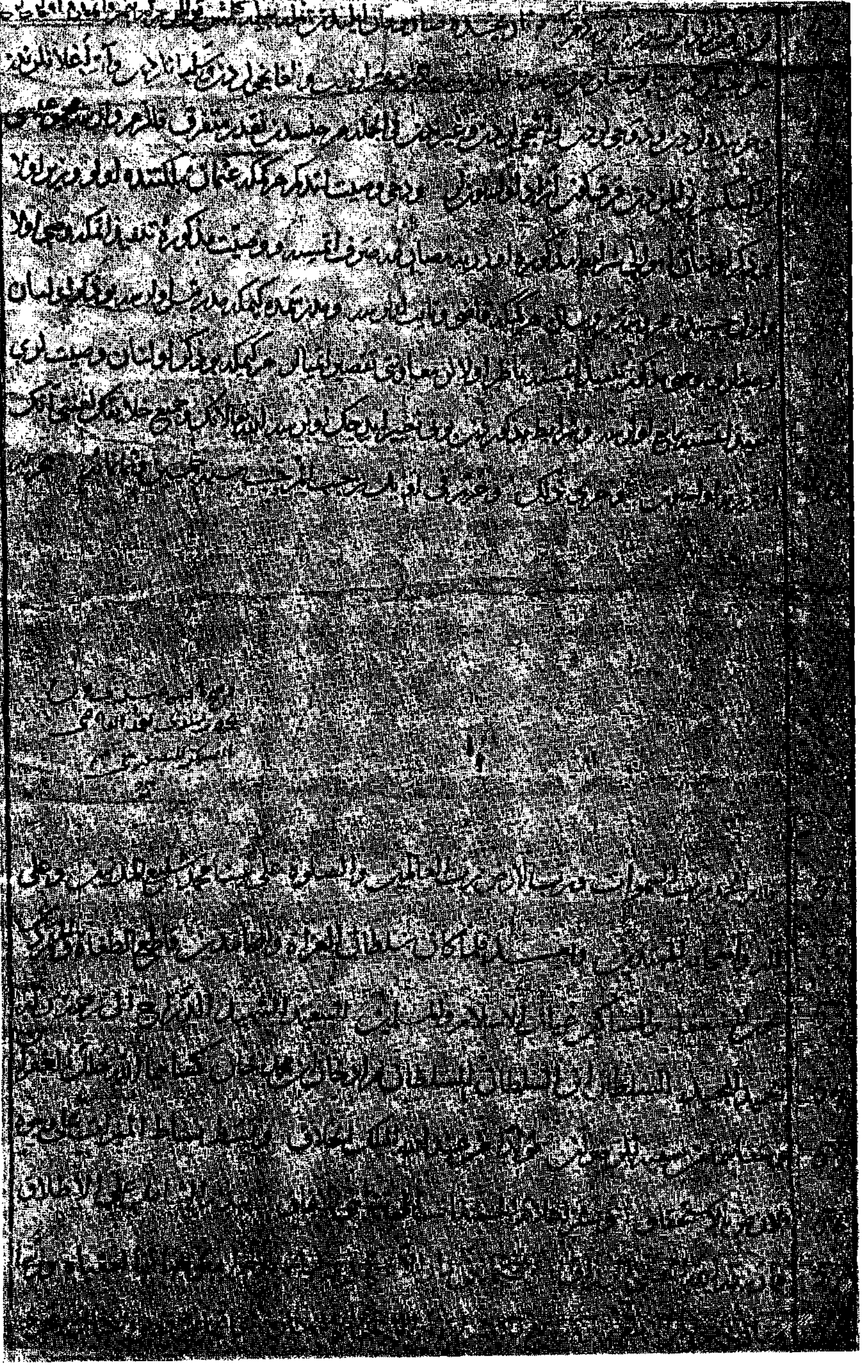
Sahife 88 de not 92 nin devamı olan liste sahife 89 a gitmiştir. Sahife 100 başında iki satır sahife 101 başında olacaktır.

Z. No. 2 — H. 856 tarihine ait *Takvîm-i Hümâyûn* (Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Bağdat Köskü Kit., No. 309).

Z. No. 3 — Fatih Sultan Mehmed'in borç senedi (10. XII. 1444), (Topkapı Sarayi Müzesi Arşivi, No. [illegible])

Z. No. 4 — II. Murad'ın vasiyetnâmesi, (Başv. Arşivi, Ali Emiri tasnifi,

Lev. III.4

توكلي على خالقي

بسم الله الرحمن الرحيم

Z. No. 5 — II. Murad'ın vasiyetnâmesi, (Başv. Arşivi, Maliyeden müd. vakfiyeler, No. 162 - 14).

نفس ذائقة الموت وان كل من عليها فان ويبقى وجه ربك ذو الجلال والاكرام

ولاخطار معنى قوله تعالى لا يغرنكم الحيوة الدنيا ولا يغرنكم بالله الغرور وسيد قول نبيه صلى

الله عليه وسلم ما حق امرء مسلم له شيء يوصي فيه يبيت ليلتين الا ووصيته مكتوبة عنده

فاوصى تقبل الله تعالى خيراته عن خلوص النية وصفاء الطوية اول يوم الثلثاء

السابع من جمادى الاولى لسنة خمس وخمسمائة بثلث ماله الكائن في مملكته من صامت وناطق

حينئذ وعين منها مبلغ عشرة آلاف فلوري على هذا التفصيل الذي يذكر بعده ثلثة الاف

خمسمائة فلوري من ذلك المبلغ الى فقراء مكة شرفها الله تعالى وثلثة الاف وخمسمائة اخرى

منها ايضا الى فقراء مدينة الرسول صلى الله عليه وسلم ويصرف خمسمائة منها ايضا الى من

يجتمعون من اهل مكة بين الكعبة والحطيم فيذكرون كلمة لا اله الا الله

الفقرة ويعطون ثوابه الموصي المذكور فتقبل الله خيراته ويختمون القرآن العظيم

من العديدة ويعطون ثوابه للموصي المومى اليه فتقبل الله حسناته ويقرون خمسمائة مرة آمين

ايضا الى ان يجتمعون من أهل مدينة الرسول صلى الله عليه وسلم في مسجده عليه الصلوة

وان لا هم يستقبلون الى روضة المطهرة فيذكرون كلمة لا اله الا الله

الفقرة ويعطون ثوابه للموصي فتقبل الله حسناته ويختمون القرآن العظيم

من العديدة ويعطون ثوابه للموصي فتقبل الله تعالى خيراته ويقرون

الالفين الباقين الف وخمسمائة الى فقراء البيت المقدس ويقرون خمسمائة

يجتمعون في المسجد الاقصى وقبة الصخرة فيذكرون كلمة لا اله الا الله الفقرة

القرآن العظيم من الكتاب بين تلك عشرة كاملة فليعلم

والناس أجمعين ثم أوصى تقبل الله تعالى خيراته بعشرة آلاف فلوري أخرى

من ذلك المال على هذا التفصيل الذي يذكر يصرف ربح ستة آلاف فلوري منها

القراء الموجودين ليقرؤا عليه القرآن المجيد كل يوم وليلة إلى أن يسلموا الأفلورية

ويعطون ثوابه للموصى تقبل الله تعالى خيراته ويصرف ربح ألفين منها إلى الصلوات

في اليوم الأول وألف آخر إلى من يصلي على النبي صلى الله عليه وسلم سبعين ألف مرة

ويعطون ثوابه للموصى تقبل الله تعالى خيراته وألف آخر إلى من يذكر كلمة

لا إله إلا الله سبعين ألف مرة ويعطون ثوابه للموصى تقبل الله حسناته المذكورة

فمن بدله بعد ما سمعه فعليه لعنة الله والملائكة والناس أجمعين ثم أوصى تقبل الله

تعالى خيراته أن يعطى للطالب الذي له فضل يا قوت أحمر في العمر مثقال

وفي جنبه تقبيه قد كان اشتراه الموصي او هي اليه مشتر وتسلمه الفقراء دهرهم ويصرف

ثمنه الى من يقرؤون على القرآن المجيد في اليوم والليلة الى ان يفقد فمن بدله بعد ما سمعه

فعليه لعنة الله والملائكة والناس اجمعين واوصى ان يشترى من الفضة [illegible] بالمال

يصرف ثمنه الى من يذكر [illegible] عشرة

قبل دفنه وبعده كذلك وان لم يتيسر في ذلك الوقت فيصرف [illegible]

ما يصرف الى ما ذكر من يباع ويؤدي الذي فمن بدله بعد ما سمعه فعليه لعنة الله والملائكة

والناس اجمعين ثم اوصى ان يحج عنه لاسقاط فرض عليه ويصرف [illegible]

الف فلوري من ذلك المال فمن بدله بعد ما سمعه فعليه لعنة الله والملائكة والناس اجمعين

واوصى ان يسقط صلواته [illegible] من ذلك المال [illegible]

بعد ما يمعن فعليه لعنة الله وملائكته والناس أجمعين وأوصى أن يدفن في محروسة بروسا

جنب ولده السلطان علاء الدين بعيد انتقاله بثلاثة أيام بعد

ويوضع على التراب كما هو السنة النبوية ولا يجعل على تربته أبنية

وأوصى أن يبنى حول مرقده الشريف جدار من أربعة وسقف

بجوانبه الأربعة ليجلس تحته القراء ويكون وسط السقف مكشوفا

لينزل على المرقد غيث هو من آثار رحمة الله ويصرف إلى بنائه خمسة آلاف

أقلوري من ذلك المال وأوصى أن لا يوضع فيه بعده من أولاده

وأقاربه وأوصى أن الذي يتوفى طول الله تعالى عمره بالغوجي في مدينة بروسا

يؤتى به إليها بحيث يصل إليها في يوم الخميس ليكون أول ما يلبس

ليلة الجمعة ثم قال كل عبد لملكه الآن وسالكه بعد المسمى في التاريخ

سواء كان عندي الآن أو خرج للاصطياف فليكن حرا بعد موتي بأربعين

يوما وقال كل عبد جاء معي من مملكته صار وكان الآن في الدار من الطوائف

ومن معي في الدار في التاريخ المذكور فليكن حرا بعد موتي بأربعين يوما

ثم أوصى نقيب الحسنابه الى من يكون وزيرا كبيرا في المملكة العثمانية

في ذلك الحين ليصرف في الأموال المذكورة حسب ما ذكر وجعل من يكون قاضيا

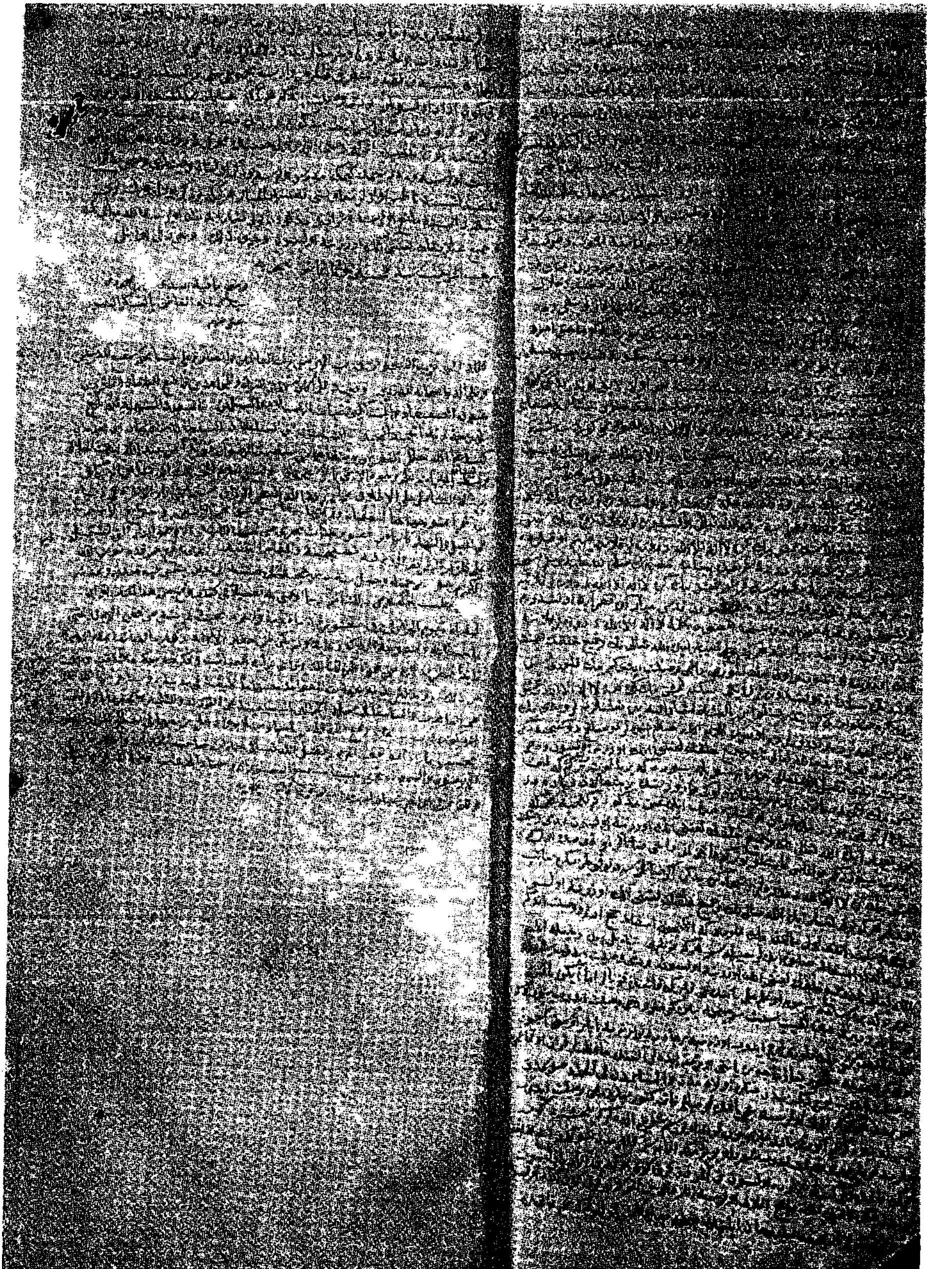
في محروسة بروسا وإماما فيها ومدرسا في مدرستها ناظرين صحيح

يعرفون جهات تصرفه ويعاونونه في تنفيذ الوصية

الى مصارفها المسطورة وعلى حسب ذلك وقع التحرير في أواسط

شهر جمادى الأخرى من شهور سنة خمسين وثمانمائة

Lev. V

Z. No. 6 — II. Murad'ın vasiyetnâmesi (Ankara Vakıflar Um. Md. Arşivi, Haremeyn 8 - 231).

بسم الله الرحمن الرحيم

Z. No. 7 — II. Murad'ın âzâdnâmesi, (Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, No. 5566).

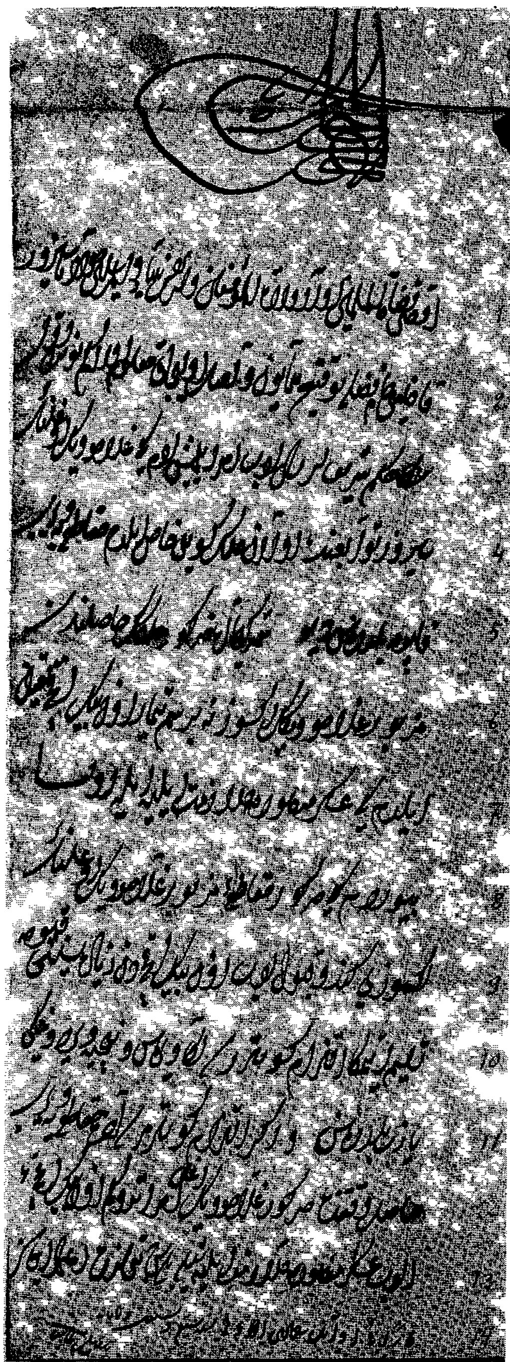
Z. No. 8 — Akşemseddin'in Fatih Sultan Mehmed'e mektubu, (Nisan 1453).
(Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi No. E. 5584).

[illegible]

Lev. VIII 2

[illegible]

Z. No. 10 — Derbend bekliyen hıristiyan reâyâya verilmiş bir muâfiyet hükmü, (18 Mayıs 1450). (Topkapı S. M. Arş. No. 10737).

Z. No. 11 — Serez civarında Glamovik oğluna Mülk köyünden timar ayrıldığına dair hüküm, (1463 Ocak başları), (Topkapı S. M. Arş. No. 5947).